

**Utsiktslös
ekonomisk
nationalism** s.4

**Jämlik politik:
Norden
halkar efter** s.6

**Sebalds
flodlika
prosa** s.38

**NU MED
RECENSIONS-
BILAGAN ANNEX**

AXESS

Nummer 3 April 2006

Pris: 59:50 kr

sex

**från antiken
till i dag**

INTERVJU

**Låga löner är
ingen lönsam
strategi**

FRIZON

**Utbrändhet
kan väcka
ny glöd**

AXELERATION

**Nanohajp:
det lilla har
blivit för stort**

**Språk-
förbistring
så in i Norden**

AXELARATION 4-11

MAKTLÖSA BARRIKADER

Frankrike leder hejklacken för en ny protektionism i EU. **Vendeline von Bredow** skärskådar en rörelse som kan spåras tillbaka till franskt 1600-tal. 4-6

GODA GRANNAR UTAN SPRÅK

Nordborna blir allt sämre på att förstå grannspråken. Det nordiska samarbetet riskerar att förlora sin speciella karaktär, menar **Ivar Ekman**. 8-9

LITEN SAK HAR BLIVIT STOR HAJP

Arne Hessenbruch analyserar hajpen kring nanoteknik och finner att bubblan börjar spricka – om den ens funnits. 10-11

ÖVRIGT

Hur könskvotering har blivit en världstrend, gång-effekten, EU som global aktör, call center-litteratur med mera.

Vi hör på Kulturnytt om kvalitativa filmer och förstår att ordet numera betyder bra.

Lars Melin om hur orden ändrar betydelse. 11

TEMA: ALLA TIDERS SEXUALITET

12-24

Nya seder. Vi närmar oss antiken.

FOTO: DELPHINE KREUTER

Den grekiska sexualiteten upphör inte att fascinera och förbrylla. Dess bejakelse av kroppslig skönhet och njutning förefaller väsensskild från kristendomens syn på sexualiteten. Men det är mycket vi inte vet om grekerna, påpekar **Eva-Carin Gerö**. Det råder ingen enighet i tolkningen och kanske var inte heller antiken enig i sitt synsätt. Att kristendomen i realiteten kanske inte var så kroppsföraktande framgår under medeltiden, påpekar **Olle Ferm**. Kyrkans ideal må ha varit höga men pilska präster var inget ovanligt. Likväl har västerlandet varit präglad av den kristna sexualsynen, fortsätter **Hans-Roland Johnsson**, med ett viktigt undantag: 1700-talet, libertinens århundrade. Libertinen fortsätter att vara utmanande och kanske går det att formulera en provokativ libertinsk hållning även i dag.

Suzanne Berger.

ILLUSTRATION: CLAES JURANDER

INTERVJU 25-27

BILLIG ARBETSKRAFT KAN BLI DYR

Att göra som alla andra och flytta produktionen till låglöneländer kan bli en förlustaffär för företag, menar Suzanne Berger. I ett samtal med **Lisa Irenius** berättar hon om en omfattande studie av multinationella företag i den globala konkurrensen.

TRADITION 28-30

EN KOSMOPOLIT FRÅN PERIFERIN

Om vi vill förstå uppkomsten av konfliktlinjer måste vi blicka långt tillbaka i historien, ansåg Stein Rokkan. **Göran von Sydow** lyfter fram teorier som hjälper oss att se vilka gränser som verkligen betyder något – och varför.

FRIZON 31-37

SKAPESENS SKÄRANDE URLJUD

På resa i Ostpreussen förstår man vilken betydelse landskapet haft för den tyske författaren E. T. A Hoffmann, konstaterar **Peter Handberg**. Vid havet hörde han för första gången det skapelsens gnisslande urljud som han tolkade i sitt verk. 31-34

Självporträtt.

UTBRÄNDHETENS RÖDA GLÖD

Lyskraften hos begreppet utbrändhet avtar, noterar **Mia-Marie Lundén**. Att diagnostisera detta lidande läser in människor i en sjukidentitet. Men utbrändhet ger oss en chans att tala om vad det innebär att vara människa. 34-37

RECENSIONER 38-47

I FEL VÄRLD OCH MED FÖRVANSKADE MINNEN

Madeleine Gustafsson har läst studier av författaren W. G. Sebalds prosaverk och fångas av en melankolisk, ambivalent och förlösande språkvärld där de döda och de levande möts. 38-40

ÖVRIGA RECENSIONER

Böcker av James A. Trostle, David L. Pike, Aleksandr Feduta, Jürgen Habermas, Peter Whitfield med flera.

AXESS

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig

utgivare: Kay Glans

Redaktörer: Lisa Irenius och Erik Wallrup

Gästredaktör: Håkan Forsell

Redaktionsassistent: Hedvig Anderson

Marknadskoordinator: Katarina Ahldin

Grafisk form: Lars Andersson

Redigering: Charlotte Arwedsson och Lotta Brandt

Korrektur: Thomas Andersson

Repro: Sammy Elers-Svensson

Omslagsbilder: Delphine Kreuter, Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist

Ekonomiansvarig: Anita Wallén

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Ingmar Karlsson, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Tommy Möller, Anders Olsson, Kari Andén-Papadopoulos, Joanna Rose, Johan Svedjedal, Gunnar Wetterberg, Sten Widmalm och Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans

ISSN: 1651-0941

Tryck: VLT Press

Postadress: Axess, Box 2143, 103 14 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-791 52 50

Internet: www.axess.se

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår om 9 nummer kostar 400 kronor. Prenumerationsärenden sköts via www.axess.se, telefon 031-743 99 05 eller e-post prenumeration@axess.se

Ytterligheternas paradox

I vår bildinriktade kultur kan sexualiteten komma att struktureras av principen tittare/betittad. Men ju mer vi får se, desto mer förväntas vi lägga band på oss själva. Sexuella normer har alltid funnits, även om variationerna genom tiderna är stora.

KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

Visst var det litet speciellt att födas kring 50-talets mitt, eftersom ens pubertet då inträffade samtidigt med 60-talets sexuella revolution.

Ett framflyttande individuellt driftsliv sammanföll med en kollektiv uppflyttande ideologi. Den förkunnade att om bara de hämmande normerna försvann skulle alla förenas i en stor fredlig utlevelse. Men det dröjde inte länge förrän denna kroppsliga globalisering stötte på protektionism. Snart var vi inne i det puritanska 70-talet...

Vad hände? Många upptäckte väl att det under kulturens normer inte dolde sig en harmoni, utan fundamentala konflikter kring makt och integritet. Och att det inte bara är kulturer som vill kontrollera drifter, utan också individerna själva för att skapa inre autonomi. Gör inte kulturen det, måste vi göra det själva. Modern kroppsbesatthet, från anorexia till kroppsbyggande, kan ses som försök att skapa kontroll över det kroppsliga när kulturen inte längre vägleder.

Någon sorts kontroll finns alltid. Den tyske författaren Hans Peter Duerr har med dokumentation från hela världen och historien visat att det inte finns någon ursprunglig oskuld. I de kulturer i vilka människor är nakna finns det regler för hur man tittar. Denna allestädes närvarande normering hänger förstås samman med fortplantning och familj, men kanske finns det något subversivt hos sexualiteten som sådan. Bruce Bagemihl hävdar i *Biological Exuberance. Animal Homosexuality and Natural Diversity* att sexualiteten innehåller ett slags över-skottsenergi som ständigt vill ta sig över gränser. Det är hur som helst svårt för moralister att återopa naturen, för den är ofta rätt pervers. Den mest utpräglade

libertinen tycks vara bonoboschimpanseen, som använder sex som ett slags socialt kitt. Är sexualiteten en social konstruktion? Absolut, och det redan i naturen.

Den främsta kulturella jämförelsen om man vill påvisa sexualitetens formbarhet är nog den förkristna antiken. Den hade en mindre skuldtyngd syn på sexualiteten än kristendomen. Men normer fanns i alla fall, och en central strukturerande princip var aktiv/passiv. Ibland får man intrycket att den romerska kulturen betraktade aktiv och passiv som de egentliga könen och att det biologiska var av underordnad betydelse.

Möjligen innebar 60-talet ett brott mot den kristna mentaliteten och ett närmande till den antika synen på sexualiteten. Då kan man fråga hur våra varianter av aktiv/passiv som grundläggande polariteter ser ut. Om vi håller på att bli en bildcivilisation, skulle vår variant kanske vara tittare/betittad. Så mycket i dag handlar om att bli sedd och att se, och det är inte alltid klart vem som innehar maktpositionen. Att vara objekt för andras blickar innebär i vissa situationer underläge, i andra en privilegierad position – annars skulle människor inte anstränga sig så för att bli betittade.

Ser man till populärkultur och medier kan man tro att vi lever i en pornografisk kultur med en könsmaktsordning strukturerad kring tittare/betittad. Men parallellt är vi så kontrollerade att en vänlig komplimang kan anses förgräplig. På ytan kan detta te sig motsägelsefullt, men tänk om ytterligheterna betingar varandra? En överdriven sexualisering av vardagen driver fram en lika överdriven kontrollkultur för att skapa något slags ordning.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

DEN RÖDA TRÅDEN

Fem aspekter på nationen

■ ■ ■ **OM DET HELIGA** romerska riket, ett försök att återskapa Västrom i Europa, sade Voltaire att det varken var heligt, romerskt eller ett rike. Något liknande kan sägas om den ekonomiska nationalismen i Europa: den är varken ekonomisk i bemärkelsen att den kommer att ge ökat välstånd, eller nationalistisk, eftersom genuin nationalism kräver mer än ett defensivt vaktande av plånboken visavi globala fiktjuvar. Likväl pekar den ekonomiska nationalismen på ett centralt problem. EU har eroderat den nationella förankringen, men nationen är den viktigaste källan till identitet i en globaliserad värld. Kan vi lära av historien hur man omvandlar nationer till unioner?

■ ■ ■ **DET BÄSTA** exemplet är faktiskt USA, som ibland ses som EU:s motpol. Som David C. Hendrickson noterar i *Policy Review* har rollerna blivit ombytta: det nya Europa är det gamla USA och tvärtom. USA stod i början inför liknande integrationsproblem och tog avstånd från de europeiska staternas militarism. Dagens USA påminner om de gamla europeiska staterna med deras tro på att makt ger rätt.

■ ■ ■ **ÄNDÅ KAN USA** te sig som en förebild eftersom man skapat en patriotism som gäller hela unionen. Kan EU forma en europeisk medborgare? Att man i dag talar om en ny borgerlighet kan hänga samman med sökandet efter ett skikt som kan bära en sådan omvandling och få en roll som motsvarar den gamla borgerlighetens när den feudala ordningen föll sönder.

■ ■ ■ **EN NY** borgerlighet kan inte bara definiera sig som det som träder in när välfärdsstaten brister, säger historikern Manfred Hettling i *Die Zeit*. Den måste kunna plädera för individens förmåga att ta ansvar för sitt liv utan att hemfalla åt intresseegoism. Borgare är man inte för att man äter burgare med kniv och gaffel och bara småborgaren anlägger ett strikt ekonomiskt perspektiv.

■ ■ ■ **MEN I VILKEN** kontext skall borgaren också vara medborgare? För att parafrasera Churchill: nationen förefaller vara den sämsta kontexten, med undantag för alla andra. RED.

UTBLICK | EKONOMISK NATIONALISM

Maktlösa barrikader

EUROPA | Vendeline von Bredow utforskar den protektionistiska vågens franska ursprung.

ETT SPÖKE går runt i Europa – protektionismens spöke. När den ekonomiska nationalismen tilltar inom Europeiska unionen ringer varningens klockor inom unionens verkställande ledning, EU-kommissionen i Bryssel. De värsta syndarna hittills är Frankrike, Spanien, Italien och Polen, som hotar – och agerar för – att bygga nya hinder för kapitalets fria rörelse över gränserna. Frankrike och Spanien skyddar sina respektive energijättar. Italien och Polen försöker hindra att utlåningar får alltför stor makt i deras banksektorer.

Kommissionen fruktar en dominoeffekt som skulle undergräva den gemensamma marknaden och konkurrenspolitiken. En återuppväckt protektionism kan vålla EU större skada än förra årets nej till grundlagsförslaget vid folkomröstningarna i Frankrike och Nederländerna. Nejrösterna förra året var nämligen ett nej till utveckling och framsteg. Den ekonomiska nationalismens återuppvaknande är en återgång till svunna tiders dåliga vanor.

En återuppväckt protektionism kan vålla EU större skada än förra årets nej till grundlagsförslaget ...

Politiker i Italien har varit särskilt alarmistiska kring protektionismens faror eftersom de ser sig själva som offer för den franska statens interventionism. "Än en gång är det dags att förhindra att EU-länderna bygger upp nationella barriärer", varnade Giulio Tremonti, den italienske finansministern. "I annat fall riskerar vi ett resultat som i augusti 1914 ... till slut ett krig som ingen ville ha." Roberto Maroni, en annan medlem av den italienska regeringen, var mer defaitistisk: "Europa är dött", sade han och manade Silvio Berlusconi, den italienske premiärministern, att göra för sitt lands textilindustri vad hans franske motsvarighet Dominique de Villepin har gjort för Frankrikes energisektor.

Den franska regeringen har varit djärvare och mer uttalad i sin protektionism än andra EU-regeringar. Nyligen mälade Villepin fram ett samgående mellan Suez, ett före detta statsägt vatten- och kraftbolag, och Gaz de France (GDF), den

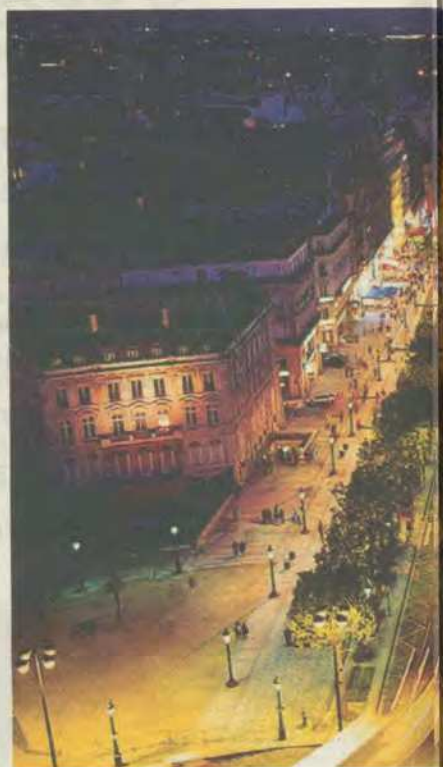
statskontrollerade gasjätten, för att föregripa ett fientligt bud på Suez från Enel, ett italienskt elkraftsbolag. Han tillkännagav bildandet av energikoncernen på en i hast anordnad presskonferens i premiärministerns residens, där cheferna för Suez och GDF stod som lydiga soldater vid hans sida. Fusionen skulle skapa en energijätte med en årsomsättning på 64 miljarder euro och mer än 200 miljoner kunder på fyra kontinenter.

M. de Villepin förnekade att han försökte avvisa italienarna, men hans tillkännagivande av den föreslagna fusionen kom märkligen nog ett par dagar efter det att Enels chef kom med signaler om sitt intresse för Electrabel, det belgiska elbolaget som ägs av Suez, eller för hela Suez. Italienarna tog illa upp efter det franska avslaget: den italienske industriministern ställde in ett möte med sin franske motsvarighet ett par dagar senare. Sedan han misslyckats med att åstadkomma några ändringar i Frankrikes planer på samgåendet mellan Suez

och GDF vid ett möte i Bryssel i mitten av mars, sade Tremonti att det var svårt att ha en gemensam valuta under sådana omständigheter: "Detta är en vändpunkt för Europa. Vi talar inte om bolagsövertaganden utan om Europas framtid."

DÄ EUROPA just nu upplever en boom av övertaganden och fusioner tvärs över gränserna, tilltar den ekonomiska nationalismen i Frankrike, Italien och Spanien. Tyskland, Storbritannien och de skandinaviska länderna förefaller mindre oroad av "barbarerna" vid gränserna. Detta hänger samman med strukturella ekonomiska reformer, eller bristen på sådana. Länder med svagare statsmakt och mindre konkurrenskraftigt näringsliv känner sig mer hotade av den omfattande fusionsvågen över gränserna. Deras försvarsåtgärder är aggressivare och deras retorik mer populistisk.

Den europeiska fusionsvågen

inleddes förra året då företagen hade genomlevt en tid av hård omstrukturering och översyn av ledningsfunktioner. De höga vinsterna 2004 gav dem tillförsikt att växa snabbare genom att köpa upp andra bolag. Dessutom var det gott om billiga krediter, varför det tycktes enkelt att finansiera en affär. Vid slutet av 2005 uppgick värdet av de europeiska företagsköpen till nästan 1 triljon euro, en nivå som inte skådats sedan teknikbubblans glansdagar.

Vartefter Europas gemensamma marknad blir enhetligare har företagen börjat utveckla alleuropeiska ambitioner, särskilt inom tre relativt okonsoliderade sektorer: telekom, banker och energi. Ett par stora uppköp över gränserna som Suez förvärfv av Electrabel genomfördes utan påtagliga kontroverser. Skälet till dagens mer krigiska tonfall är att uppköpen över gränserna nu inbegriper det som regeringarna anser vara kronjuvelerna i företagsvärlden.

DEN NYA protektionistiska stämningen faller i god jord i Frankrike där Colbertismen fått en oväntad väckelse. Jean-Baptiste Colbert, Ludvig XIV:s finansminister, var övertygad om att den internationella handeln var ett nollsummespel och banade väg för statlig styrning av ekonomin och statliga ingrepp i näringslivet. Hans idéer hade en tid varit förvisade till annalerna om Frankrikes ärorika förflytna. Nu är Colbert tillbaka för att utkräva hämnd, stödd av monsieur de Villepin, en man som är spränglärdd i sitt lands historia och som häromåret skrev en 600-sidig bok om Napoleon.

Sken av nationalism. Champs-Élysées fortsätter lysa av fransk el – men hur länge?

FOTO: CORBIS/SCANPIX

Knappast någon vecka förflyter utan att Villepin tillkännager en ny åtgärd för att skydda franska företag mot utländskt ägande. Han har en lista med tio av de fyrtio största franska bolagen som ska skyddas, däribland Danone, som framställer yoghurt, Carrefour, en stormarknadskedja, och Société Générale, en storbank. För att öka det franska ägandet av franska företag mobiliserar han Caisse des Dépôts et Consignations, en statsägd bank, för att öka dess enorma investeringar på 30 miljarder euro i franska fordringar. Han föreslår också stimulansåtgärder för företag för att öka aktieägandet bland de anställda. Och parlamentet godkände hans tillägg till EU:s övertagandedirektiv och införde därmed ett försvar i form av "giftpill", en konstruktion som låter aktieägare i företag som hotas av fientliga bud köpa nya aktier i sitt bolag till stor rabatt, vilket gör det kostsammare att ta över företaget.

"Ekonomisk patriotism" är Villepins nya uttryck för Colberts idé. Han myntade termen under kulmen av Danoneaffären förra året när det franska politiska etablissemangen stod stridsberett inför rykten om ett bud på livsmedelsföretaget Danone från ett amerikanskt företag, PepsiCo. Hans upprustning av gammalt tänkande är populär bland landets medborgare. Enligt en enkät som opinionsinstitutet TNS Sofres nyligen gjorde gillade 69 procent av de tillfrågade regeringens intervention mot fientliga bud från utlänningar.

Frankrikes kärleksaffär med

statsinterventionismen inleddes på 1600-talet. När industrialiseringen på 1800-talet skärpte konkurrensen mellan de europeiska länderna hjälpte staten till att bygga järnvägar och inrätta banker. I efterdyningarna till börskraschen 1929 införde den så kallade folkfronten, Léon Blums regering, betald semester för arbetare, kortade ner arbetsveckan och nationaliserade försvarsindustrin, järnvägarna och Banque de France.

Efter att ha nationaliserat stora delar av industrin och finansväsendet efter andra världskriget för att få Frankrike på benen igen, behöll regeringen ett starkt grepp om näringslivet under landets *trente glorieuses*, Frankrikes 30-åriga ekonomiska under. 1970-talets oljeshock bidrog till socialisternas valseger 1981. De satte genast i gång att frenetiskt nationalisera banker och industriföretag. Många av dem privatiserades åter vid 1980-talets slut, men det statliga ägandet av industrin är fortfarande enormt: staten kontrollerar Electricité de France och GDF, posten, järnvägsnätet, kärnkraftsindustrin, stora delar av biltillverkaren Renault, försvarskoncernen Thales och France Telecom och mycket mer.

Den franska elitutbildningen främjar en stark roll för staten och ett mäktigt kompagnatverk. Sju av cheferna för Frankrikes största företag studerade vid École nationale d'administration, ENA, en högre akademisk utbildningsanstalt för kvalificerade statstjänstemän (där också Villepin och flera framstående politiker har gått), och sexton gick på École polytechnique, en affärsinriktad *grande école*.

POLITIKEN och näringslivet förblir nära sammanflätade, men flertalet chefer för Frankrikes ledande företag distanserar sig från regeringen Villepins marknadsfientliga hållning. Dock är det inte många som öppet kritiserar regeringen. Ett undantag är företagsledaren Henri de Castries, som efter affären med Danone varnade för att historien har visat att protektionismen var resultatet av en "arkaisk" världsuppfattning, och manade regeringen att rusta franska företag så att de kan strida som husare i en globaliserad ekonomi. Laurence Parisot, chef för den franska arbetsgivarföreningen, uttryckte sig försiktigare och sade att den ekonomiska patriotismen var i sin ordning så länge den inte blev till en Magi-notlinje. Ernest-Antoine Seillière, ordförande i den europeiska arbetsgi-

FORTS. NÄSTA SIDA ...

INBLICK | EU SOM GLOBAL AKTÖR

För kung och EU-land

LEDARSKAP | EU:s problem med inkonsekvens.

EN LÅNG KORTEGE kommer farandes mot Kungliga slottet i Stockholm. Hästhovarna smattrar, trumslagarna slår, soldater i högtidsdräkt står i givakt, marscherar och eskorterar två svartmålade droskor: den ena rymmer den svenske monarken, den andra Botswana statsöverhuvud. Det är en pompös uppvisning av nationell symbolik som tycks vilja säga att allt förblir som det alltid varit, också denna marsdag 2006, och turisterna fotograferar lyckligt.

Ett stenkast bort levereras emellertid en annan bild av verkligheten. Sieps, Svenska institutet för europapolitiska studier, arrangerar ett seminarium om EU som global aktör. Det äger rum på Medelhavsmuseet, vilket blir en påminnelse om var Sveriges södra gräns egentligen finns numera: i ett gränslöst EU går alla medlemmars yttre gräns söderut genom Medelhavet.

Seminarier är fullsatt, detta är en het fråga. Jan Joel Andersson från Utrikespolitiska institutet presenterar en rapport om EU:s omtalade snabbinsatsstyrkor. I stället för att vakta slottet kommer en del svenska soldater framöver att kämpa för EU ute i världen. Än mer betydelsefullt är kanske att EU numera agerar som en enhetlig aktör i internationella förhandlingar. Ole Elgström, professor i statsvetenskap vid Lunds universitet, presenterar en rapport om vad som karaktäriserar EU som utrikespolitisk aktör.

För femton år sedan hade man ställt frågan om EU är en utrikespolitisk aktör, men sedan dess har unionen spelat en viktig roll för bland annat Kyoto-processen och bildandet av ICC, International Criminal Court, säger han.

Uppfattas EU som en *Leader or Foot-Dragger?*, ledare eller bromskloss, är frågan och även titeln i Elgströms rapport. Han har intervjuat ett trettiotal statliga aktörer utanför EU, inom ramen för tre olika förhandlingar inom handel, miljö och bistånd.

Bilden av EU är ganska likartad, oberoende av politikområde och respondenternas ursprung, säger Elgström.

EU uppfattas otvetydigt som en stormakt och anses även tala med en stämma. Även om det finns medvetenhet om skillnader i de europeiska länderna emellan så är det kommissionens eller ordföran-

deskapets röst som gäller. Det är tänkvärt att unionen, som från insidan ter sig splittrad, så självklart betraktas som en enhet av utomstående.

Däremot anses EU vara en begränsad ledare. Anledningen är dels unionens interna koordinering – att ena 25 länders ståndpunkter är tidskrävande och omständligt – dels dess inkonsekvens. Inom vissa områden är EU en ivrig förespråkare för frihandel, inom andra, främst jordbruket, driver man en protektionistisk linje.

Vid en jämförelse mellan EU och USA är likheterna fler än skillnaderna i de intervjuades ögon. Båda ses som de allra mäktigaste aktörerna. EU anses dock vara mer inriktat på multilateralism.

Nationens försvarare. Men i den stora världen är det allt oftare EU som syns utåt.

FOTO: SCANPIX

UNDER EN RELATIVT kort karriär som global aktör har EU onekligen uppnått mycket. Ändå har vissa av dem som Elgström talat med uttryckt viss nostalgi. Kanadensaren till exempel menar att det var lättare förr, då de alltid kunde gå via Storbritannien.

En annan form av nostalgi ser vi nu i de europeiska länder som tycks vilja återuppliva en mer protektionistisk politik. Om det stämmer att en våg av ekonomisk nationalism går genom Europa (se artikel här intill) kan EU få än svårare att övervinna den inkonsekvens som begränsar det internationella ledarskapet.

Om en ekonomisk nationalism sprider sig från jordbrukspolitiken till andra områden försvårar det helt klart EU:s möjligheter att agera som en enhetlig aktör. Men samtidigt som det finns protektionistiska intressen inom EU, finns det fortfarande starka intressen som arbetar för frihandel, säger Ole Elgström.

RED.

... FORTS. FRÅN FÖREGÅENDE SIDA

vareunionen, menar att landets neo-colbertism främst är ett spel för galleriet. "Dessa reaktioner är löjliga: ingenting kommer att stoppa globaliseringen", säger Seillière.

De franska företagen ger bevis för att den protektionistiska polemiken och regeringens inblandning i näringslivet inte har hindrat utlänningar från att investera i Frankrike. Frankrike är mer öppet för utländska direktinvesteringar än Storbritannien. De samlade utländska investeringarna i Frankrike utgjorde 44 procent av landets BNP år 2004, att jämföra med 36 procent i Storbritannien och bara 22 procent i Tyskland, enligt investmentbanken Morgan Stanley. En av sju franska anställda arbetar i ett utlandsägt företag, att jämföra med en av tio i Storbritannien.

Den avoga hållningen till marknaden ligger mycket nära en motvilja mot EU, men många framgångshistorier i det franska näringslivet har blivit möjliga endast på grund av den gemensamma marknaden, säger Mario Monti, rektor för Bocconi-universitetet i Milano och före detta EU-kommissionär för konkurrensfrågor. Exempel på detta är tillkomsten av Arcelor, efter samgående mellan stålbolag i fyra länder, eller Areva, ett kärnkraftsbolag som skapats genom samgående mellan Cogema och Framatome, delägt av tyska Siemens. Franska företag har inte varit rädda för att använda en aggressiv uppköpstaktik.

VAD KAN POLITIKER i praktiken göra för att hindra övertag? Ett par månader efter Danoneaffären infördes i Frankrike en lag för att skydda elva säkerhetsrelaterade sektorer mot övertag. Men den nya lagen bidrar inte till att stoppa Mittals bud på Arcelor. Stål hör inte till de skyddade sektorerna. Den franska staten är inte aktieägare i eller tillsynsmyndighet för Arcelor, ett bolag registrerat i Luxemburg. Politikerna ställer till stort rabalder och låtsas

att de kan göra något åt dessa bud, trots att de i de flesta fall inte kan göra något, säger Julian Franks vid London Business School.

EU-tjänstemän utfärdade en kraftig varning mot att den spanska regeringen utnyttjar sina "gyllene aktier" för att skydda Endesa mot den tyska budgivaren. Regeringen använder förmodligen inte dessa aktier, men en större konfrontation med Bryssel förefaller oundviklig sedan Madrid förnyat regleringarna på den spanska energimarknaden för att ge landets tillsynsmyndighet makt att stoppa energikoncernen Eons bud.

Kommissionen lär knappast ingripa mot ett samgående mellan Suez och GDF, även om Enel eller något annat stort företag fortfarande kan lägga ett konkurrerande bud. Konkurrenskommissionären har ingen större anledning att agera, eftersom de båda företagen kompletterar varandra, såväl till inriktningen som geografiskt. Enheten för den inre marknaden beklagar att Frankrike har kränkt "den europeiska inre marknads anda", men affären ser inte ut att strida mot reglerna för kapitalets fria rörelse.

Trots den återuppväckta ekonomiska nationalismen menar bankfolk och analytiker i regel att tidvattnvägen av global fusionsaktivitet verkar omöjlig att stoppa. Kinesiska, indiska och ryska företag kommer i allt högre grad att ingå företagsaktenskap i Europa och var som helst i övrigt. Den ekonomiska nationalismen kan kanske lägga sordin på en del affärer, men i sista hand är politikerna maktlösa. Den goda nyheten är att regeringarnas senaste protektionistiska åtgärder håller på att väcka skandal. Dessa manövrer förekom även förr, men då blev diskussionen kring dem aldrig så upphetsad. Den nya medvetenheten kan tänkas bli ett första steg mot att de europeiska marknaderna öppnas helt och fullt.

VENDELIN VON BREDOW
The Economist's korrespondent i Paris
Översättning: Per Lennart Månsson

INTERVJU | DRUDE DAHLERUP

Rwanda bräcker Sverige

KÖNSKVOTERING | Norden är inte längre modellen

DRUDE DAHLERUPS RUM på statsvetenskapliga institutionen på Stockholms universitet är lite som man föreställer sig ett professorsrum: fullt av böcker, mappar, högar med papper. Men utsikten är atypisk för Frescati, skog i stället för ljusblå huslängor. I lådor på golvet finns en nyutkommen bok som hon varit redaktör för: *Women, Quotas and Politics*, utgiven av Routledge 2006. Det är den första världsomspännande, komparativa studien av könskvotering i politiken. På Stockholms universi-

FOTO: STOCKHOLMS UNIVERSITET

"Det intressanta är att kvotering är kontroversiellt och ändå har blivit så trendigt."

Drude Dahlerup,
professor i statsvetenskap

tet finns ett helt forskningsteam som ägnar sig åt detta. I tre år har forskningsprojektet, som delvis finansieras av Vetenskapsrådet, pågått för att kartlägga och analysera vad som har blivit en världsomspännande trend. Nästan 50 länder har lagstiftat om könskvotering, medan partier i ytterligare 50 länder – däribland Sverige – frivilligt har infört kvotering.

DAHLERUP: Det intressanta är att kvotering är kontroversiellt och ändå har blivit så trendigt.

AXESS: Hur går det ihop?

DAHLERUP: Den här gången är det inte västvärlden som föregår med gott exempel. Om man tittar på listan över antalet kvinnor i nationella parlament brukade de nordiska länderna ligga i topp. Numera är Rwanda etta, med 48,8 procent kvinnor, före Sverige som har 45,3 procent. Övriga nordiska länder har upp till 38 procent kvinnor i parlamenten och utmanas nu av länder som Moçambique, Costa Rica, Argentina och Sydafrika där andelen kvinnor numera överstiger 30 procent. Det är en helt ny trend. De nordiska länderna är inte längre modellen, åtminstone inte den enda.

Jag gör skillnad mellan en stegvis utveckling och en snabb utveckling. I Norden har det tagit 70–80 år att få 30, 40 procent kvinnor i politiken. I andra delar av världen vill man inte vänta så länge. Costa Rica gick från 19 till 35 procent kvinnor i parlamentet över en natt. Det är ett historiskt språng.

AXESS: Varför händer detta nu?

DAHLERUP: Många spårar utvecklingen till FN:s kvinnokonferens i Beijing 1995, där man talade om vikten av *positive action*. I allmänhet finns en ny diskurs i världen om kvinnorepresentation. För det första har målsättningen ändrats, från "fler kvinnor i politiken" till könsbalans, som ju är mer radikalt. För det andra anses kvinnors

BESSERWISSE | AV ANDERS MATHLEIN

underrepresentation inte längre bero på deras bristande resurser utan på diskriminerande institutioner. För det tredje finns nya strategier som går ut på att man ska göra en insats direkt och inte vänta på att kvinnor ska ha blivit utbildade om 50 år.

AXESS: Var startade trenden?

DAHLERUP: Latinamerika är den region där kvotering för kvinnor i politiken är vanligast, där har man infört lagstiftning under de senaste tio åren. Det började i Argentina. Paradoxalt nog använde man ett felaktigt argument i Argentina, nämligen att den höga kvinnorepresentationen i Norden skulle bero på lagstiftad kvotering. Men här är det ju frivillig kvotering inom partierna.

AXESS: Det är anmärkningsvärt att lagstiftning om kvotering har drivits igenom i samhällen där kvinnor inte har någon stark makt.

DAHLERUP: Ja, varför beslutar parlament med 95 procent män om att få in fler kvinnor i politiken? Våra analyser visar att det är en kombination av påtryckningar från internationellt håll och från lokala kvinnoorganisationer. På Balkan talar man om en sandwich-strategi, eftersom pressen kommer både ovanifrån och underifrån. I den globaliserade världen är ett lands internationella image mycket viktig. Många kvinnor i politiken har blivit som ett tecken på ett lands demokratisering. Men för att reformerna ska lyckas är det viktigt med lokal förankring. Vi vet inte vad som kommer att hända i Afghanistan och Irak där den lokala förankringen är begränsad.

AXESS: Finns det inte risker med att välja den snabba vägen till stor kvinnorepresentation i politiken?

DAHLERUP: I Norden har man tänkt att kvinnor bör ha en stark position i civilsamhället innan de kan bli starka i politiken. Det är klart att när man går den snabba vägen, som i Rwanda, så blir frågan vilka resurser som kvinnorna har med sig in i politiken. Risken finns att de inte kan göra så mycket eftersom de inte har ett ordentligt fundament att stå på.

AXESS: Många av EU:s länder har fortfarande en låg andel kvinnor i politiken. Ett försök till kvotering har gjorts i Frankrike, där man för några år sedan skröt med att ha infört "den mest långtgående lagen i världen" som skulle garantera hela 50 procent kvinnor i politiken. Men det blev inte så mycket av det, i dag finns bara 12 procent kvinnor i nationalförsamlingen.

DAHLERUP: Ja, det är ett fiasko som har skapat stor frustration. Det beror på att systemet var dåligt, för på lokalnivå har det gått bra, där fick partierna inte delta om de inte följde reglerna. På nationell nivå däremot blev det bara böter. Och alla partier valde att strunta i kvinnorna och betala böterna, utom ett... Nationella fronten. För de hade inte råd. Det är ju pinsamt.

AXESS: Det finns många olika typer av kvotering. Vilken fungerar bäst?

DAHLERUP: Det är olika i olika delar av världen vilken typ man använder. I västvärlden vill man inte lagstifta utan använder oftast frivilliga partikvoter. I Latinamerika har man lagstiftat. I arabvärlden och Sydasien – Indien, Pakistan och Bangladesh – är det vanligt att reservera ett visst antal platser i parlamentet för kvinnor.

Det är viktigt att kvoteringen anpassas till valsystemet, annars fungerar det inte alls. Det är fram-

För jämlikhet. Kvinnor i Kenya demonstrerar för könskvotering i politiken. Länder som Rwanda, Sydafrika och Costa Rica är numera mer framgångsrika än EU-länder när det gäller hög kvinnorepresentation. FOTO: CORBIS/SCANPIX

för allt svårt med kvotering i valsystem med enmansvalkretsar, som i Storbritannien, USA och Indien. Om varje valkrets bara har ett mandat, hur gör man då för att få 30 procent kvinnor? Det är väldigt komplicerat och det är därför England och USA har så otroligt låg kvinnorepresentation.

För att kvotering ska fungera är det bäst med proportionella valsystem med stora valkretsar. Det krävs också en rangordning på listorna, så att inte alla kvinnor står längst ned, och att det blir någon form av sanktioner om reglerna inte respekteras.

AXESS: Vilken betydelse har större kvinnorepresentation i tredje världen?

DAHLERUP: Det är inte den postmoderna diskussionen som vi har här, utan det är mycket handfast – kvinnor som blivit valda verkar för rent vatten och för flickors utbildning och söker motarbete våldtäkter. I Rwanda har kvinnorna gått ihop över partigränserna för att

arbeta för kvinnors ägande av land.

Men det kräver en aktiv kvinnorörelse för att kvinnor i politiken ska kunna påverka och få en reell betydelse. Annars blir det bara symbolpolitik.

Jag vill också precisera att kvotering inte löser alla problem, som hur kvinnor ska kunna kombinera familj, jobb och politik. Ändå är det ett historiskt språng som kan ge väldigt mycket. Det är inte längre så att ett land först ska utvecklas och demokratiseras och sedan få kvinnor i politiken. Som FN skrev nyligen i en rapport om arabvärlden så kan fler kvinnor i politiken bidra till utveckling och demokratisering.

När jag är ute och reser i världen och säger att de nordiska länderna inte längre är modellen så blir man stolt i Sydafrika och Costa Rica och säger att jajamän, vi kan något här. Den här tävlingen mellan länder är bra. RED.

Se <<http://www.quotaproject.org>> för mer information om könskvotering i världen.

Färre invånare kan ge fler barn

TYSKLAND. Demografiska förutsägelser har länge varit en öm tå i Tyskland. "År 2400 är vi ett utdött folk", skrev boulevardtidningen *Bild-Zeitung* nyligen och den mer initierade debatten har inte legat långt efter i domedagsprofetior.

Journalisten Josef Joffe på *Die Zeit* går i den andra riktningen. Det är bra att vi blir färre, inte minst när det gäller vår själsro och livskva-

Utrymme gör en glad. FOTO: CORBIS SCANPIX

litet, menar Joffe, och hänvisar till hypotesen: ju tätare befolkat land, desto otrevligare människor. Tyskland har 231 invånare per kvadratkilometer, Frankrike 110, USA 52 och Finland 15. Alla dessa länder har högre nativitetstal än Tyskland. Dessutom är människorna vänligare och gladare.

Vore inte en befolkningssminskning att välkomna för tysken som i allmänhet är en naturälskare? Skogarna skulle växa till sig. Den utspridda förortsmiljön skulle bromsas upp. Med färre människor skulle pri-

set på mark sjunka och därmed bostadsbristen kunna avhjälpas. Ingenting påverkar lusten att skaffa barn så negativt som trångboddhet. Där det finns mycket land skaffar man familj. Ergo: Ju färre tyskar, desto fler barn.

Call center-litteratur

INDIEN OCH BRASILIEN. Trots 620 miljoner officiellt läskunniga i Indien talar man om "bästsäljare" redan när en bok har sålt i 3 000–5 000 exemplar. Boken *One Night @ The Call Center*, med över 100 000 sålda exemplar sedan slutet av

2005, är exceptionell. Författaren Chetan Bhagat berättar om en växande företeelse: att indiska studenter arbetar nattetid på amerikanska call centers. En dyster skildring – inte minst av dumma amerikanska kunder. Boken är inte särskilt bra, enligt *The Hindu*, men åtminstone ett bevis för att "det nya Indien" köper böcker.

Värre är det i Brasilien, där man köpte färre böcker 2004 än 1991. Höga priser och bristande utbildning förklarar en del. Regeringen har lanserat en kampanj till läsningens försvar. RED.

På gång just nu

GÅNG-EFFEKTEN. Det gäller att gå numera. Med stavar, med raska steg under beteckningen *power walk* eller bara rakt upp och ned, som "Fat man walking" i USA. Så har Steve Vaught, som sedan ett år är på vandring över den amerikanska kontinenten, blivit storkändis (se <www.thefatmanwalking.com>). I Stockholm kan man besöka butikerna specialiserade på enbart vandringsskor.

När bilen blev ett färdmedel för massorna talade man om joggings-effekten: ett bevis för att människan försöker väga upp mindre rörlighet med mer rörlighet, ett steg framåt, ett steg bakåt. I efterhand kan man tycka att "beviset" inte höll helt och hållet. Men vad är då gång-effekten; varför går folk när de inte måste?

I boken *On Foot. A History of Walking* (2004) gör historikern Joseph A. Amato en mycket utförlig undersökning av vårt gående, från "den tvåfotade mänsklighetens ursprung" till i dag. Redan

Gående protest. på medeltiden

FOTO: SCANPIX och under renässansen hände

det förvisso att aristokrater, påvar och biskopar valde att gå av fri vilja. Men aldrig lär detta ha varit så utbredd som i dagens västerländska, "sittande och åkande samhälle".

Gåendet är en viktig del av vår identitet, menar Amato. Pentagon kan identifiera personliga gångstilar i nästan lika hög utsträckning som namnteckningar. Gåendet blir ett sätt att uttrycka också andra saker. Amato uppmärksammar den politiska sprängkraften i stegen. Att gå blir ett sätt att protestera, inte bara i demonstrationer, utan också personligt – liksom The fat man walking mot ett ohälsosamt liv. Den som går fram sitt budskap får på köpet en aura av högtidlighet, ödmjukhet och uppoffring.

Om joggings-effekten framför allt handlade om hälsa och rörlighet – i en lite färdig och flämtande tappning – har gång-effekten alltså en annan laddning och seriositet. Utifrån Amatos analyser kan den betraktas som en reaktion mot globalisering och allmän stress. När samhället blir allt snabbare och rörligare söker individen dra ned på tempot och hålla sig stadigt på marken.

En annan tolkning är att folk väljer att gå för att det bekvämare än att springa.

RED.

INBLICK | NORDISKT SAMARBETE

Goda grannar utan språk

SPRÅK | Förblir Nordens länder lika nära om de inte förstår varandra?

DET BORDE HA varit en enkel publik. När den danske ståuppkomikern Omar Marzouk ställde sig inför nästan 500 gymnasie- och högstadieselever på ABF-husets scen i Stockholm en fin vårdag i april 2001 förväntade han sig knappast att utsättas för den värsta skymfen en ståuppare kan utsättas för. Men det var precis vad som hände: Omar skämtade, men ingen skrattade.

Turligt nog var Marzouk erfaren och världsvan nog att veta råd. Inte så att han anpassade materialet. I stället gjorde han vad allt fler skandinav gör när de möter oförståelsens blanka blick i något av sina grannländer. Efter att ha avverkat fem minuter av sin repertoar på danska bytte han till engelska. Och nu haglade skratten.

"Det kändes lite tråkigt", medger Runa Eriksson, projektledare på Nordiska ministerrådets "informationsfönster" Norden i fokus, som hade kläckt idén att bjuda Marzouk till Stockholm i syfte att "få det roligt med nordiska språk", som hon uttrycker det. "Men vi fick tänka att han åtminstone gav en inblick i det danska samhället."

Det som hände Omar Marzouk, och som Norden i fokus oavsiktligt

Ålands – är ren och snygg, och med jämna (ganska långa) mellanrum kommer någon in från gatan för att läsa annars svåröverskomliga tidningar som färöiska *Dimmalætting* och grönländska *Sermitsiaq*.

Förutom Nordiska ministerrådet är det föreningen Norden som använder lokalen. Dess generalsekreterare, Anders Ljunggren, är en distingerad herre med oantastliga nordiska meriter. Som centerpartistisk politiker har han länge sökt stärka finskans roll i Sverige och han utsågs nyligen till andreman på svenska ambassaden i Helsingfors. Han talar med ömhet och ett visst mått av oro om den nordiska språkgemenskapens roll i en globaliserad värld. Men hans slutsatser är ändå fyllda av tillförsikt.

"Jag fick läsa romaner på både norska och danska när jag gick i realskolan på slutet av 60-talet, och det förkommer inte nu", säger han. "Till en del är det ett resultat av att fokus har förflyttat sig till det europeiska och globala sammanhanget. Men man får akta sig för att måla fan på väggen. Den nordiska identiteten är utomordentligt stark, även om den måste anpassas", säger han och nämner de nordiska ländernas ekonomiska framgång

och tidiga 70-talet. Det var en tid då kalla kriget härjade som värst, då det europeiska samarbetet inte fått upp ordentlig styrfart och massmedierna inte nådde längre än över näraliggande gränser. Det var också en tid då kontinenten började på Köpenhamns Hovedbanegård för de flesta svenskar.

Norden framstod som ett begripligt, tryggt och lagom exotiskt alternativ till omvärldens politiska tudelning och ekonomiska sårbarhet, och nordismen frodades. Redan 1946, när kruttröken just hade skingrats över Europa, planterades fröet till ett nära nordiskt samarbete. Nordiska rådet, ett samarbete mellan de nordiska ländernas parlament, kom till 1952 och två år senare upprättade de nordiska länderna en passunion. År 1962 formaliserades samarbetet genom Helsingforsavtalet, som bland annat lyfte fram utbildning i grannspråk, och 1971 grundades det som i dag är den nordiska gemenskapens främsta organ, Nordiska ministerrådet.

I början av 70-talet gjordes också för första gången en systematisk och uttömmande studie av språkförståelsen mellan de skandinaviska länderna. I undersökningen *Nabospråksförståelse i Skandinavien* lät den norske pedagogen Øivind Maurud 504 rekryter från Danmark, Norge och Sverige testa sin förmåga att förstå grannspråken. Maurud kom fram till att norrmän förstod sina grannar bäst, medan danskar var något sämre och svenskar sämst.

Det skulle dröja mer än trettio år innan Mauruds studie upprepades. I slutet av 2005 lade lundaforskarna Lars-Olof Delsing och Katarina Lundin Åkesson fram studien *Håller språket ihop Norden?*, i vilken en ny generation ungdomar, denna gång gymnasieelever från alla de nordiska länderna, hade testats. För övertygade nordister är det ingen rolig läsning. Tiden verkar rinna ifrån den nordiska språkgemenskapen. Studien visar att norrmännen fortfarande är relativt bra på att förstå både sina svenska och danska grannar. Men Danmark och Sverige har under de senaste trettio åren glidit ifrån varandra, Öresundsbron till trots. Framför allt hörförståelsen är dålig: i alla länderna förstår man talad engelska bättre än grannspråken. Även om långtidsjämförelsen inte är perfekt, efter-

"... det har hänt något med språkförståelsen, speciellt i Danmark och Sverige. Vi har helt enkelt blivit sämre på att förstå grannspråken."

Lars-Olof Delsing, professor i Nordiska språk

hade lyckats sätta ljuset på, var en utveckling som vännar av allt nordiskt konstaterar med ångslan. I takt med globaliseringen, utvidgningen av det europeiska samarbetet, ökad invandring och engelskans triumfmarsch över världen tilltar den nordiska språkförbistringen. Och därmed, menar vissa, försvinner det kitt som gör det nordiska samarbetet speciellt.

PÅ HANTVERKARGATAN 33 i Stockholm, i bottenvåningen av ett av de ståtliga bostadshus som tronar över denna Kungsholmens sydliga pulsåder, ligger nordismens svenska högkvarter. Det vore fel att säga att här råder febril aktivitet. Men lokalen, vars skyltfönster glatt pryds av alla de nordiska flaggorna – Sveriges, Norges, Danmarks, Finlands, Islands, Färöarnas, Grönlands och

under senare år och hur man i resten av Europa allt oftare talar om en "nordisk modell". Norden måste bara bli mer synligt i själva Norden, menar han, och då särskilt bland unga. Problemet är bara att de unga inte verkar särskilt intresserade. Och att de i allt större utsträckning har svårt att förstå vad andra nordbor säger. Förutom när de pratar engelska.

DEN NORDISKA gemenskapen, och troligtvis även den nordiska språkförståelsen (som innebär att alla nordbor, inklusive finnar, islänningar och färöingar, använder de skandinaviska språken för att kommunicera), nådde i modern tid sin zenit ungefär samtidigt som Anders Ljunggren läste danska romaner i realskolan, närmare bestämt under det sena 60-talet

Tvåspråkighet à la Norden. I alla länderna förstår unga engelska bättre än grannspråken.

ILLUSTRATION: CLAES JURANDER

som de två studierna bygger på olika material, tvekar författarna inte att säga att deras resultat visar på en tydlig försämring.

"Det allra viktigaste resultatet är att det har hänt något med språkförståelsen, speciellt i Danmark och Sverige", säger Lars-Olof Delsing. "Vi har helt enkelt blivit sämre på att förstå grannspråken."

På många sätt är det som Delsing och Åkesson kommit fram till föga förvånande. De nordiska länderna har genomgått stora förändringar de senaste trettio åren. Särskilt de skandinaviska länderna har sedan 70-talet haft en stor utomeuropeisk invandring. I Sverige är andelen utlandsfödda i dag mer än 12 procent. Studier visar att invandrare är sämre än infödda på grannspråk. Samtidigt har mediemarknaderna avreglerats, vilket har gjort att grannländernas tv-utbud har blivit en droppe i ett mediehav. De skånska ungar som på 70-talet tittade på dansk tv för att den visade bättre filmer tittar i dag på, ja, något annat. Kabel-tv, digital-tv, tv-spel, inter-

net, nedladdade filmer ... utbudet ger nästan obegränsade möjligheter att fylla tiden med annat än danska filmer. Samma sak gäller i de norsksvenska och finsk-svenska gränstrakterna. Vidare har det nordiska, regionala perspektivet i allt större utsträckning ersatts av Europa och EU. Danmark gick med i EU 1973, Sverige och Finland 1995. Ett tidigare slutet Östeuropa har öppnat sina portar på vid gavel sedan muren föll 1989. Lågprisflyg gör det numera billigare att flyga till Bilbao än till Billund (Jyllands internationella flygplats, för er som missat den).

I ett större perspektiv gör globaliseringen, denna undflyende men alltså närvarande kraft, att fokus obönhörligen skiftas utåt och bortåt. Förr mötte unga världen i Köpenhamn, i dag är det på Bangkoks Don Muang-flygplats.

Och så har vi förstås engelskan, som på ett eller annat sätt hänger ihop med allt som hittills nämnts här. Engelskundervisningen har blivit både bättre och mer omfattande under de senaste decennierna. Del-

sing och Åkesson skriver om nordbornas "tvåspråkighet" med syfte på engelskan, och vi stöter ständigt på engelskan i vår vardag.

Allt är förstås inte nattsvart för den nordiska språkförståelsen. Det finns krafter som vidgar de nordiska kontaktytorna: ekonomisk integration i form av företag som Nord-ea och Stora Enso, broar som de över Öresund och Svinösund och våra samnordiska charterresor som ständigt ökar i popularitet. Men faktum kvarstår. Många krafter drar oss isär och vi förstår varandra sämre.

VAD SKA DETTA leda till? Bland nordisterna är de flesta överens med Anders Ljunggren när han säger att "språkförståelsen är utomordentligt viktig" för det nordiska samarbetet i stort. Förmågan att kommunicera på sitt modersmål, "att det är gratis att tilltala en dansk eller en norrman" som Lars-Olof Delsing uttrycker det, håller oss nordbor samman i förhållande till resten av världen och är en grundsten för det nordiska samarbetet.

På det politiska planet är det uppenbart att Norden redan hamnat i skuggan av Europa. Den finske statsvetaren Hiski Haukkala säger att Norden är "marginaliserat", och den folkpartistiske riksdagsmannen Carl B. Hamilton förklarade nordismen "bankrutt" i samband med krisen kring Muhammed-teckningarna. Till och med Nordiska ministerrådets generalsekreterare, den moderata politikern Per Unckel, tillstår att nordismen måste förnyas för att alls överleva på det politiska planet. Han talar om språkförståelsen som en "historiskt viktig pelare" som burit upp det nordiska samarbetet. Men med dagens politiska karta, där Baltikum alltmer blir en del av Norden medan Norge och Island inte är medlemmar i EU, kommer det troligen att bli en mindre bärande faktor. "Jag tillhör dem som inte tycker att man ska överdriva vad språkförändringarna betyder", säger han. "Det är inte det enda som spelar roll."

Med språket förlorar det nordiska samarbetet något av sin speciella karaktär och sker mer *à la carte*.

På det mellanfolkliga planet ter sig den framtida utvecklingen olika beroende på vilket perspektiv man anlägger. Som Per Unckel påpekar "är det fortfarande så att de flesta i Skandinavien hyggligt kan förstå varandra". Dessutom kommer EU-samarbetet knappast att ändra på det geografiska faktum att vi delar gränser, och kontakterna över dem lär fortsätta.

Men när man lyssnar på en ung nordbo, som Minna Forsell, en 26-årig styrelsemedlem i Föreningen Nordens ungdomsförbund, kan man ändå föreställa sig en tid när de nordiska länderna blir mer som "vanliga" grannländer och att man nästan alltid kommer att prata engelska med varandra. Minna berättar att i hennes kompisars ögon framstår föreningens verksamhet som något "obskyrt" och "nästan bisart". "Jag brukar få frågan varför", berättar hon, "Varför håller du på med det?"

INGEN HAR förstås patentlösningen på hur världsvana ungdomar av i dag ska förmås inse att Norden är något spännande. Runa Erikssons försök med ståuppkomiker slog ju som sagt slint. Men de flesta är överens om att något måste göras om nordismen ska överleva.

"Det värsta de nordiska länderna kan göra är att ligga kvar i Norden som det en gång var", säger Per Unckel. "Då blir det lätt uppfattat som musealt."

IVAR EKMAN
International Herald Tribunes
korrespondent i Skandinavien

INBLICK | NANOTEKNIK

Liten sak har blivit stor hajp

KRYMPANDE BUBBLA | Oklar gräns mellan science fiction och vetenskap.

NANOTEKNIKEN ÄR mer allmänt känd på grund av hajpen kring ordet nano. Apple använder påpassligt termen nano för en liten modell av sin iPod: "Ta allting som du älskar hos iPod och krymp det. Och krymp det en gång till... Häpnadsväckande. Ofattbart. Omöjligt, till och med. Ta upp den och håll den i handen."¹ Apples marknadsavdelning ville uppenbarligen att deras reklam skulle ha en klang av den coola elegansen hos något mycket, mycket litet. Konsumentelektroniken har blivit allt mindre under ganska lång tid och funktionaliteten hos små apparater stimulerar fantasin att sträcka sig till datorer inbyggda i kläder eller kroppsdelar. Men ordet nanoteknik har sannerligen fått vår fantasi att skena i väg: bland visionerna om nanoframtider finns ubåtar i nanostorlek som kryssar sig fram i blodkärlen på jakt efter patogener och robotar i storlek med en molekyl, vilka bygger allt vi kan föreställa oss, atom för atom. Apples reklamtext verkar anspela på den hajpade nanotekniken när den använder orden häpnadsväckande, ofattbart och omöjligt.

På senare tid har förväntningarna på nanotekniken minskat och kanske spricker även denna bubbla.

Hajpens politiska roll är varken hemlig eller dunkel, det är helt enkelt en framgångsrik strategi ...

Om man nu kan tala om någon bubbla. Det handlar snarare om gammalt vin i nya flaskor. Mycket av den forskning som bedrivits har rötter i kemi, elektroteknik, bioteknik, materiaforskning, den kondenserade materians fysik med mera. Skillnaden från tidigare är bara att denna forskning nu döpts om till "nanoteknologi". Harvardprofessorn George Whitesides har poängterat att nanoteknologi blott är ett ord och inget forskningsområde. Nobelprisbelönade Richard Smalley har sagt att nanoteknologi är samma sak som kemi.

Nu när det magiska begreppet börjar förlora sin glans finns anledning att titta närmare på denna hajps historia och politik.

Ordet hajp har en nedsättande anstrykning: "Deception, cheating; a confidence trick, a racket, a swindle, a publicity stunt" (bedrägeri, fusk; bondfångarknep, skojeri, bluff, jippo), allt enligt *Oxford Eng-*

lish Dictionary. Hajpning är inte något som vi normalt förknippar med vetenskap. Tvärtom, när någon forskare avslöjas med att fuska utesluter vi dem ur forskningsgemenskapen under allmän förnedring, just för att visa att ärlighet och redlighet är viktiga för vetenskapen. På samma sätt förväntar vi oss att förtroendevalda inte hajpar och bluffar. Alla förstår att man vinklar budskap i den politiska debatten, men det uppfattas i allmänhet som partiskhet eller tillrättalägganden, avsedda att göra ett fördelaktigt intryck på allmänheten. Man kan till exempel inte godta att en representant för regeringen påstår att det finns massförstörelsevapen i Irak bara för att det är politiskt opportunt att göra det. Vi förväntar oss att våra institutioner fungerar på ett rationellt sätt och tanken att de kanske inte gör det är oroande.

Max Weber beskrev våra förhoppningar och ambitioner på ett bra sätt när han tecknade den historiska utvecklingen från karismatisk till traditionellt styre. Med framväxande civilförvaltning och lagstiftning kunde medborgarna förlika sig på konsekvent administration och tydliga grundregler. I ett sådant rationellt samhälle var livet förut-

sägbart och säkert, och det var möjligt att planera för framtiden. Därav följer upprördhet och misströstan inför politiker som struntar i reglerna. Därav följer även den utbredda upprördheten över blotta begreppet nanoteknik: vissa fortsätter skamlöst med samma forskning som de har ägnat sig åt i något decennium och döper om den till nanoteknik, andra vägrar ilsket att ens använda ordet nano.

VAD ÄR NANOTEKNIK? Enligt min åsikt är det en disciplin som dykt upp de senaste 20 åren genom en helt och hållet politisk process. Inga dunkla krafter ligger bakom, utan det var skarpsinniga och ambitiösa individer som red på och bidrog till en växande våg av entusiasm – vilket beskrivs närmare nedan. Men alla instämmer inte i denna beskrivning av nanoteknik. De som inte gör det framhåller i stället en opolitisk logik som dess *raison d'être* – att den

har uppstått för att det är rationellt att beskriva världen i nanotekniska termer. Följande definition har förts fram av samordningsenheten hos US National Nanotechnology Initiative:

Forskning och teknikutveckling på atomär, molekylär eller makromolekylär nivå, ungefär i området 1–100 nanometer, vilken syftar till att ge en grundläggande förståelse av fenomen och material i nanostorlek och att skapa och använda strukturer, anordningar och system som har helt nya egenskaper och funktioner på grund av sin ringa storlek.²

Det bör noteras att ovanstående överlappar en stor del av fysiken, kemien, biologin etcetera.

HAJPEN KRING nanoteknik har byggts upp under decennier. År 1986 publicerade Eric Drexler *Engines of Creation*, en bok som räknar upp många tekniker som möjliggörs genom kontroll av materien på atomär nivå – från ubåtar till nya livsformer. Bokens framgångar kan förmodligen tillskrivas dess framställning av nästan sannolika och ändå spännande framtider, en rad science fiction-skildringar. Fantasin får hjälp på traven även av det faktum att Drexler, som har en doktorsexamen från MIT, Massachusetts Institute of Technology, inte kan avfärdas som en storögd knäppskalle.

Under det efterföljande decenniet tog författare av science fiction upp och utvecklade många av hans futuristiska visioner. Dessa innefattar *Blood Music*, i vilken nanorobotar gradvis tar över hjärna och medvetande hos en människa, *Diamond Age*, med bland annat hushållsmaskiner som tar fram måltider eller annat efter behag, och *Queen City Jazz*, i vilken nanokonstruerade städer innehåller feromoner (ett slags subtila sexuella doftämnen) som manipulerar människor till den grad att deras mänsklighet kan ifrågasättas.³ Även de allra första vetenskapliga tidskrifterna som använde prefixet nano dök upp vid den här tiden (här avsågs med nano enbart storlek; en nanometer motsvarar ungefär storleken hos en atom).

Ordet nanoteknik blev användbart just på grund av sin dubbeltydighet: det kan avse både legitim forskning och visioner av Drexler-typ. Faktiskt utvidgades titeln på den andra upplagan av *Engines of*

Forskarens nya kläder. Nanoteknik är ett säljande namn för all möjlig forskning.

ILLUSTRATION: HANNA DAGERSKO

Creation med *The Coming Era of Nanotechnology*. Nanoteknikens stundande tidsålder. Legitimiteten för visionen kring nanotekniken förstärktes ytterligare genom en koppling till Richard Feynman, en karismatisk och nobelprisbelönad fysiker. Flera decennier tidigare hade han hållit ett föredrag med titeln "There's Plenty of Room at the Bottom", där han lovprisade fördelarna med miniaturisering och bland annat visionen att lagra hela *Encyclopædia Britannica* i ett knäpp-nålshuvud. I början av 1990-talet återupptäcktes detta föredrag och ansågs nu ha föregripit nanotekniken.

Strax efter kalla kriget såg befattningshavare vid National Science Foundation tecken på en kris i finansieringen av forskningen. De försökte hitta nya visioner, med stor politisk förståelse för forskningsfinansiering. Nyligen redogjorde en statssekreterare i handelsministeriet för tankegången:

... det offentliga programmaskineriet arbetar inte särskilt snabbt. Det är inte utformat för att arbeta snabbt ... i själva verket kan man inte ta fram program utan en viss social passion. Och gissa vad? Hopkoket av hajpning och hopp skapar just den sociala passion som behövs för att sätta fart på politiken.⁴

Finansiering av forskning tävlar med andra poster i budgeten, som stöds av andra politiska allianser. För framgångsrikt beviljande av medel behövs ett program som förtroendevalda kan sälja in i sina valkretsar. Hajpen kring nano gjorde det till en politiskt möjlig inriktning genom att väljarna sannolikt skulle tolka in något fascinerande, som till exempel Spindelmannen eller den otrolige Hulken.

NSF anställde den karismatiska Mikhail Roco för att få till stånd ett nanoprojekt. Roco har arbetat outtröttligt för att hajpa nanotekniken genom föredrag, nätverksbyggande och publicering. Till exempel kombinerade 1999 omslaget på NSF:s *Nanotechnology – Shaping the World Atom by Atom* bilden av en kiselkristalls atomära ytlandskap med kosmiskt bildspråk: texten inuti rädde läsaren att därvid frammana "vidden av nanovetenskapens potential". Liknande strålände hajpning är inblandad i det nyare konceptet NBCI-konvergens (nano-bio-info-cogno) – en term med klang av science fiction-berättelser där nanotekniken samspelar med den mänskliga hjärnan. Resultatet blir nya kognitiva förmågor eller till och med den mänskliga identitetens sammanbrott. Inom politiken ledde Rocos och andras arbete till att medel beviljades till National Nanotechnology Initiative år 2000 och kulminerade med lagen om nanoteknisk forskning och utveckling för 2000-talet, som antogs av kongressen år 2003. Denna lag beviljar medel och riktar dem till nanoteknikforskning i varje årlig federal budget.

DET ÄR UPPENBART att hajpen har dämpats avsevärt under senare tid. Det är inte något tecken på konspiration. James Murday, chef för den nationella nanotekniksamordningen, medger öppet att hajpning är ett tveeggat svärd. Från hans synpunkt präglades striden om finansiering av produktiva tvevågigheter, men nu är den destruktiva sidan förhärskande, den som sätter upp orimliga förväntningar. Mycket av stödet för hajpning har dragits undan, vilket får kritiken att bli mer framträdande. I en många gånger återgiven debatt mellan den nobelprisbelönade Richard Smalley och Drexler gjorde den förre den sistnämndes visioner till åtlöje för att de skulle vara omöjliga att förverkliga. Sådan övervakning av gränserna mellan science fiction och vetenskapliga fakta har den effekten att de eliminerar tidigare användbara tvevågigheter, särskilt när inga sådana tvevågigheter sprids av NSF.

Kanske bör detta sägas med eftertryck: hajpens politiska roll är varken hemlig eller dunkel, det är helt

enkelt en framgångsrik strategi med tanke på hur USA:s politiska institutioner är uppbyggda. Historien om nanotekniken är naturligtvis inte begränsad till USA. En liknande utveckling har ägt rum i andra länder, med förespråkare som beskriver "svindlande" futuristiska visioner och nanoteknik som för oss till det "förlovade landet",⁵ och med lagstiftning som kanaliserar medel till forskning som går under namnet nanoteknik.

DEN POLITISKA MAKTEN hos science fiction-skildringen ligger i det nöje den ger. Känslan av bävan som infinner sig när man begrundar en mänsklighet fri från sjukdomar, heltäckande övervakning genom nanorobotar i luften eller till och med en postmänsklighet är tilltalande, även om nöjet består i en rysning av skräck. Science fiction-skildringen får fantasin att blomma, och det ger tillfälle till skämt vid kopieringsapparaten. Science fiction-skildringen rör sig genom den breda massan som virusreklam – vetenskapliga fakta kämpar sig fram genom seriösa texter. Hajpning är helt enkelt kul.

Det är inte heller så att hajpningen är begränsad till nanoteknikens senare historia, även om den är mest påfallande där. Hajpning är en del av vardagen för de 2000-talsforskare som måste kämpa för att få finansiering. Litteratur som riktar sig till ekonomistudenter diskuterar visionernas produktiva roll och ledarskap på ett sätt som är förenligt med denna diskussion om hajpning. Hajpning har stor genomslagskraft.

Det är enbart på grund av att vi så länge analytiskt har separerat förnuftet och det goda samhället från bedrägerier och reklamtrick som detta låter illa i våra öron. Det låter illa i jämförelse med den blänkande och spännande vision av framtiden som Max Weber och så många andra utmålade av det rationella samhället. Ett samhälle som blir tilltufs av karismatiska ledare och politisk opportunism liknar den gamla dåliga tiden, *l'ancien régime*. Och ändå är det så mycket roligare.

ARNE HESSENBRUCH

Fil. dr i vetenskapshistoria, verksam vid MIT

Översättning: Eva Gustavsson

Fotnoter:

1 <<http://www.apple.com/se/ipodnano/>>

2 <http://www.nsf.gov/crssprgm/nano/reports/omb_nifty50.jsp>

3 Författare är Greg Bear, Neal Stephenson och Kathleen Ann Goonan.

4 Phillip J. Bond, "Vision for Converging Technologies and Future Society", *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1013, 2004, s. 17–24.

5 Anne-Louise Stranne, "Nanoteknologi er vejen frem", *Aktuel Naturvidenskab*, nr 1, 1999, s. 11–14.

KRÖNIKA | EN SEMANTISK FRÅGA

Egentligen betyder orden vad som sägs

Agorafobi betyder torgskräck. Men vad betyder homofobi? Och islamofobi? Det borde i konsekvensens namn betyda skräck för homosexuella respektive muslimer. Men så icke. Pastor Åke Green kallas homofob, men han är inte rädd för homosexuella, för han utmanar dem utan ringaste fruktan. Och *Jyllands-Posten* kallas islomofob men tidningen är absolut inte rädd för muslimer, fastän den nog har anledning att vara det.

Så betar sig ord. De glider omkring, och vips betyder de något annat. Vi hör på Kulturnytt om kvalitativa filmer och förstår att ordet numera betyder bra. Vi hör politiker tala om att flyktingar ska behandlas humanistiskt, och vi förstår att de menar humant. Det hjälper inte att ryta till att man vet vad orden betyder *egentligen*. För egentligen betyder de precis vad de används för.

Det är bara lexikografer som vet exakt vad orden betyder. Annars kan man starta gräl var som helst genom att be några personer avgöra skillnaden mellan marmelad och sylt, siden och silke, ploj och gimmick och så vidare. Alla tycker lite – men förrädiskt – olika.

Det är lätt att se hur ordens betydelseglidningar även har skett mellan olika språk. Engelskans worm och svenskans orm är förstås samma ord, egentligen, liksom queen och kvinna. Också inom ett språk kan betydelsekliven bli enorma med tiden. Åga betydde ursprungligen förbättra, öre betydde av guld och semester betydde sex månader.

Oftast handlar det om att ordets betydelse ökar eller minskar. Atlet är ett tydligt exempel på utvidgning av användningsområdet (från en sorts idrottsman till de flesta), och attityd är ett exempel på inskränkning (från olika sorters attityder till en kaxig attityd). Ett ord som ironi går i båda riktningarna. Förr användes det när något som sades betydde motsatsen, men numera används det oftast om "något man inte menar". Ordet ironi har alltså fått en vidare mening. Ibland har det dock den snävare betydelsen "något elakt". Ordens betydelser kan alltså dras ut och klämmas ihop. Ett annat exempel är ordet myt, som tidigare syftade på en gammal berättelse men nu oftast på "något osant som många tror på".

Men ord kan också ta ett kvickt steg åt sidan. Med själv menas ofta "ensam", till föregelse för många äldre som tycker att ordet bör betyda "utan hjälp". Hur har denna förskjutning gått till? Troligen så här:

Jag åt upp bären själv.

Avsedd betydelse: ingen annan åt av dem.

Uppfattad betydelse: ingen annan var där.

Och vips: en ny betydelse, strax intill den ursprungliga. Precis så är det med homofobin. Alla ogillar det de är rädda för, men alla är inte rädda för det de ogillar.

Vetenskapen som sysslar med de svåra problemen kring ordens betydelser kallas semantik. När man får höra att något är en semantisk fråga handlar det nästan alltid om futtiga, ja nästan osynligt små skillnader, som den mellan marmelad och sylt. Betydelseläran semantik kan på så vis sägas syssla med det betydelselösa; en intressant betydelseglidning!

LARS MELIN

Docent i nordiska språk

Pastor Åke Green
kallas homofob,
men han är inte
rädd för homo-
sexuella ...

Lars Melin

ALLA TIDERS SEXUALITET

Antikens bejakelse av kroppen och njutningen ter sig väsensskild från den kristna synen på sexualiteten. Men västerlandets seder var mångfasetterade även under kristendomens hegemoni.

Kanske ligger vi i dag närmare antiken än någonsin i vår dyrkan av ungdom och skönhet och synen på samkönad kärlek.

När vi speglar oss i antiken ser vi en främmande bild

ANTIKEN | Grekerna har hyllats som ädla förebilder men deras annorlunda syn på sexualiteten har varit svår att smälta för det kristna västerlandet.

Till de teman som för oss moderna människor tycks mest tidlöst aktuella hör erotiken och det sexuella. Lust, drift och passion löper som en rödglöd-gad tråd genom antiken, medeltiden och modern tid. På detta område möts vi människa mot människa, oavsett tidsandan. Eller kanske ändå inte?

I antik grekisk poesi återfinns vi alla välkända aspekter av Eros, från den första kyssens berusande effekt över sexuellt finsmake-ri till lidandet hos den som åtrår eller älskar mer än föremålet för passionen. Ett exempel på sådana "tidlösa möten" med grekiska lyriker är ett epigram som tillskrivits filosofen Platon:

När jag kysste Agathon, lät jag inte mitt hjärta passera läpparna. För min stackars själ hade stegrat sig och ville lämna mig för honom.

I romersk tid klagar skaldar som Catullus och Tibullus över sina trolösa älskarinnors nycker. Bakom porträtten av "Lesbia" och "Nemesis" anar vi kvinnor av kött och blod, som var alltför för-

Av
Eva-Carin Gerö

Professor i antik grekiska vid Stockholms universitet.

näma för att kallas vid sina riktiga namn, men som på det sexuella planet gav och tog i fulla mått. På 1600-talet oroade sig libertin John Wilmot Rochester för sin sviktande potens och attraktivitet – inte olikt antika gossedyrkares oro för kärlekslyckans kortfristighet, eller för den delen den nutidsaktuelle Michel Houellebecqs senaste skildring i *La possibilité d'une île* av den sexuellt sökande medelålders mannen som avvisas av yngre kvinnor. I vår egen tid är referenserna till sexuell åtrå, lustuppfyllelse och frustration legio, både i seriöst syftande litteratur och i populärkultur och allt däremellan. Till exempel beskriver lyriken i den tyska rockgruppen Rammsteins senaste album *Rosenrot* självcen-

trerad (homosexuell) erotik, utan utsikt till romantisk, ömsesidig fullbordan:

Ödet var mig beväget – jag fick en dusör. Det skickade mig till en gay planet, hudnära, ögonfjärran [...] En kung utan drottning [...] Man mot man – med hull och hår tillhör jag herrarna! Lika barn leka bäst! [...] Jag är två herrars tjänare [...]. I min kedja saknas ingen länk, när lusten pockar bakifrån ... Men vissa dagar är mitt hjärta inte med ...

Antiken, i synnerhet det antika Grekland, har präglat västerländska föreställningar, normer och ideal på ett sätt som gör reflektion kring det grekiska ständigt relevant för diskussionen om samtida fenomen. Redan Oscar Wilde utropade "Vi är alla greker!", och många har sagt något liknande. I *Love, Sex and Tragedy: Why Classics Matter* (2004) framhåller Simon Goldhill, renommerad uttolkare av grekisk litteratur och kultur, bland annat att det finns en obruten kontinuitet mellan våra moderna skönhetsideal och de antika. Är en vacker vältränad mans kropp samma sak för en antik skulptör som Polykleitos, för Leni Riefenstahl i 30-talets Tyskland och för oss i dag på hälso- och skönhetsmedvetna gym? Är Afrodite från Knidos fortfarande vacker och i så fall varför? Är hennes skönhet universell eller snarare kulturellt betingad? Om vi går vidare till sexuella seder och ideal blir frågan om antikens relevans inte mindre angelägen. Den bekanta "gossekärleken" eller pederastin (den "grekiska kärleken"), eller över huvud taget homo- och bisexualiteten bland grekerna, har för generationer av akademiker, skolfuxar och bildningsökande, samt moralister i kristen tradition, utgjort en stötesten och ett irritationsmoment, medan andra har funnit en frizon hos grekerna, och i viss mån även hos romarna.

I äldre framställningar av grekernas "sedelära" lade man ofta in urskuldande, och delvis bortförklarande, kommentarer om sexuella känslor och handlingar mellan personer av samma kön eller mera allmänt om utlevande och gränsöverskridande sexuella praktiker som oral-, anal- och gruppsex (ibland i kombination) samt tidelag. I E. M. Forsters roman *Maurice*, författad redan 1913–14 men publicerad först efter Forsters död 1970, beskrivs en lektion i grekiska i Cambridge. Läraren, som kanske är kalkerad på någon autentisk person från Forsters egen tid som collegestudent, avbryter en elev som levererar en tadellös översättning av en grekisk text och instruerar honom torrt: "Utelämnas: anspelningen på den onämnbare grekiska lasten!" I W. Kranz *Grekernas kultur* (1943) sägs att "det naturliga ofta slog över i det onaturliga, som aldrig kan accepteras". Alla var inte lika restriktiva eller fördömande. Ett par citat från verk av tyska greccister från förra hälften av 1900-talet talar för sig själva:

Hur mycket av storhet och skönhet [...] som gossekärleken [*die Pädophilie*] [...] har skänkt Grekland kan här inte uttömmande skildras, nej, inte ens antydast [...] Så mycket är dock säkert: i hjärtat av den hellenska kulturen befinner sig det känsloutensiva förhållandet mellan män – vuxna mäns umgänge med ungdomar av samma kön. Gossekärleken var en av källorna – kanske den viktigaste – till Hellas storhet och skönhet. (H. Licht, *Erotes, Ein Gespräch über die Liebe von Lukian*, 1920)

Grekerna behöver inte tas i försvar: böjelsen för unga unga män var källan till romantiska, intensiva känslor, självuppoftande hängivenhet och ideell upphöjelse. Det bör äntligen sägas i klartext: det var den homoerotiska kärleken som öppnade grekernas hjärtan – som frambringade deras kärlekslyrik! (Erich Bethe, citat hos Licht)

Ibland var det inte lätt för de lärde att handskas med seder och attityder som var så olika deras egen samtids moral. Djärva uttolkare av det antika arvet kunde också väcka anstöt. Den store greccisten Wilamowitz-Moellendorff, som i vissa av sina kommentarer till grekiska texter inte ger intryck av att ha varit pryd, blev å Sappos vägnar mäktigt upprörd över ekivoka, frivolt lesbiska scener i Pierre Louÿs *Bilitis*-sånger från 1894. Det grekiska "marmoridealet" var hotat: sappisk homoerotisk kärlek fick inte degraderas till simpla kvinnoorgier! Inom filologin gick det i regel bra att diskutera obsceniteter om man lade ut litet lärda rökridåer. I kommentarer och fotnoter samt återgivningar i lexikon återgavs "explicita detaljer" i grekiska texter fastän litet inlindat. Studen-

ter i klassiska språk lärde sig snabbt att spåra upp pikanta detaljer via översättningar till latin av grekiska uttryck eller vice versa (eller ibland till italienska!). Alla som var intresserade insåg att antikens Grekland hade en radikalt annorlunda inställning till sexualitet och kön än den egna, moderna samtiden.

Generationer av moderna homo- och bisexuella har i det antika Grekland funnit ett sympatiskt alternativ till sin egen samtids heteronormativa och ofta fördömande inställning till samkönad kärlek, med åtföljande repressalier och social stigmatisering. Sagde Forster skrev i biografen över sin mentor, historikern Goldsworthy Lowes Dickinson (1934), som i likhet med honom själv var homosexuell: "Grekerna – i synnerhet Platon – förstod vår politiska och sociala förvirring, men de är inte delaktiga i den och kan därigenom hjälpa oss." I modern tid har man i diskussioner om sexualitet och genus fokuserat en hel del på antiken och särskilt det grekiska. I synnerhet efter Michel Foucaults *Sexualitetens historia* (1978–86) har grekerna lyfts fram som ett belägg för att sexuell identitet och genus är sociala konstruktioner och inte tidlösa eller naturgivna. Ett konkret exempel på de grekiska värderingarnas aktualitet i dag är att man i USA nyligen, i en utdragen juridisk tvist om sexuella minoriteters rätt till skydd mot diskriminering, bjudit in experter som Martha Nussbaum att uttolka Platon. Var han, Sokrates och Aristoteles, de tre grundarna av den västerländska rationella filosofitraditionen, egentligen för samkönad kärlek eller betraktade de den som "onaturlig"?

Generationer av moderna homo- och bisexuella har i det antika Grekland funnit ett sympatiskt alternativ till sin egen samtids heteronormativa och ofta fördömande inställning till samkönad kärlek, med åtföljande repressalier och social stigmatisering.

ATT EROTIKEN ÄR en stark drivkraft var ett välbekant faktum under antiken. Ofta såg man det erotiska begäret som en obehaglig makt som övermannade människorna, som en gud eller en smittsam sjukdom. Hos Sappho, västerlandets äldsta bevarade kvinnliga lyriker, beskrivs drastiskt och konkret kärlekens plågsamma symptom. Och Eros, kärleksguden själv, framställs ofta i bild och skrift som en skräckinjagande, lätt demonisk varelse, som torterar sina "offer" med fackla, piska och, förstås, vassa pilar från sin bäge.

"Sexualitet" (av latinets *sexus*, kön) tillhörde inte det antika ordförrådet. Däremot fanns ett flertal synonymer för åtrå och begär, i grekiskan till exempel *erôs*, *epithymia*, *pothos* och i latinet *amor*, *cupiditas*, *desiderium*. Platon talar om tre starka *epithymiai*, drifterna att äta, dricka och ha sex. I klassisk tid var sexualdriften inte "speciell" eller problematiserad på något sätt som skilde den från andra kroppsliga begär. För antikens människor var det vidare en främmande föreställning att sexuellt begär uteslutande var riktat mot individer av manligt respektive kvinnligt kön; både män och kvinnor kunde ha sexuella förbindelser med individer av båda könen. En människas sexuella förhållningssätt bestämdes i hög utsträckning av klass och ålder. Sexualitet kunde diskuteras i termer av njutning eller barnalstrande. Vad gäller njutningen gjordes ingen väsentlig skillnad mellan sex med motsatta könet och samma kön, även om det givetvis fanns preferenser. Man särskilde deskriptivt på homo- och heterosexuella handlingar, men man gjorde ingen begreppslig eller terminologisk uppdelning i homo- respektive heterosexuella individer.

Detta är för övrigt inget unikt för antikens greker och romare. I Sverige tycks en föreställning ha utkristalliserat sig om personer som till sitt väsen präglas av sin homosexuella läggning ("drängskändare") först på 1800-talet, medan man tidigare, bland annat inom lagstiftningen, mest talat om "sodomitiska" (till exempel homosexuella) handlingar. Uttrycken homo- och heterosexuell som beteckningar på personer av en viss psykisk disposition etcetera infördes först 1886 i Krafft-Ebings *Psychopathia sexualis*. Perspektivet kom sedan att få stor spridning genom Havelock Ellis, Freud och många andra i deras efterföljd. Uttrycket "lesbisk" avsåg under antiken länge oralsex, inte kvinn-

lig homosexualitet, och uttrycket *tribas* (ungefär "flata") som beteckning på homo- eller bisexuella kvinnor kom relativt sent in i det grekiska och latinska språkbruket. Däremot fanns en nyanserad terminologi för diverse andra, för antiken mera viktiga, sexuella distinktioner.

Den avgörande skiljelinjen mellan accepterat sexuellt beteende och tabu gick, enligt en del uttolkare, vid rollen som aktiv (penetrerande) part och passiv (penetrerad), fastän denna uppfattning numera är omdiskuterad. Av en vuxen, fri man förväntades att han var den dominerande, initiativtagande parten samt iakttog dekorum. En antik anekdot ger inblick i det moraliska klimatet: tyrannen Periandros (cirka 600 f. Kr.) gjorde sig skyldig till ett rejält klavertramp i förhållande till en yngre älskare. Han anspelade nämligen explicit, och troligen i närvaro av andra, på att han haft analsex med ynglingen, i det att han skämtsamt frågade hur det kom sig att denne ännu inte blivit med barn. Följden blev fatal för tyrannen: den unge älskaren dödade honom för att reparera sin kränkta manliga heder.

Kärlek och ömsesidig respekt kunde säkert utvecklas mellan man och hustru, mellan vilka skillnaden i ålder och bildning i regel var avsevärd, men detta var varken en nödvändig eller en förväntad sida av samlivet. Den passionerade kärleken och den sexuella utlevelsen sökte männen utanför äktenskapet.

FÖR DEN VUXNE MANNEN var kroppens (i synnerhet analregionens) integritet av allra största vikt. I Grekland, särskilt i arkaisk och klassisk tid, var det dessutom viktigt att den passiva parten, *ho erômenos* ("den älskade") eller *ta paidika* ("gossen"), var yngre än den aktiva, *ho erastês* ("älskaren"/"friaren"). Om en vuxen man litet för länge behöll sin unge älskare, kunde miss-tanken uppstå att rollerna blivit ombytta, vilket ansågs socialt degraderande för den äldre mannen. Till yttermera visso kunde en ung man, som började bli vuxen, inta rollen av såväl *paidika* som *erastês*, dock aldrig, menar en del, i förhållande till en och samma partner. Makedonien tycks dock ha haft liberalare seder beträffande kravet på åldersskillnad och diskretion, åtminstone att döma av anekdoter som berättas om Alexander den store, som öppet lär ha gynnat sin ungdomsvän Hefaistion och offentligen vänsklades med den sköne persiske eunucken Bagoas. Ungefär detsamma tycks ha gällt i Rom, där litet överåriga män till och med utgjorde en särskild kategori bland de manliga prostituerade (de så kallade *exoleti*, "(över)mogna"). I Grekland torde den normala åldern på de båda parterna ha varit 30 respektive 16 år. I den ålder då skäggväxten började framträda ansågs en ung man vara som vackrast, men man beundrade också yngre pojkars fysiska skönhet, vilket framgår av följande epigram av Straton (100-talet e. Kr.):

Jag gläder mig, då jag ser en tolvårig gosse i hans skönhets fulla kraft, och trettonåringen finner jag ännu mycket fagrare! Än ljuvare blommor Eros ros vid fjorton, men kan inte slå den skönhet som det femtonde året bringar. Sexton är dock för mig den gudomliga åldern, men till sjuttonåringen står inte min håg, han tillhör Zeus.

Unga män ansågs besitta en grad av skönhet och attraktion som äldre könsfränder per definition inte kunde ha, hur fysiskt och intellektuellt framstående de än var. Ett idealiskt homoerotiskt förhållande kunde således aldrig präglas av emotionell symmetri. Den äldre mannen drevs av *erôs*, "begär", och den yngre, i bästa fall, av *filia*, "vänskaplig kärlek". Ömsesidig erotisk lust (*anterôs*) associerades med passivt vållustiga kvinnor och skulle enligt gängse norm ha missprytt en nobel yngling.

Den äldre mannen förväntades uppvakta sin utvalde enligt dåtida etikett. En ung, fri man kunde man inte behandla hur som helst; en uppvaktande äldre *erastês* måste alltid ha i åtanke att hans *erômenos* skulle växa upp till en jämbördig fri medborgare, som inte skulle ha depraverats i sin ungdom. I denna tanke är den "pedagogiska erotiken" förankrad, kanske en rest, av ett äldre samhälles seder och bruk, där intimt umgänge mellan unga män

och äldre var en viktig del av de yngres initiation inom manliga brödraskap. Det är dock omtvistat hur långt man egentligen gick i dessa ojämlika förhållanden, åtminstone med ynglingar av fri börd. De unga, fria männen förväntades, liksom "fina flickor" i sentida heterosexuella sammanhang, inta en defensiv hållning, medan de uppvaktande (äldre) männen skulle vara på offensiven. På grekiska vas målningar framställs kurtis mellan äldre och yngre män med varierande grad av intimitet. Genomgående är dock att en *erômenos* aldrig visar några fysiska tecken på sexuell upphetsning. Bristen på ömsesidighet var dock ett mer allmänt fenomen i antik erotik. Hos Plutarchos finner vi en anekdot om en man som gjordes till åtlöje, eftersom den kvinna han låg med inte var intresserad av honom. Han svarade: "När jag äter fisk på en taverna, bryr jag mig inte heller om vad fisken tycker om mig!"

Det har påpekats att de gamla grekerna var tämligen ointresserade av romantik. Akilles vrede i *Iliaden* ansågs under arkaisk och klassisk tid långt mera fascinerande än en kärlekshistoria av modern typ skulle ha varit. Till de starka passioner som hem-söker tragedins hjältar och hjältnor hör definitivt inte romantisk, förtvivlad kärlek, som vi känner från till exempel Shakespeares *Romeo och Julia*. Med Simon Goldhills ord: "Classical Greece just doesn't do love like that." Äktenskapet var hos både greker och romare en praktisk angelägenhet för att producera legitima arvingar. Kärlek och ömsesidig respekt kunde säkert utvecklas mellan man och hustru, mellan vilka skillnaden i ålder och bildning i regel var avsevärd, men detta var varken en nödvändig eller en förväntad sida av samlivet. Den passionerade kärleken och den sexuella utlevelsen sökte männen utanför äktenskapet. Betecknande nog fanns det på Solons tid (500-talet f. Kr.) en lag som påbjöd att en gift man måste ha samlag med sin hustru åtminstone tre gånger i månaden. På sexualitetens område fanns för antikens män mycket att välja på: förfinade kurtisaner, som den berömda Aspasia, enkla prostituerade av både manligt och kvinnligt kön samt slavar. Bland grekerna betraktades prostitution inte som ett föraktligt yrke utan sågs som ett slags "hantverk". Dock förväntades av fria, atenska ynglingar att de inte gav sexuella favörer mot betalning, även om gåvor (till exempel matvaror – i konsten gärna harar och tuppar) tycks ha varit en del av den traditionella uppvaktningen mellan äldre och yngre män. I Rom var däremot förförelse av fria gossar och flickor en straffbar handling, medan slavar av båda könen införskaffades för sexuella syften.

Kärleken tycks på den här tiden, åtminstone med våra mått mätt, ha varit tämligen cynisk och resignerad: *Get it while you can!* Den grekiska stereotypen var att föremålet för de ömma käns-lorna, den sköne ynglingen, inom kort skulle mutera till en vuxen, skäggig man, som själv i erotikens eviga kretslopp jagade efter ynglingar. Detta synsätt möter vi bland annat i en dikt av Meleagros (100-talet f. Kr.):

Herakleitos var vacker på sin tid, men nu har ungdomen övergett honom – hans grova hud slår kavaljererna på flykt. Ditt övermod, Polyxenides, bör du dock hålla tillbaka. Även på dina kinder kommer en gång Nemesis att växa!

VÅRT FÖRHÅLLANDE TILL antik sexualitet är dels självreflekterande, dels voyeuristiskt och inte alls oproblematiskt. Marknaden översvämmas av verk om antik sexualitet, men författarna är inte ens eniga om grundläggande spörsmål. Även här når oss antiken, med Ekelöfs ord, "i skärvor och viskningar". Inte alls kartlagt (och kanske inte möjligt att kartlägga) är förhållandet mellan konvention eller ideal och verklighet. Uttolkare av grekisk sexualitet har ofta tagit fasta på framställningar på vas målningar, där så kallade interkrurala samlag (*coitus intra femora*, det vill säga mellan låren) är den mest långtgående sexuella handling som förekommer mellan (aktiva) män och (passiva) gossar – en samlagstyp som för övrigt aldrig förekommer i framställningar av heterosexuell erotik. Här gick, hävdar en del, gränsen för gosse-kärleken inte bara i bildkonsten utan även i verkligheten, åtminstone för samhällets högre skikt.

Komedins grovkorniga skämt och den sexuellt frispråkiga epigramdiktningen talar dock ett annat språk: här är kärleken både robust och utlevande. I diktningen var också gränsen stundtals flytande mellan slavgossar och söner till fria män, och var det antagligen också i verkligheten. I *Puerilities: Erotic Epigrams of the Greek Anthology* (2001) påpekar översättaren Daryl Hine att det

i flera epigram, bland annat av den redan citerade Straton, framgår att de tillbedda gossarna – hur maktbjudande de än var genom sin skönhet och ungdom – paradoxalt nog var slavar. Vidare menar hon att mycket inom homoerotiken var drömmar och svärmeri redan på den tid då gossekärleken inspirerade författare som Alkaios, Kallimachos, Asklepiades och Straton till deras diktning. Hur skiljer vi *pothos*, längtan, från dokumenterad lustuppfyllelse?

Ett liknande specialproblem utgör den antika konstens användning av mytologiska väsen, främst satyrer, i allehanda orgiastiska och i övrigt sexuellt utlevande sammanhang. Är de svansförsedda, groteska varelserna med stora, erigerade *falloi* en nidsbild av rå (manlig) sexualitet, så som den ibland var men inte borde vara? Eller utgjorde de en kodad bild som anpassade sig till en konstnärlig konvention, men samtidigt gav positiva, piktanta associationer till mänskliga "vardagssatyrer"? I James Davison's *Courtesans and Fishcakes: The Consuming Passions of Classical Athens* (1997) betonas att den viktiga distinktionen mellan accepterad och normöverskridande sexualitet inte var kopplad till schemat "aktiv-passiv", utan till föreställningen om besinning, *sôfrosynê*. Egentligen kunde man med bibehållen aktning och självrespekt göra det mesta, så länge man inte blev slav under lasten. Den som inte kunde (eller ville) iakttä den idealiska måttfullheten var en *kinaidos/cinaedus*, både bland greker och romare ett nedlåtande skällsord med en kanske numera utdöd konnotation – ungefär en "vällusting" eller "liderlig sälle"/"pervers". Med detta kunde man avse en vuxen man som njöt passivt av andra, mera virila mäns aktiva sexualitet eller män som lustfyllt tillfredsställde kvinnors sexuella behov, så att gränserna mellan manligt och kvinnligt sexuellt beteende korsades på ett normöverskridande sätt. Även på andra sätt kan man ställa sannolik verklighet mot norm och ideal. Till exempel anses det av många osannolikt att vuxna jämnåriga, fria män aldrig skulle ha haft sexuellt umgänge med varandra i antikens Grekland och Rom. Som Thomas K. Hubbard påpekar i *Homosexuality in Greece and Rome* (2003) finns det dokumenterade relationer mellan jämnåriga män, såväl yngre som äldre. För att ytterligare undergräva vår ofta förenklade bild av antik samkönad kärlek betonar han vidare att "det inte rädde större konsensus på detta område under antiken än i vår tid!"

1800-talets finare "herrum" och privatbibliotek pryddes gärna av kopior av antika skulpturer föreställande sköna nakna ynglingar. Vackra män som blickfång – och inte bara kvinnor, som vi är mera vana vid! Om sådana inredningsdetaljer har det sagts, även om det förblir obevisat, att de inte bara uppfattades som estetiskt tilltalande utan också, i hemlighet, som "pikanta" även av män som framlevde sina liv i heterosexualitetens tecken. Men allt detta svärmeri, frizonen och det starka argumentet i debatten – står de egentligen alla, mutatis mutandis, på lika svag grund? I inledningen till *One Hundred Years of Homosexuality* (1990) säger David Halperin att han inte vill beröva någon hans/hennes "new guide to life", men att en inventering och kanske revidering av teoribildningen på området är nödvändig.

Man kan dock även hålla med Marilyn Skinner (*Sexuality in Greek and Roman Culture*, 2005), som framhåller att den antika sexualiteten, om än fragmentariskt dokumenterad, är av stort intresse för oss i dag. Genom ökad historisk medvetenhet kan vi bättre förstå hur våra västerländska traditioner och värderingar rörande sexualitet, äktenskap och andra samlevnadsformer människor emellan präglats av tidigare epoker och inte nödvändigtvis utgör något "naturgivet" eller etiskt självklart överlägset normsystem. Vi bör dock vara för-

Antik sexualitet, före kristendomens tabun, verkar för många enklare, sorglösare, och var det också på flera sätt. Dock fanns här andra tabun och *faux pas* ...

siktiga med att göra anakronistiska jämförelser, särskilt då det finns stora luckor i vårt vetande. Antik sexualitet, före kristendomens tabun, verkar för många enklare, sorglösare, och var det också på flera sätt. Dock fanns här andra tabun och *faux pas*, liksom variationer mellan såväl individer som tidsepoker, som gör den antika sexualiteten till ett minst lika mångfasetterat fenomen som den moderna.

VI ÄR I DAG SÖKANDE i fråga om sexualitet och genus, och det känns onekligen angeläget att kontrastera, men även att försöka överbrygga, de kulturella olikheterna mellan antikens och vår tids sexualitet, med andra ord att finna det tidlösa draget hos *homo sexualis*. Frågor om mäns och kvinnors roller i familj och samhälle intar en central ställning i den nutida politiska, mediala och vetenskapliga debatten. Här ställs bland annat biologism eller det "naturgivna" mot konstruktionism, tanken att genus i motsats till biologiskt kön är en social konstruktion. I diskussionen om sexualitet finner detta sin motsvarighet i definitionen av sexuell identitet (till exempel homo-, hetero- eller bisexuell) som antingen essentiell eller som en produkt av ett givet samhälles sociala, politiska och ekonomiska ordning.

Ett vidare historiskt och kulturellt perspektiv hjälper oss att betrakta problemkomplexet mera frikopplat från nuet. Under antiken hyste män intensiva erotiska och romantiska (om än inte alltid symmetriskt orienterade) känslor för personer av samma kön, i regel avsevärt yngre sådana, vilket bland annat litteratur och konst vittnar om. Under andra epoker – med diktare som Dante, Petrarca och Goethe – har känslor av samma hetta och subtilitet riktats mot personer av det motsatta könet. Romantiska ideal och sexuella trender kan ses som historiska tillfälligheter: några enstaka historiska eller antropologiska utblickar mot alternativa seder – eller varför inte en titt bakom fasaderna i vår egen samtid – räcker för att vi skall kunna konstatera att inget mänskligt är främmande för människan som sexuell varelse. ■

Skärvor och viskningar.

Vi vet inte vad som var ideal och praktik i antiken.

FOTO: AKG-IMAGES/SCANPIX

Höga ideal och skröplig praktik

MEDELTIDEN | Kyrkan ville genomdriva avhållsamhet för präster men det visade sig inte vara så lätt. Dubbelmoralen frodades och att skämta om pilska kyrkans män blev en populär satirisk genre.

Konflikter mellan skilda normer och värdesystem kan spåras långt tillbaka i tiden, och de tenderar inte oväntat att bli särskilt akuta i tider av förändring. Inte heller är diskrepanser mellan norm och praktik något nytt, men de kan av olika skäl vara svåra att frilägga i det längsesedan förflutna. Ett undantag utgör medeltiden, då Europa började ta form och kyrkan etablerade ett allomfattande värdesystem med krav på allmän anslutning. Det råder knappast något tvivel om att kyrkans lära representerade ett slags överideologi, därför att den präglade kultur och samhällsliv i stort. Det hindrade inte att motinstanser hela tiden gjorde sig gällande.

Ett slående exempel på hur en särskild kulturmiljö kunde hårbärgera extrema motsatser är den höviska, vars mest kända och sedan länge beundrade litterära verk genomsyras av höga kristna ideal. Men miljön hade också en ohövisk sida, länge okänd eller bara missaktad, och dess litterära uttryck har tilldragit sig allt större intresse, inte bara för att vår tid ogenerat intresserar sig för det ofina, utan också för att vår förståelse av den höviska kulturmiljön blir ofullgängen om inte båda sidorna av den sätts i relation till varandra. Detta gäller förstås även den medeltida kyrkans värld. Inte bara proklamerade normer förtjänar att uppmärksammas utan också den praktik som gick på tvärs mot normerna.

Ett område som kyrkan omgärdade med särskilda bestämmelser var sexualiteten, där normer etablerades som i stort gäller ännu i dag inom den romersk-katolska kyrkan. Normerna är som bekant inte oomstridda och de efterlevs inte heller av alla som formellt tillhör kyrkan, inte ens av kyrkans eget folk eller av alla troende. Så var det även på medeltiden. Norm och praktik gick ofta skilda vägar, och av olika skäl.

KYRKAN HADE sedan antiken proklamerat sexuell avhållsamhet som ett ideal för alla kristna. För klosterfolk var det inte bara ett ideal utan en bjudande norm. Munkar och nunnor skulle leva i celibat (av latinets *caelebs* = ogift), i sexuell avhållsamhet, och eventuella normbrott skulle beivras. För präster som verkade ute bland vanligt folk gällde länge inte någon celi-

Munkar och nunnor skulle leva i celibat (av latinets *caelebs* = ogift), i sexuell avhållsamhet, och eventuella normbrott skulle beivras.

Av
Olle Ferm

Professor i historia vid Stockholms universitet.

batsnorm, och sekulärpräster (som de kallades) levde ofta tillsammans med kvinnor (ehuru ogifta) som de också hade barn med. Konkubinat kallades det, efter latinets *concumbere* som betyder sammanligga med, vilket typiskt nog riktar uppmärksamheten mot något annat än vårt tal om att vara sambo.

I princip ansåg kyrkan att sexuell umgänge bara var till för släktets fortplantning och inte för kroppslig njutning. Lusten var något syndfullt som skulle bekämpas eller i varje fall tyglas så långt som möjligt. Fortplantningen var ett nödvändigt ont för att trygga släktets fortbestånd. Som aktivitet hörde den hemma inom äktenskapet, som kyrkan såg till att omvandla till ett sakrament för att skaffa sig kontroll över såväl fortplantning som sexualitet.

Under högmedeltiden utvidgade kyrkan också celibatkravet. Det skulle hädanefter gälla inte bara klosterfolk utan också sekulärpräster. Konkubinat var därmed förbjudna. Skälen till att ändra hävdvunnen ordning var två. Barn till präster kunde göra arvsanspråk som kunde gå ut över kyrkan. Ett annat var spiritualitets-hygieniskt. Att ha samlag var att andligen oreña sig, vilket alla som kom i direkt beröring med heliga föremål (som kalkar, monstranser, hostior med mera) ovillkorligen måste undvika. I detta fall hade således oreñhet inget med kroppshygien att göra (med den var det ofta illa beställt), utan begreppet var förknippat med föreställningar om sexualitetens oreña natur. De nya reglerna proklamerades vid stora kyrkomöten och den påvliga kurian sände legater till kyrkans olika provinser för att kontrollera att biskoparna såg till att församlingspräster och andra inom kyrkan efterlevde dessa, liksom andra regler.

HUR DET BLEV i praktiken varierade. Motståndet var till en början kompakt, och många brydde sig inte om centrala beslut utan fortsatte som förut. Exempelen på bristande observans är otaliga. Till de fräckt subversiva i skaran av delinkventer hörde en engelsk lantprost vid namn Walkelin. På grund av diverse oegentligheter blev han en angelägenhet för det engelska episkopatet, men Walkelin böjde sig inte för sina överordnade utan uppsökte påven Hadrianus IV (1154-59), som själv var engelsman, för att få stöd för sin sak. När Walkelin var på hemväg efter sitt besök

hos påven i Benevento i Italien födde hans konkubin en son, som Walkelin vid återkomsten till England gav namnet Hadrianus för att hedra den påve han besökt.

Efter en tid övergav Walkelin den kvinnan som fött hans son men gjorde henne dessförinnan havande på nytt. Han bestämde även namnet på det väntade barnet. Blev det en gosse skulle han heta Benevento, eftersom Walkelin, som han själv uttryckte det, hade gjort en pilgrimsresa dit. Blev det en flicka skulle hon heta Hadriana efter påven. Walkelins drift med kyrkans hierarki och regler känner vi tack vare ett brev som John av Salisbury sände till Hadrianus, som var Johns vän. John själv var en kyrkans man – han slutade sina dagar som biskop i Chartres – och gillade inte Walkelins eskapader eller hans drift med kyrkan och dess normer.

Men Walkelin klarade sig. Han förblev ärkedjåkne till sin död nästan 30 år senare. Om hans fortsatta eskapader vet vi inget, inte heller hur det gick för de kvinnor som kom i hans väg. Deras öden tycks för övrigt inte ha bekymrat John av Salisbury. Kyrkans renhet och anseende betydde uppenbarligen mer.

Alla klarade sig förvisso inte. Det gäller kyrkoherden Lars Vit i Norra Småland, som biskopen i Linköping Knut Bosson (Natt och Dag) ingrep mot 1410 därför att han misskött sina ämbetsäligganden och dessutom bedrivit otukt med flera kvinnor. Lars Vits framfart blev uppmärksammas sedan en ung kvinna dött i barnsäng när hon sökt framföda prästens barn. Kvinnan hade en tid varit i prästens tjänst och sedan blivit bortgift med en av hans tjänare. Ändå blev hon med barn med prästen, inte sin man, som prästen jagat bort ur sitt hushåll. Vid de förhör som hölls efter kvinnans död framkom att prästen tidigare haft en annan kvinna i sin tjänst och att kvinnan under sin tid hos Lars Vit fött flera barn. Men om det var prästens barn visste kvinnan inte, eftersom hon hade en annan man som hon alternerade med: den ene på morgonen, den andre på kvällen, som det heter i ett bevarat protokoll.

Biskopen kallade Lars Vit "notorisk horkarl" och avskedade honom, men prästen klarade sig framgent någorlunda väl. Han sökte upprättelse vid den påvliga kurian utan att lyckas, men han fann en tillflykt vid Vadstena kloster vars skyddsling han blev.

Historien rullades upp därför att "vanligt folk" (i detta fall bönder) blivit upprört efter den unga kvinnans död. Att bönder kunde ha en förstående inställning till klerkers sexuella behov finns det annars bevis för. En klerk noterade år 1200 att prästerna i Alsace över lag hade konkubi-

ner, därför att bönder förledde dem till det. Bönderna gjorde det av ett slags självbevarelsedrift och de resonerade uppenbarligen helt pragmatiskt: "Prästen kommer inte att kunna vara återhållsam. Därför är det bättre att han har en hustru för sig själv än att han frestar och går till sängs med allas hustrur."

OM DEN KYRKLIGA normen tycks bönderna inte ha uttalat sig. Det gjorde däremot Giovanni Boccaccio (1313–1375), en skarpögd iakttagare av klerkers handel ochandel. Han ansåg att celibatskravet var onaturligt, därför att det strider mot människans natur, och han sade sig även veta att många farit illa av att försöka följa normen. Hans slutsats och rekommendation var: Låt dem leva celibatärt som kan göra det, men tvinga inte andra. I sitt litterära mästerverk *Decamerone*, tillkommet i spåren av digerdöden, driver han gäck med ett privilegierat prästerskap som inte lever som det lär och en kyrka som satt hyckleriet i system.

Boccaccios och andras angrepp på kyrkan gav upphov till en populär genre, klerksatiren. Grunden för denna satir var kyrkans ställning i samhället: kyrkan och dess folk (*klerus*) hade makt och åtnjöt särskilda privilegier. Kyrkan var som organisation skattefri, vilket bland annat motiverades med att kyrkans folk odelat skulle kunna ägna sig åt religionsutövning, undervisning och kontroll av människors tro. Det ställdes förvisso högre moraliska krav på klerus än på vanligt folk, men inte sällan åsidosatte kyrkans företrädare regler och normer, liksom de tycks ha glömt många av de ideal de skulle vara hängivna. Denna diskrepans mellan högt proklamerade ideal och normer, utvecklade privilegier, stor makt och en föga förebildlig praktik inbjöd självklart till angrepp. Och då, liksom nu, kunde spetsad humor vara ett effektivt medel att brännmärka omoral av olika slag. Kyrkan var en auktoritär organisation med stor makt, men ett skämt går åtminstone

ibland att avvisa som blott ett skämt: det är ju inte allvar, det är bara skämt.

Det man skojade mest om var pilska präster. Eskapader som Walkelins och Lars Vits gav förstås näring åt fantasin och stoff till historier, men tidens lustigkurrar och moralister var uppfinningsrika och använde gärna sina talanger att göra goda historier, som inte alltid hade sin grund i något de själva erfärut eller som de visste hade hänt.

En av de mer cyniska berättelserna återfinns i en fransk *fabliau* från 1200-talet. Författaren kallar sig Garin och är i övrigt anonym för eftervärlden. I fråga om social miljö och personsammansättning är historien ganska typisk. Det handlar nämligen om en sockenpräst och hans relation till en kvinnlig församlingsmedlem. I detta fall rör det sig om en både förslagen och pilsk sockenpräst, som brinner för en redan gift kvinna. Intresset är besvarat. Kvinnan brinner för prästen. En dag beger sig prästen till den gård kvinnan och hennes make bebor. Väl framme kikar han in genom en springa i dörren och ser mannen och kvinnan sitta till bords och äta. Han frågar ändå vad de håller på med.

– Vi äter, svarar bonden.

– Äter, gör ni? Ni ljuger. Jag anser att ni knullar, säger prästen.

Bonden nekar, men prästen står fast vid sitt påstående. Han säger sig alldeles klart se att de knullar. Tror bonden att prästen är blind? Vi byter plats, föreslår prästen, så kan bonden själv avgöra om prästen ljuger eller talar sanning. Sagt och gjort. Prästen kliver in och regler dörren, han drar sedan kvinnan till sig och de börjar knulla. Bonden ser allt, men prästen vet att rätt tolka vad som sker och hävdar:

– Ser ni inte att jag sitter här för att äta, vid detta bord.

Bonden tycker att allt är som i en fabel. Hade besökaren inte varit präst hade han aldrig trott honom på hans ord. Författaren konstaterar nyktert och något cyniskt: "Gud håller mången dumbom vid liv."

Prästen tar alltså hem spelet i historien,

Förstulen lust.
Naken man och kvinna kryper in i anfangen i en handskrift. Horungar på gång?

FOTO: KB

men han gör det inte inför läsare och åhörare. De är alldeles klara över att prästen är en skrupelfri skojare, som utnyttjar en auktoritetsordning för att tillgodose sina egna och en kvinnas i sammanhanget illegitima intressen.

En annan *fabliau* visar hur hyckleriet kunde fungera institutionellt. I fokus står denna gång en sockenpräst och en biskop. Historien var omtyckt. Den återanvändes flera gånger och anpassades till skilda omständigheter. Bäst är den kanske i *Novellino*, en anekdotsamling från Dantes Florens. Prästen, som heter Don Porcellino, anklagas för vidlyftiga kvinnoaffärer och blir en angelägenhet för biskop Giovanni Mangiadore. Biskopen finner att prästen är synnerligen brottslig. I väntan på dom interneras prästen i biskopspalatset. Bland biskopens husfolk blir prästen strax en uppskattad gäst och man beslutar att hjälpa honom. Natten före domen gömmer de prästen under biskopens säng. De vet nämligen vad biskopen skall ägna sig åt under natten: intimt umgänge med en flicka. När biskopen och flickan lagt sig i sängen stretar hon emot och förklarar att biskopen lovat mycket men inte hållit något alls. Biskopen bedyrar att han skall hålla allt han lovat, men flickan nöjer sig inte med löften:

– Nej, jag vill ha pengarna i handen.

Biskopen är angelägen och reser sig upp för att hämta pengar. Då kryper prästen fram och säger:

– Herre, så uppför de sig mot mig också. Vad skall man göra?

Så slutar det med att biskopen förlåter prästen men ger honom en skarp varning inför de andra prästerna som deltar i rådslaget om den syndiga prästen för att avhöra biskopens domslut.

Detta är inte bara situationskomik, eftersom en social problematik är inbegripen: kyrkligt hyckleri. Varken biskopen eller prästen lever som de bör. I sin synd är de lika. Men den kyrkliga hierarkin ger upphov till en åtskillnad. Bara den underordnade, prästen, straffas, ehuru ytterst mildt, medan biskopen går fri. Men bara inom fiktionens ram: läsare och åhörare varseblir hyckleriet.

Satiren understryks i *Novellino* genom de namn som utnyttjas. Ordet porcellino betyder "lilla grisen" och ett passande namn på biskopen hade kanske varit "stora grisen" (porcone). Nu får han i stället heta Giovanni Mangiadore, och så hette verkligen en biskop i Milano åren 1251–1274. Om denne levte lika syndigt som biskopen i anekdoten vet vi inte, men enbart hans namn kan ha lockat till skämtsamt bruk. Namnet mangiadore kan nämligen ses som en sammansättning av orden "äta" (*mangiare*) och "av guld" (*d'oro*), alltså "guld- eller penningätaren". I historien håller biskopen i det längsta på sina pengar, vilket flickan tydligen vet och därför kräver betalning i förskott för sina tjänster.

Detta inslag aktualiserar för övrigt en annan genre, penningsatiren, också den mycket populär under medeltiden och med fokus på kyrkan. Ty var det något man beskylldes kyrkan och dess företrädare för vid sidan av pockande brunst, så var

det penninghunger. Girigheten var, menade många, också den satt i system. Och värst var det i Rom, där den påvliga kurian blivit en marknadsplats för köp och försäljning av ämbeten och dryga avgifter för kanslitjänster.

VISSA FORMER AV sexuellt beteende var över huvud taget inte tillåtna, förbuden gällde alla oavsett ständs- och könstillhörighet. Till den kategorien hörde det som inrymdes i begreppet sodomi, där vi i dag urskiljer handlingar som kan relateras till homosexualitet, pedofili och tide-lag. Sodomis sågs som ett brott mot naturen och straffades vanligen drakoniskt, vilket inte hindrade att man gärna skämtade om sodomi bland klerus.

Det fanns en utbredd föreställning att munkar i allmänhet var bögar och pedofiler. Innanför klostermurarna kunde de ju utan att riskera upptäckt utifrån leva ut sina onaturliga böjelser. Denna uppfattning utnyttjade Walter Map, en skarp kritiker av sin samtid (det sena 1100-talets anglonormandiska samhälle), när han ville sätta några abbotar på plats. Inför ett sällskap bestående av Walter Map, biskop Gilbert Foliot i London och andra gäster

inte. Ett paradexempel på vilka effekterna kunde bli finns i den ovan återgivna anekdoten i *Novellino*: ingen av de brottsliga får sitt rättmätiga straff, därför att fallet juridiskt sett förblir en rent intern kyrklig angelägenhet.

Boccaccio var lekman och hävdade att kyrkans räddning fanns utanför kyrkan. Bara lekmän kunde ändra på kyrkan genom att helt enkelt uppträda och verka annorlunda. Då skulle kyrkan tvingas till välbehövlig anpassning till en ny ordning som Boccaccio dock aldrig utvecklar närmare. Walter Map, som till skillnad från Boccaccio var klerk, trodde att satir var ett medel för sedernas förbättring. Satirikerns arbete liknade han vid kirurgens: kirurgens hand är hård men hälsosam, hårt är också satirikerns tal, men hälsosamt.

Men alla skämt hade knappast ett djupare syfte utan tillkom mer eller mindre av okynne, även om de tog spjörn i kyrkans syn på sexualiteten. Det gäller säkert en ordvits levererad som skabrös gåta:

Fråga: Vilket är det hårigaste ordet i Psaltaren?

Svar: conculcavit (= han har förtrampat; Versio vulgata).

I väsentliga avseenden är den romersk-katolska kyrkan ännu intakt – påvekyrkan är för övrigt en skapelse av medeltiden – därför att organisation och normer är oförändrade.

hos biskopen talar två abbotar av cisterciensorden vitt och brett om den helige Bernhards undergörande kraft. Sankt Bernhard (död 1154) var cisterciensordens eget helgon och hade kanoniserats 1174, kort innan detta utspelar sig. I ett plötsligt påkommet anfall av ödmjukhet påminner sig en av abbotarna att den mirakulösa kraften en gång svikit helgonet. Bernhard hade lagt sig på en död gosse och bett en bön i syfte att återväcka honom. Trots djup bön hade upplivningsförsöket misslyckats. Map anmärker då rappt:

– Den olyckligaste av munkar var han Bernhard. Ty aldrig har jag hört att en munk lagt sig ovanpå en pojke utan att pojken genast har rest sig upp.

Maps replik tog skruv. Abbotarna rodnade och de andra försvann avsidet för att skratta ut. Och Map hade uppnått sitt syfte att både chikanera två abbotar som han funnit högmådana och ge uttryck för sin motvilja mot klosterväsendet i allmänhet och cisterciensorden och dess helgon i synnerhet.

En som också var starkt kritisk mot munkar och tiggarebröder i allmänhet var Boccaccio, men hans kritik av kyrkan sträckte sig längre än Maps. I allt väsentligt utgick han från den uppfattning Lord Acton senare skulle göra berömd, nämligen att makt tenderar att korrumpas och att absolut makt korrumpas absolut. Kyrkan var i väsentliga avseenden autonom, den hade sitt eget rättssystem och dömde själv kyrkans folk och vanligt folk, som bröt mot kyrkolagen. Oberoende instanser som kunde ingripa fanns alltså

Vad är det för roligt med det? kan man undra. Jo, det är ett franskt klerkskämt, och det skabrösa framträder genom att det latinska ordet "conculcavit" kan dekonstrueras till tre franska ord: "con" = fitta, "cul" = rumpa, "vit" = pitt.

Till det lustiga i sammanhanget hör väl att klerker varje dag läste Psaltaren i tidegården, och att hela Psaltaren absolverades under en vecka, vilket betyder att den klerk som en gång hört skämtet alldeles ofrivilligt blev påmind om det en gång i veckan.

MEDELTIDENS värld kan tyckas fjärran men är det inte alltid. Vad en religiös auktoritetsordning kan leda till blev vi påmind om genom händelserna i Knutby. Och Walter Maps elaka skämt om pedofili framstår som aktuella, om man betänker vad som på senare år avslöjats om katolska prästers övergrepp på pojkar och hur kyrkliga överordnade sökt dölja det skedda genom att omplacera de utpekade, i stället för att utreda händelserna och, när det funnits skäl därtill, suspendera de skyldiga.

I väsentliga avseenden är den romersk-katolska kyrkan ännu intakt – påvekyrkan är för övrigt en skapelse av medeltiden – därför att organisation och normer är oförändrade. Det gör att det också i dag cirkulerar skämt om kyrkan som liknar de medeltida. Avslutningsvis skall jag återge ett sådant. Det tar alldeles som de medeltida sikte på sexualmoralen inom kyrkan. Historien finns i flera varianter, vilket visar att den varit gångbar i skilda sammanhang. Den variant som här återges har en italiensk iscensättning och utspe-

lar sig under den första hälften av 1900-talet.

Biskopen av Florens körs brådkande till sjukhus för akuta buksmärtor. En doktor ser till att söva hans högvördighet, sedan han konstaterat att biskopen drabbats av inflammation i blindtarmen. Samtidigt med att biskopen tas emot har en flicka från landet kommit till sjukhuset för att föda ett önskat barn. Vid hennes ankomst har födslovärkar redan givit sig till kända. Allt går sedan mycket snabbt, hon hinner knappt komma in på förlossningsavdelningen förrän barnet, en gosse, är fött. När hon återhämtat sig får hon tala med jourhavande läkare och förklarar för honom att hon omöjligt kan återvända till sin hemby med ett barn som hon fått utan att vara lagligen gift:

– Man kommer att slå ihjäl mig, klagar hon.

Läkaren ber henne lugna sig och lovar att han skall finna på råd.

Något senare sitter läkaren vid biskopens sjuksäng. När biskopen vaknat upp ur sin narkos gratulerar läkaren biskopen till att ha blivit far till en välskapt gosse.

– Det är omöjligt! utbrister biskopen förskräckt, men läkaren står på sig.

– Men hans högvördighet måste erkänna att under kan inträffa. Guds vägar är outgrundliga.

Och deras samtal slutar med att biskopen lovar att ta hand om gossen som sitt eget barn.

Gossen växer upp i biskopens palats i Florens och när han närmar sig vuxen ålder blir han inkallad till biskopen, som har något viktigt att meddela honom.

– Mitt barn, det är en sak jag måste meddela dig om din bakgrund som du inte känner till. Jag är inte din far, jag är din mor. Biskopen i Siena är din far.

Att det är fråga om en drift med kyrkans normer och praktik, där två höga företrädare får schavottera, är väl alldeles uppenbart. Men skämtet kan tjäna flera syften och ha skiftande funktion beroende på sammanhang och omständigheter. Det kan levereras av rent okynne eller för att lätta på stämningen. Det kan böttna i en aversion mot kyrkans främsta företrädare, det kan också vara riktat mot kyrkan som organiserad religion med kraft att internera i människors liv. Lika lite vet vi vilka effekter ett givet skämt kan ha. Några kan skratta gott, varefter de börjar ifrågasätta inslag i kyrkans verksamhet. Andra kan bli irriterade, vilket leder till att skämtaren ogillas och att man slår vakt om kyrkans ordning.

Denna osäkerhet om motiv och följder gäller i ännu högre grad för bevarade medeltida skämt. Bara undantagsvis (som fallet är med Walter Map och Boccaccio) vet vi något om skämtarnas och satirikernas allmänna värderingar. Men den rikliga förekomsten av skämt om sex visar förstås att det fenomen som sätts i fokus varit socialt angeläget.

Källa:

Olle Ferm, Abboten, bonden och hölasset. Om skatt och humor under medeltiden. Atlantis 2002.

Sven-Bertil Jansson, Hövisk skämtan och ohövisk, Runica et Mediaevalia 2005.

Libertinen är relationernas nomad

DEN MODERNA TIDEN | Den kristna synen på sexualiteten dominerade från medeltiden till 1960-talet. Undantaget var det libertinska 1700-talet. Även i dag representerar libertinen en subversiv motkultur.

I Milos Formans film *Valmont*, baserad på Choderlos de Laclos berömda brevroman från 1782, *Les Liaisons dangereuses* (Farliga förbindelser), förekommer en scen där vicomten de Valmont slår sig ned på samma säng som den unga, på mage utsträckta, Cécile och diktar ett kärleksbrev för hennes räkning, samtidigt som han inleder sin egen förförelseakt med att dra upp hennes klänning över ryggen och smeka hennes nakna kropp. För många torde nog en scen som denna vara själva sinnebilden för det libertinska kynnet – förtärad erotik, förförelsen som ett egoistiskt men elegant spel eller ett slags galanteri med djärvare förtecken.

DET LIBERTINSKA IDEALET har inte lyckats etablera sig som en kulturell eller erotisk referensram. Frågan huruvida den antika grekiska sexualiteten, och därvid i synnerhet den samkönade, har relevans för förståelsen av sexuella attityder väcker fortfarande ännu i våra dagar stort intresse och diskussion. Den medeltida höviska kärleken har satt idealiserande ramar för det erotiska förhållandet mellan man och kvinna, vilket inte minst återspeglas i litteratur och film. Det libertinska idealet, däremot, har inte ansetts vara representativt för 1600- eller 1700-talets breda tankeströmningar och libertinen har följaktligen fått nöja sig med en blygsam roll i kulturhistoriska handböcker och exposéer.

Kanske beror åsidosättandet av libertinen på att han – det handlar i regel om en man – har varit ett marginellt samhällsfenomen. Det typiskt libertinska har varit en angelägenhet främst för mindre, om än ofta tongivande, grupper i samhället. De filosofiska idéer och erotiska attityder som libertinen direkt eller indirekt har gett uttryck för har inte accepterats av den samhälliga moralens försvarare. Den libertinske förföraren utmanade vedertagna moralregler och underminerade med sin som det syntes otyglade libido samhällets konstruktion. Den libertinske författaren trotsade med sin frispråkighet gängse litterära konventioner och hans texter anklagades för att vara förkastligt porno-

Av
Hans-Roland Johnsson

Fil. dr i franska.

grafiska eller farligt ateistiska, eller bådaderna.

DEN KALKYLERANDE libertinen, som i Laclos tappning spekulerar i andras känslor och använder sexualiteten som ett cyniskt verktyg, är dock en sen variant av en libertinsk tradition som under mer än två hundra år utformat sig i opposition mot stelnade moraliska dogmer och lagar.

Vetenskapens framsteg, de geografiska upptäckterna och humanisternas antikstudier stimulerade under 1600-talet uppkomsten av en ny typ av filosofer, som ifrågasatte den dominerande aristoteliska tankeramen och i stället intresserade sig för en frågande och skeptisk filosofi i bland annat Demokritos, Epikuros och Lucretius anda, en filosofi som tillerkände "naturlagarna" en annan och viktigare betydelse.

De filosofer som på ett eller annat sätt distanserade sig från kyrkans dogmer och praxis kallades för libertiner (från latinets *libertinus*, "frigiven slav"). De hade så att säga befriat sig från sin "herre", kyrkan. För libertinen fanns det inte "någon annan gudom eller härskande kraft än Naturen, i vars namn man måste tillfredsställa allt vad kroppen och sinnet fordrar av oss", som en av libertinernas häftigaste kritiker, jesuitprästen Garasse, formulerade det 1624.

Frågan om människans sexualitet var hos de libertinska tänkarna under 1600-talet av underordnad betydelse, men det var enkelt för kyrkan att argumentera för uppfattningen att sexuell lösläppthet följde i den materialistiska filosofins spår. Redan 1544 hade Calvin gått till storms mot anabaptister i Spaniska Nederländerna och anklagat dem för att ägna sig åt lättsinniga spekulationer och "kroppsliga utsvävningar". Erotik och libertinsk filosofi kom därför att betraktas som två sidor av ett och samma mynt, som om det fick spridning i samhället skulle komma att devalvera de

rådande värderingarna. Den kyrkliga argumentationen fick också följder för utgivningen av böcker med erotiskt innehåll, som tidigare inte hade varit omgärdad av restriktioner.

År 1623 publicerades i Frankrike, "med kungligt tillstånd", en diktsamling, *Le Parnasse des Poètes satyriques*, vars första skabrösa sonett uppgavs vara författad av en av dåtidens främsta diktare, Théophile de Viau. Denne hade varit en av de första i Frankrike som formulerade libertinska tankegångar och i sina skrifter ifrågasatte kyrkan, äktenskapet och andra samhällliga institutioner.

Diktsamlingen upprörde Garasse, som tog tillfället i akt att gå till angrepp mot Viau och anklaga honom för att vara obscen, ogudaktig och sodomit. Viau, som förnekade delaktighet i diktsamlingen, lämnade uppretad i en stämningsansökan mot utgivarna av boken men blev i stället själv arresterad. Myndigheterna vände sig mot hans påstådda medverkan i boken och mot hans övriga författarskap och filosofiska spekulationer. Han dömdes till att brännas på bål men hann fly innan domen verkställdes (man brände i hans ställe en docka). När han försökte ta sig ut ur landet greps han dock på nytt och efter en ny och lång rättegång dömdes han till för-

och därmed bereda vägen för ateism. Obscena texter av en mer oskyldig karaktär och som till sitt innehåll inte utmanade de kyrkliga makterna kunde fortfarande säljas öppet. I vissa andra europeiska länder förblev bokutgivningen mindre reglerad än i Frankrike.

En av de intressantaste erotiska texterna från 1600-talet är romanen *L'École des filles*, vilken kom ut 1655 och som av en sentida litteraturvetare har karaktäriserats som "bland det mest fundamentalt perversa som har tryckts eller kommer att tryckas". Romanen, som är en dialog mellan två kvinnor, är en av de första böcker som gått in i litteraturhistorien som "filosofisk erotisk roman". Författaren, troligen Michel Millot, blottlägger den rådande moralens hyckleri och förespråkar i stället en njutningens etik. Den sexuella lusten framställs genomgående som något positivt och legitimt, även för kvinnor. En bidragande orsak till romanens succé var den moderna tanken att det sexuella umgänget genom undervisning kan förfinas till en högre, och mer eftertraktansvärd, form av erotik.

Ett annat verk som också fick stor genomslagskraft, och som i mycket liknar *L'École des filles*, var Nicolas Choriens 1660 på latin skrivna *Aloy-*

De filosofer som på ett eller annat sätt distanserade sig från kyrkans dogmer och praxis kallades för libertiner (från latinets *libertinus*, "frigiven slav").

De hade så att säga befriat sig från sin "herre", kyrkan.

visning. Bruten av den hårda behandlingen – och kanske även av sitt utsvävande leverne, om man får tro äldre litteraturhistoriska uppslagsböcker – dog han strax därefter, endast trettiosex år gammal. Efter rättegången mot Viau beskars möjligheten att publicera erotiskt material och nästa upplaga av *Le Parnasse des Poètes satyriques* fick ges ut i hemlighet.

Det var således inte det erotiska materialet i sig självt som föranledde myndigheternas censur utan snarare oron för att beskrivningar av sexuella handlingar skulle öppna porten till libertinska tankegångar

sia (eller *Aloysia Sigeas dialoger*). Även i denna erotiska roman, som falskeligen utgavs för att vara författad av en kvinna, fokuseras framställningen på kvinnligt intellekt och sexuell uppfostran. Bland de ämnen som tas upp till diskussion märks: olika typer av samlagsställningar, nakenhet i konsten, "onaturlig" sexuell lust, unga mäns umgänge med äldre kvinnor, klädernas betydelse för förförelseakten, sex utanför och inom äktenskapet.

VID SIDAN AV en erotisk och filosofisk libertinsk litteratur gynnade

samhälliga förändringar uppkomsten av alternativa levnadssätt. England upplevde till exempel efter den puritanska republikanska regimens fall och den nye kungens, Karl II:s, trontillträde 1660 ett nytt samhällsklimat som gav ökat spelutrymme åt libertinen, inte minst vid hovet.

John Wilmot, Earl of Rochester, känd av sin samtid både för sin utlevande livsföring och sin starkt erotiskt färgade diktning, tillhörde detta gäng av libertiner runt kungen. De engelska aristokraterna hade under landsflykten i Frankrike tagit intryck av de franska libertinernas seder och vanor, men när de återvände "var de till stor del föruckade, utan varje sedlig syn på livet, brutala och fyllda av en rasande förbittring mot puritansk skenhelighet" och de fick det engelska hovet att framstå som "en sämre krog" i jämförelse med hovet i Versailles, som Henrik Schück beskriver det i sin *Allmän litteraturhistoria*.

Libertinen framställdes med blandad förskräckelse och fascination på dåtidens teaterscener. Så är till exempel Don John i pjäsen *The Libertine* av Thomas Shadwell en "obeträffad, oförskräckt person, skyldig till alla slags laster", som när han hävdar att "naturen kommer att vägleda förnuftet" anknyter till 1600-talslibertinernas filosoferande samtidigt som han föregriper de Sades retorik och excesser i våldets tecken. Don John är visserligen en grotesk karikatyr av libertinen, men porträttet av honom speglar ändå samtidens oro för den destruktive men samtidigt fascinerande förföraren.

Vid slutet av 1600-talet förlorade det libertinska frihetsprojektet en del av sin filosofiska karaktär och antog i allt högre grad formen av en livsstil i erotikens tecken. Den liber-

understryker skillnaden mellan enkel kroppslig lust och raffinerad erotik, som får sin belöning lika mycket i intellektuell som fysisk tillfredsställelse. Man kan se denna strävan att fördjupa förhållandet mellan man och kvinna på det fysiska planet som en replik till den höviska kärleken eller det preciösa idealet, som hade upphöjt uppvaktningen till obligatorisk rit. Valmonts ansträngningar att visa sig som en värdig libertin inför Madame de Merteuil bär dock spår av den höviska kärlekens uppvaktningsritual, där mannen måste förtjäna sitt hjärtas dam.

Philippe II Orléans, som vid Ludvig XIV:s död 1715 tillträdde som förmyndare till den unge Ludvig XV, var en övertygad libertin vars livsluft var utsvävningar och fester. Han ersatte den dystra stämning som rådde i Versailles under Ludvig XIV:s sista år med fester och orgier i Palais-Royal i Paris. Runt regenten samlades, som kring Karl II i England ett halvt sekel tidigare, en grupp vivörer som kallade sig "les roués" (ungefär "bestäffade med stegling"), eftersom de förtjänade att steglas som straff för sitt leverne. Valet av beteckning var passande för en deklarerad aristokrati som struntade i adlig ära och brottslingar. En kvinna i en av Balzacs berättelser kan till och med säga: "[M]an har gjort oss en stor ära genom att betrakta oss som rouées vid regentens hov!"

Baron de Besenval skrev i sina memoarer att i början av Ludvig XV:s regeringstid sökte män och kvinnor inget annat än att fylla på listan med älskarinnor eller älskare. Marivaux å sin sida skildrade hur det under denna hektiska tid, när utsvävningar och nöjen avlöste

varandra, inte längre fanns några älskare av den gamla skolan kvar, "allt som fanns var libertiner som försöker konvertera kvinnorna till libertiner".

PÅ 1700-TALET har libertinen inte längre ambitionen att strida mot religiösa dogmer som sådana. Existensen är för honom inte ett metafysiskt, utan ett socialt problem. Att existera innebär att hänge sig åt en njutning som inte hämmas av respekt för vedertagna konventioner eller tabun. 1700-talet framstår, som Gail Hawkes skriver i *Sex and Pleasure in Western Culture* (2004), som en tid som mer än någon annan epok, med undantag för antiken, upphöjer kroppslig njutning till ett positivt värde. Kopplingen mellan lust och synd blev svagare i takt med att den sexuella känslan uppvärderades. Lusten blev ett bevis på att kroppen var i samklang med naturens ordning.

Den libertinska livsstilen odlades framför allt i den sysslolösa och ekonomiskt oberoende aristokratin. Man har ibland framfört hypotesen att den adliga libertinen symboliskt kompenserade ett reducerat politiskt inflytande, som enväldet tvingade honom till, genom att i större skala ha sexuellt umgänge med kvinnor. På så sätt återtog han, som förförare, i sängkammaren sin förlorade feodala makt.

Utsvävningarna var inte enbart ett manligt privilegium, även kvinnor kunde delta i dem på lika villkor. Sexuella relationer mellan män, vilka tidigare varit en del av den sociala konventionen, möttes dock nu med ökad misstro. Detta är anmärkningsvärt eftersom den bisexuella libertinen tidigare ansetts som högggradigt maskulin.

Försöket att beskriva libertinens erotiska preferenser och strategier försvåras av det rika material som vi förfogar över. Filosofiska skrifter, romaner, teaterstycken, memoarer, brev, politiska pamfletter och polisrapporter vittnar snarare om en uppsättning olikartade beteenden och attityder än om ett väl avgränsat handlingsmönster som skulle kunna etiketteras som "libertinskt" – därav de långa och numera obligatoriska förslagen till definition i den vetenskapliga litteraturen. Det är signifikativt att vissa libertinska litterära verk, som Molières *Dom Juan* och Laclos *Les Liaisons dangereuses*, inbjuder till så olika tolkningar. Michel Onfray har föreslagit följande ord av Casanova som sammanfattande definition på libertinen: "Jag har till vinningsälskat kvinnor, men jag har alltid föredragit min frihet." Onfray tillägger att libertinen är en nomad – han skyr parförhållanden, giftermål, ett fast hem, ja, allt som skulle få honom att slå rot. I verkligheten, liksom i fiktionen,

opererade libertinen längs ett brett spektrum som tillät en både snabb och osofistikerad förförelseakt (ibland räckte ett par minuter) och en betydligt mer elaborerad uppvaktning. Libertinen kan vara beräknande och hänsynslös, men han kan också vara bekymmerslöst svärmisk. I *Figaros bröllop* (Beaumarchais pjäs likaväl som Mozarts opera) finns båda typerna representerade: den egoistiske greven Almaviva, som kräver att få utöva sin aristokratiska rätt (*ius primae noctis*), och den levnadsglade pagen Chérubin som bedåras av alla kvinnor.

Libertinen är salongernas Machiavelli. Han utvecklar sin strategi likt en fältherre och planerar sitt nästa drag som en schackspelare. Ofta spelar han upp en skickligt uttänkt komedi för att få kvinnan på fall. För att lyckas i sitt uppsåt måste libertinen därför vara en mästare i att dölja sina verkliga avsikter och känslor. Rochester klädde gärna ut sig inför sina erotiska eskapader bland underklassen; den författaröst som skildrar Justines olycksöden i de Sades roman med samma namn står falskeligen på dygdens sida, och i *Aloysia* rekommenderas läsaren att i det offentliga ikläda sig ett anständigt yttre, men att i det privata kasta av sig denna förklädnad. Det finns ett drag av asketism i libertinens livsstil, eftersom han måste förbli oberörd av kärlek och passion.

Erövringen av den motspänstiga kvinnan var viktigare än den efterföljande akten. "Det finns ingenting så härligt som att besegra en flickas motstånd", utbrister Molières Don Juan och Valmont deklarerar att libertinens "öde är att erövra". Motpartens reaktion betydde i många fall mindre. Det kan därför förefalla märkligt att Casanova, kanske den mest kände libertinen genom tiderna, insisterade på betydelsen av delad njutning mellan man och kvinna, en njutning som inte fick blockeras av sociala eller moraliska hinder. För Casanova är den egoistiske förföraren en avskyvärd typ. Stefan Zweig har om Casanovas förhållande till kvinnor skrivit att han i sina relationer var lojal så länge de varade "därför att de endast utspelade sig på det sexuella och sensuella planet [...] oärligheten tar alltid sin början när andra, mera upphöjda, känslor kommer in i bilden".

Eftersom det är retningen, spelet eller den nya förälskelsen som utövar lockelse söker den typiske 1700-talslibertinen ständigt nya objekt som för stunden kan stimulera hans eller hennes lust: "Alla människor söker njutning – att binda den vid ett enda objekt är det samma som att för alltid binda sig själv", säger Versac, en av huvudpersonerna i romanen *Les Égaréments du cœur et de l'esprit* av Claude

Den libertinska livsstilen odlades framför allt i den sysslolösa och ekonomiskt oberoende aristokratin. Man har ibland framfört hypotesen att den adliga libertinen symboliskt kompenserade ett reducerat politiskt inflytande, som enväldet tvingade honom till, genom att i större skala ha sexuellt umgänge med kvinnor.

tinska livsstilen värdesatte inte bara den fysiska njutningen – en sådan attityd skulle ha varit ett mindre problem för dem som försvarade den traditionella moraliska ordningen – utan färgade också av sig på samhällskroppen genom att påverka beteenden och normer, influera filosofin och bidra till att forma en ny typ av litteratur. För första gången i västerlandets historia blev den sexuella impulsen en motkraft att räkna med.

Den libertinska litteraturen

Cyniskt spel. Erövringen av den motspänstiga kvinnan var viktigare än den efterföljande akten. Illustration till *Farliga förbindelser*.

FOTO: AKG-IMAGES/SCANPIX

Prosper Cr billon d. y. F r Casanova innebär detta att hela Europa  r hans jaktområde och att alla kvinnor, unga som äldre, tj nsteflickor som adelsdamer,  r potentiella partners – fulhet och lyte är inget hinder, de kan till och med utöva attraktion på honom.

Mellan den libertinska livsstilen och den erotiska texten fanns ett nära samband eftersom båda hade samma mål, nämligen upphetsning och förförelse. Romanen  r därför i sig själv ett mäktigt f rf relseinstrument. När Casanova m ter Leonilda, hertigen de Monte Leones älskarinna, befinner hon sig till sängs, endast iförd en korsett sn rd med stora rosa band. Det som g r detta möte laddat med erotik är emellertid det faktum att Leonilda l ser den osedliga romanen *Le Sopha* av Cr billon d. y.

DEN LIBERTINSKA litteraturen  r på 1700-talet fortfarande, om  n i

modifierad form, filosofisk. I bokhandeln betecknades typiskt nog regelmässigt de erotiska skrifterna som "filosofiska". *Th r se philosophe*, som skrevs 1748, har som titeln visar en filosofisk ambition. Redan *L' cole des filles* hade som undertitel "kvinnornas filosofi". *Aloysia* blev i fransk översättning *L'Académie des dames*. Två av de Sades viktigaste verk signalerar redan genom titlarna det filosofiskt-didaktiska syftet: *Filosofin i sängkammaren*, eller *de omoraliska lärarna – dialoger avsedda för unga fr knars uppfostran* och *Sodoms 120 dagar eller libertinskolan*.

Det nya förhållande som etablerades under loppet av 1600- och 1700-talet mellan subversiva läror och den erotiska bokproduktionen innebar att olikartade uppfattningar om individens rätt att fritt uttrycka sin sexualitet i skrift fick mera distinkta konturer. Dessa ståndpunkter skulle komma att ge form åt diskussionen om sexualitet

och moral under de kommande århundradena och in i vår tid. De olika l grens vapen och taktik har i stort sett förblivit desamma, även om stridslinjerna har förändrats.

I Frankrike brändes beslagtagna böcker av myndigheterna, men några exemplar arkiverades i Bastillen. Det  r därför som vi i dag har så många erotiska verk från 1700-talet. Ett sätt att undkomma censuren var att låta trycka böckerna utomlands, i England eller Holland, och därefter smugla in i dem i landet. En bok med erotiskt inneh ll kunde betinga ett högt pris, men bara under förutsättning att den var förbjuden. Diderot noterade att ju strängare ett förbud var, desto fler ville l sa boken, och detta till en sådan grad att tryckerierna välkomnade censurans förbud.

Det g r en tydlig om  n inte rak linje från rättegången mot Viau till processen 1857 mot Flaubert och dennes *Madame Bovary* till förbudet att ge ut Zolas *La Terre* i England på grund av dess "pornografiska" inneh ll och, för att ta några senare exempel, sedlighetsprocessen 1957 i Norge mot *S ngen om den röda rubinen* och den rättliga prövningen 1960 av *Lady Chatterley's Lover* (skrivet 1928). Många argument för förbud och kontroll återkommer inte helt oväntat i dagens diskussion om reklam, video och internet.

DET CYNISKA SPELET hos till exempel Laclos romanpersoner skulle hos de Sade få en än mer drastisk inramning. de Sade  r en filosof som tagit 1600-talslibertinens metafysiska skepsis till dess yttersta punkt och upphöjt det egna jagets sexuella tillfredsställelse till det enda eftersträvansvärda. Denna absoluta frihet formulerade de Sade i en filosofi utmejslad med tålmodighet och rigorös precision, om  n inte alltid med filosofisk akribi. Tanken att hela världen endast  r ett medel f r jagets egenvilja reflekteras i annan form i den nihilistiske filosofen Max Stirners märkliga verk *Der Einzige und sein Eigentum* från 1844.

I de Sades texter är det fråga om en extrem njutningsfilosofi grundad på brottsens supremati, vilket skiljer honom från samtida libertiner, som visserligen inte alla ryggade för att utnyttja andra människor, men för vilka motpartens pl ga, förnedring och död inte skulle ha skänkt tillfredsställelse.

Libertiner som Casanova och Valmont försökte genom övertalning och förförelse besegra kvinnans motstånd. de Sades hjältar, däremot, tvingar sina offer till underkastelse. Medan Cr billon d. y. skriver att "er vringens raseri  r en del av min odygdiga karaktär",  ser de Sade på och hävdar att "brottet är liderlighetens själ". de Sades

skrifter utg r därför en extrem variant av *le libertinage*, ett undantag, vars eventuella filosofiska, psykologiska, litterära och erotiska värde har gett upphov till omfattande och divergerande diskussioner.

Eftersom lögnen och brottet upphöjts till absoluta v rden kan de Sades hjälte aldrig vara säker på att hans brottskumpaner inte sluter sig samman för att göra just honom till deras nästa offer. Men de Sade accepterar konsekvent de destruktiva krafter som han hyllar, även om de skulle v ndas mot honom. Hans hjälte kan således aldrig förlora, han kan aldrig bli ett lidande objekt eftersom han inte  ns fruktar att som gal rslav "då som offer för mina brott".

I de Sades värld f r det inte uppstå ett erotiskt tomrum, det  r därför som en av organis t rerna till de hemskheter som utspelar sig i *Sodoms 120 dagar* säger att man "aldrig ska utföra ett brott utan att i samma ögonblick tänka ut nästa". Tillvaron  r hela tiden uppfyllt av det sexuella. Det är sant att antalet brottsliga handlingar och möjliga sexuella aktiviteter är begränsat, men de Sade kombinerar oupphörligen om dem för att på så sätt få nya konstellationer, som om han vred på ett kalejdoskop. de Sade vill inte heller att något ska vara oklart eller lämnat åt slumpen. Därför återkommer han om och om igen till samma typ av argument, med en viss nyansskillnad, för att det inte ska finnas någon reservation, hur obetydlig den  n må vara, som skulle kunna anföras mot hans system.

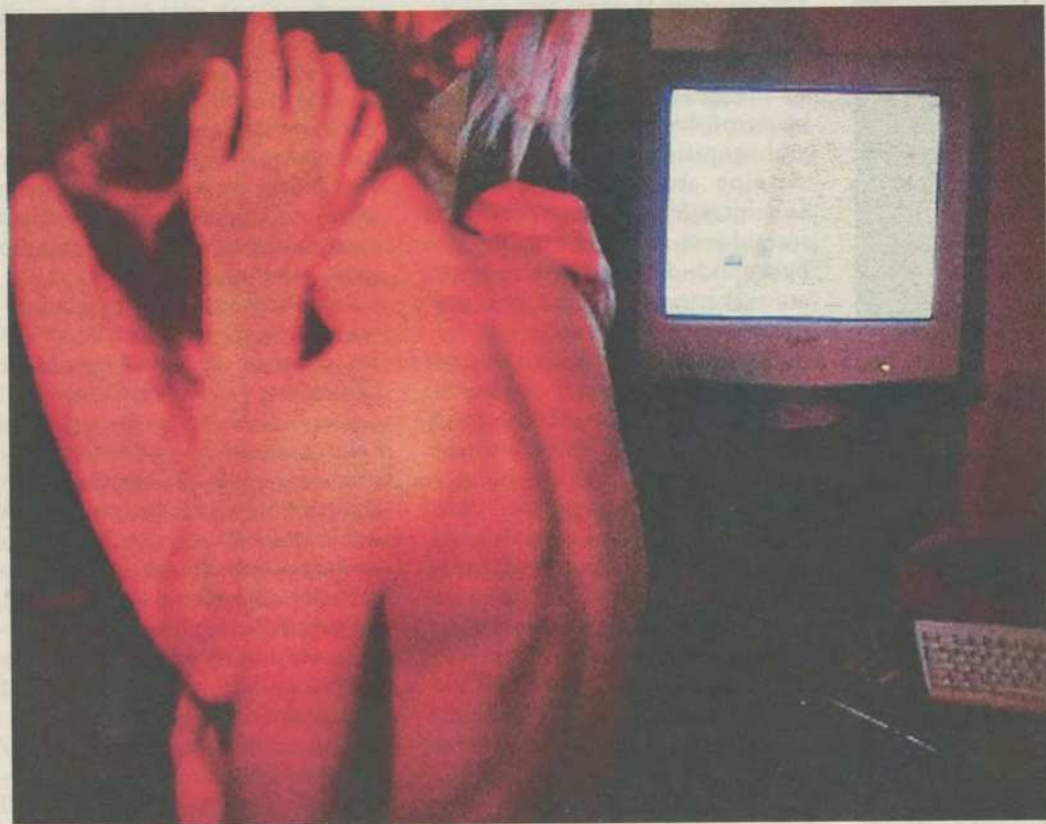
Det som så ofta i litterära handböcker beskrivs som långtråkigt och repetitivt hos de Sade  r en del av hans strategi att på läsaren överföra k nsan av ett oavbrutet kontinuum. Så länge läsaren stannar kvar hos de Sade, så länge han  r i en värld vars villkor de Sade dikterar, garanterar den oavslutade filosofiska utläggningen att läsaren måste vänta med sina invändningar.

I ETT SAMHÄLLE där de sociala strukturerna snabbt förändrades och nya politiska och ekonomiska krafter fick ökad betydelse för samhällsutvecklingen i stort, lämnades ett allt mindre utrymme åt libertinen. Förutsättningarna för hans livsstil försvann därför gradvis under 1800-talets första hälft. Industrialiseringen och urbaniseringen innebar att en tongivande borgerlig klass växte sig allt starkare. Beaumarchais kunde fortfarande på slutet av 1700-talet kalla sig för libertin. De som några årtionden senare sökte frekventa utsvävningar sade snarare om sig själva att de uppträdde "som libertiner".

Den nya litteraturen, vars mark-

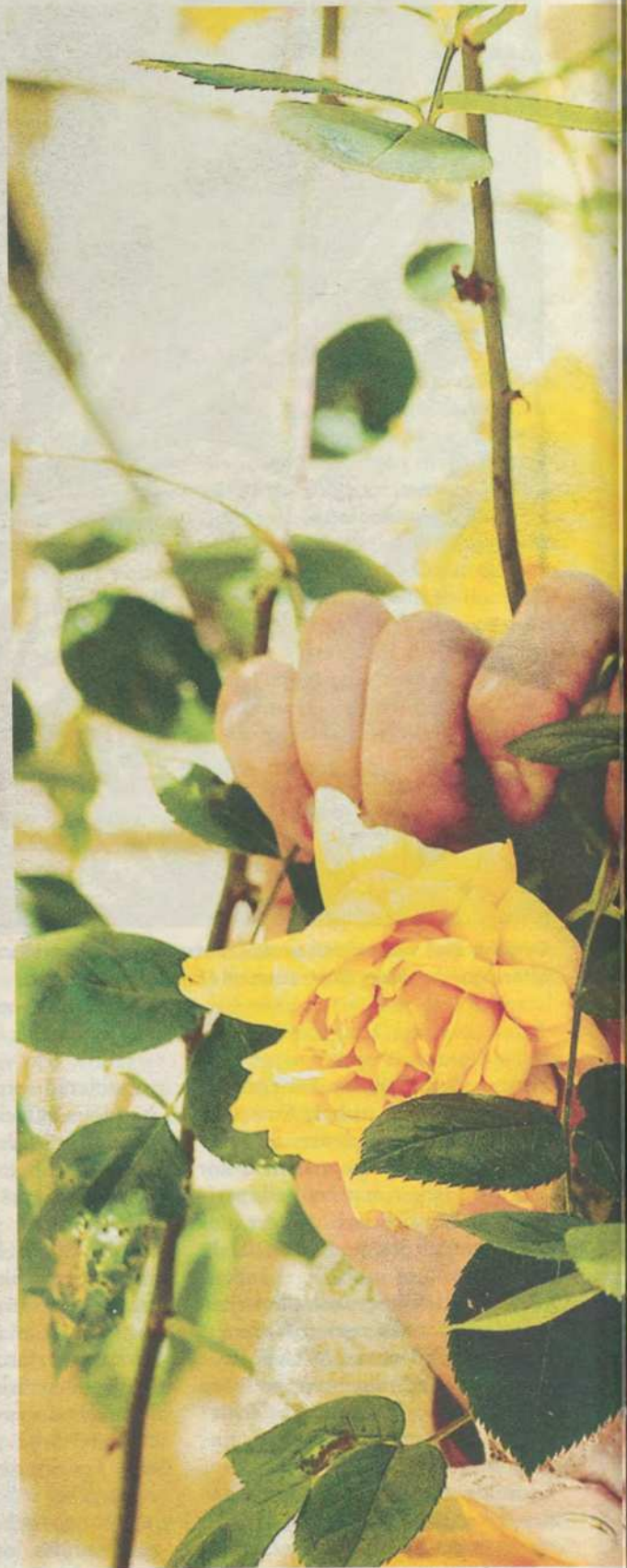
FORTS. P  SID. 24

ÄMNE | Fotografen Delphine Kreuter om vuxna människors lekar

"Detta är män i situationer utöver det vanliga. De förvandlar sig, återfinner sig bortom normer och konststillhörigheter. Bortom sig själva ... Det absurda är ett sätt att närma sig livet."

Delphine Kreuter är född i Lyon 1973 och är i dag verksam i Paris, där hon företräds av galleriet Alain Gutharc. Hon har ställt ut i ett femtontal europeiska städer och påbörjar nu inspelningen av sin första långfilm.

... FORTS. FRÅN SID. 21

nad breddades i takt med att läskunnigheten ökade, vände sig till en delvis ny läsekrets som intresserade sig för det socialt institutionaliserade förhållandet mellan man och kvinna, det vill säga för frågor om äktenskap och otrohet. Den libertinske förföraren som desintresserad och otillfredsställd går från kvinna till kvinna blir i den borgerliga litteraturen utkonkurrerad av den otrogna äkta mannen eller hustrun. Det höviska riddarideal som libertinen bröt mot återupplivas av mannen eller kvinnan, som visserligen otillåtet älskar en annan gift person men som ändå är honom eller henne trogen. Den libertinska litteraturen hade lyft fram möjligheterna till förändring, sexuell lust och nya erövringar. Den nya litteraturen uppehöll sig vid det rigida samhällets imperativer som på ett frustrerande, och i många fall tragiskt, sätt hindrade älskande att förenas. Libertinens förtröstan ersattes av den älskandes misströstan.

Storstaden erbjöd rika möjligheter till syndiga förströelser, som i tyshet accepterades så länge den officiella, borgerliga moralen respekterades på ytan. Dr Jekyll och mr Hyde symboliserar den kluvne

sexualitet. Vetenskapen ersatte vid denna tid kyrkan som moraliskt riktmärke. Det som kyrkan stigmatiserat som syndigt beskrev den moderna medicinen och psykiatrin som hälsovådligt. Det som befrämjade fortplantningen beskrevs som naturligt, det icke-reproduktiva karaktäriserades som degenererad sexualitet. Återförandet av sexualiteten till en norm baserad på det "naturliga" ledde inte, som under 1700-talet, till en uppvärdering av det sinnligt kroppsliga, utan till att sexuell moderation inom äktenskapet föreskrevs som normativ regel. Den lustfyllda kroppen – som en gång hade varit den naturliga glädjens och njutningens flaggskepp, som Gail Hawkes uttrycker det – hade ånyo blivit förbunden med social fara.

UNDER 1900-TALET försvagades dock den heterosexuella normen. Till detta bidrog den snabba sociala och ekonomiska utvecklingen, samt viktiga studier om människans sexualitet av till exempel Alfred Kinsey (1948 och 1953) och Masters och Johnson (1966), som avslöjade stora skillnader mellan uttalad norm och existerande praxis. *The swinging sixties* och den "sexuella frigörelsen" innebar ett radikalt brott mot den

Hawkes ansluter sig till denna analys och säger att även om det i dag tycks finnas en fri erotisk marknad, så har nya och än mer effektiva gränser stakats ut för att upprätthålla den sexuella ordningen. Även om mycket har hänt lever vi fortfarande i ett samhälle som prioriterar den heterosexuella tvåsamheten och kärnfamiljen. Detta betyder att nya möjligheter har öppnats, men att traditionella värderingar inte helt har försvunnit. Det sexuella fortsätter därför att oro och irritera lika mycket som det intresserar.

Utvecklingen i västerlandet från antiken fram till våra dagar kan kanske bäst beskrivas som en ommodellering av likartade konstanter, där samhällets ideologiska, sociala och rättsliga parametrar sätter gränser för det förbjudna eller klandervärda.

EFTER DEN ANTIKA PERIODEN har den kristna inställningen till sexualia i varierande utsträckning varit dominerande fram till 1960-talet. Den enda större avvikelser av betydelse under denna långa tidsperiod är det av libertinsk opposition präglade 1700-talet. Libertinen utgör således ett undantag, ett brott, i en lång historisk process. Men vilken plats finns det för libertinen i dagens nya erotiska landskap?

Georges Bataille, Henry Miller, Emmanuelle Arsan och Catherine Millet har på olika sätt under 1900-talet förvaltat det libertinska arvet. Många människor, enskilda personer eller par, som över nätet söker sexuell kontakt med andra eller besöker klubbar för likasinnade (främst i södra Frankrike och Tyskland) kallar sig själva libertiner.

Även om varken 1600-talets filosofiske libertin eller 1700-talets libertinske förförare har fått någon större uppmärksamhet utanför historikers och litteraturvetares snäva krets, så har enskilda libertiner – som Casanova, Laclos och Rochester – blivit föremål för biografier, teaterpjäser och filmatiseringar riktade till en större allmänhet (Lasse Hallströms nya film om Casanova är ett exempel). Om den libertinska traditionen inte har lyckats intressera en bredare publik beror detta säkerligen dels på att begreppet "libertin" är så svårfångat, dels på att libertinens krav på frihet och sexuell lust ofta har uppfattats som mer utmanande än självklart. Man har ibland påpekat att libertinerna gick längre än upplysningstidens filosofer när det gällde att koppla samman allmän och sexuell frihet.

DENNA RADIKALA hållning saknar dock inte aktualitet i ett modernt samhälle som ständigt tvingas pröva och ompröva individens frihet i förhållande till rådande normer och lagar och individens förhållande till

andra individer. Denna dubbla frihetsrelation (gentemot staten, gentemot andra individer) är, direkt eller indirekt, en av de viktigaste komponenterna i den libertinska litteraturen och den täcker in ett helt fält av olika attityder: från Pierre Louÿs, för vilken individens frihet implicerar andra individers frihet, till de Sade, för vilken individens frihet är den andres ofrihet.

Libertinen illustrerar på ett tydligt sätt vad som händer när en individ prioriterar sina egna drifter framför den etablerade normen och upphöjer lustprincipen till filosofi. Libertinen representerar därför än i dag en subversiv motkultur. Om traditionella värden fortfarande i vår moderna tid är av betydelse, eller kanske till och med vinner ny mark, är libertinen fortfarande ett aktuellt alternativ.

Ett intressant försök att formulera en libertinsk livsstil anpassad till moderna förhållanden har gjorts av Michel Onfray, till exempel i *Théorie du corps amoureux* från 2000. Den moderna libertinen, vars konturer Onfray skisserar, kopplar inte ihop kärlek, sexualitet, äktenskap och fortplantning, men han eller hon distanserar sig från en libertinsk livsstil som stundom var grundad på egoistiskt begär och som inte tog hänsyn till motpartens önsknings och integritet. Onfray tar av denna anledning avstånd från bristen på ömsesidighet i verk av Laclos, de Sade och Bataille.

Den libertinska livsstil som Onfray förespråkar är "konsten att bevara sin självständighet i kontakten med andra". Det ska förstås som ett erotiskt förhållande utan förpliktelser, men samtidigt som ett "kontrakt", vars viktigaste klausul är erkännandet av den andres samma självklara rätt till njutning, en njutning som bara kan realiseras om det råder fullständig jämlikhet mellan könen. Onfray griper med ett sådant resonemang indirekt tillbaka på både Rabelais och Louÿs.

Inte minst intressant är Onfrays försök därför att han grundar det på en direkt användning av de antika filosoferna, som till exempel Epikuros och Lucretius. På samma sätt som libertinerna på 1600-talet hämtade inspiration från antiken, formulerar Onfray en ny typ av libertinage med stöd av antikens filosoffer. Den antika världen, vars sexuella leverne i så hög grad fascinerar och ibland förvånar oss i dag, fungerar fortfarande som betydelsefull inspirationskälla.

Den antika världens sätt att fundera kring det erotiska kan således i vår moderna tid bli en verksam beståndsdel i en libertinsk filosofi för morgondagen, som tydligt opponerar sig mot normer som från medeltiden har skuggat den västerländska människan. ■

Utvecklingen i västerlandet från antiken fram till våra dagar kan kanske bäst beskrivas som en ommodellering av likartade konstanter, där samhällets ideologiska, sociala och rättsliga parametrar sätter gränser för det förbjudna eller klandervärda.

viktorianen. I storstaden jagar nu vällustingen, en på sexuella utsvävningar begiven person som inte är intresserad av libertinens raffinerade spel. Den anonyme författaren till *My Secret Life* (i mitten av 1800-talet) och författaren Pierre Louÿs (femtio år senare) är exempel på två omtalade vällustingar, vilka under många års tid ständigt sökte upp nya kvinnor, ofta mot betalning.

Som bland annat Michel Foucault har påvisat diskuterades livligt den sexuella driftens karaktär genom hela 1800-talet, en diskussion som gav företräde åt attityder och regler som i sexualiteten såg en farlig kraft som måste styras och övervakas. Inte minst värnade man om familjen och kvinnans ställning som hustru och mor. Idealbilden av den gifta kvinnan som svag och utan begär kontrasterade mot en verklighet där ottyglad sexualitet hotade att bryta fram. I den viktorianska litteraturen är också den fallna högreståndskvinnan ett återkommande tema. Hos en författare som Zola går tanken på samhällslig utveckling hand i hand med behovet av en tuktad

traditionella normen och en mindre sträng censur av erotiskt material, erkännande av kvinnans jämställdhet med mannen och ett mer utbrett accepterande av homosexualitet.

Karaktäriseringarna av vår moderna tid varierar – Christopher Lasch talade om *Den narcissistiska kulturen* (1978), Robert Muchembled beskriver den i sin bok *L'Orgasme et l'Occident* (2005) som uttalat individualistisk och hedonistisk. Han menar vidare att den nya tiden visserligen har inneburit ökad möjlighet för kvinnor och män att själva disponera över sin kropp och sexuella leverne, men att det fria valet fortfarande är begränsat av sociala och kulturella hänsynstaganden, även om de är radikalt annorlunda än föregående tiders krav, för "det finns ingenting så socialt som den sexuella akten". Muchembled frågar sig till och med om inte den sexuella frigörelsen är på väg att följas av en återgång till puritanism, på samma sätt som försöket att särskilja kropp och samhälle under 1700-talet följdes av en återgång till ett mera restriktivt normsystem.

Det är ofta flockbeteende när företag flyttar till länder med billig arbetskraft, säger **SUZANNE BERGER**. Låga löner är inte alltid en lönsam strategi, utan varje företag måste pröva sig fram till den lösning som passar bäst.

Billig arbetskraft kan bli dyr

Av
Lisa Irenius

Redaktör på Axess.

Utflyttningen av produktionen blev en katastrof för företaget. Inget gick som det var tänkt. Att lära upp den indiska arbetskraften krävde mycket tid och resurser, och när det väl började fungera där bortbytte de indiska nyckelpersonerna jobb. Den billiga indiska arbetskraften blev en dyr affär. Det är en bekant från den svenska it-branschen som berättar. Det är en annan historia än den man vanligtvis hör om outsourcing och billig arbetskraft ...

I allmänhet påminner "den billiga arbetskraften" om en mäktig ande som tagit sig ur sin flaska och brett ut sig över världen. Sedd från arbetsgivarhåll framstår denna ande som alltigenom god, med förmåga att skapa oändliga vinster. Från ett löntagarperspektiv däremot ter den sig som ett hot mot de villkor man lyckats uppnå.

Som kontrast mot dessa föreställningar är det välgörande att ta del av en omfattande empirisk studie. Tretton forskare vid det amerikanska forskningsinstitutet MIT har under fem år studerat 500 internationella företag. Teamet, som består av både naturvetare och samhällsvetare, har rest världen runt och besökt och intervjuat företag inom elektronik-, textil- och bilindustrin. En av dessa forskare är Suzanne Berger, professor i statsvetenskap vid MIT. Tidigare i år presenterade hon studien i boken *How We Compete. What Companies Around the World Are Doing to Make It in Today's Global Economy*. Genom att betrakta varje enskilt företag "underifrån" i stället för hela industrier "ovanifrån" ställer studien etablerade föreställningar på ända. Det

"Det som verkligen är anmärkningsvärt med Kina och Indien är att de har lyckats få löneskillnader att spela så stor roll ... Det är en beaktansvärd prestation från deras sida."

Suzanne Berger förnekar inte att löner har betydelse men poängterar att det inte är så enkelt.

visar sig att utflyttningen av produktion, och i synnerhet anlitandet av billig arbetskraft, inte är en lika framgångsrik strategi för företag som det påstås.

– Jag fick en viktig insikt när jag besökte en klädesfabrik i Rumänien, ägd av italienare, säger Suzanne Berger. Den italienska fabriksföreståndaren var mycket stolt över vad hon åstadkommit. Hon visade mig två korgar med tröjor, gjorda i en mycket vacker, dyrbar och svårarbetad ull, och bad mig gissa vilka som var gjorda i Italien och vilka som var gjorda i Rumänien. Det var omöjligt att se någon skillnad. Jag tänkte att nu är italienarna stekta, de har ingen som helst chans att överleva under sådana omständigheter! Fabriksföreståndaren sade att visst är det fantastiskt att det går att få rumänska arbetare att producera något som är minst lika bra som det som produceras i Italien. Det enda problemet, fortsatte hon, var att tröjorna kostade 50 procent mer att tillverka i Rumänien.

– När jag frågade hur det var möjligt, eftersom rumänernas löner är en tiondel av italienernas, förklarade hon att de italienska arbetarna har mycket större erfarenhet, de upptäcker direkt om maskinerna får något problem och kan åtgärda det, vilket sparar både tid och dyrbar ull. Det som verkligen spelar någon roll är enhetsarbetskraftskostnad (*unit labor cost* på engelska), kostnaden för arbetskraft för varje produkt. Tittar man på detta i stället för lönenivåer får man en mycket annorlunda bild. BOKEN *How We Compete* är full av sådana historier ur verkligheten. Den har redan översatts till franska och jag träffar Suzanne Berger i Paris,

dit hon kommit för lanseringen. Det är ingen slump att översättningen kommit så snabbt i Frankrike. Bergers första bok handlade om bönder i Bretagne, hon har skrivit om fransk politik och förra året gav hon ut boken *La première mondialisation*, den första globaliseringen, som i den engelska versionen har undertiteln "Lessons from the French". Inte undra på att Berger, som pratar utmärkt franska, välkomnas här.

Vi träffas på hotellet där hon bor, i en gammaldags inredd lobby med mörka tunga möbler, och sitter med utsikt över franska republikens ärevärdigaste gravplats, Panthéon. Den elegant klädda amerikanskan, den pampiga 1700-talsarkitekturen, hitmusiken som skvalar ur högtalarna och Bergers tal om multinationella företags konkurrensstrategier blir tillsammans som en bekräftelse på en tillvaro där allt är flyttbart, en samling lösa fragment som kan fogas ihop efter behag. Den globaliserade ekonomins ibland besynnerliga samband är också en förändrande länk i de historier från verkligheten som hon berättar.

– En textilfabrikant från New Hampshire besökte vi för första gången på 1980-talet. Då var det en av de bäst fungerande textilfabrikerna i USA. I dag finns den inte längre och utflytningen av produktionen till Kina för några år sedan blev ett misslyckande. Vad som slog mig var hans förklaring av det som hade hänt honom. Han sade att "titta på Wal-Mart, hur ska vi kunna tävla med dem?" Men faktum var att han aldrig sålde kläder i något varuhus som liknade Wal-Mart, han gjorde dyrbara tröjor i kashmir och alpackull, så Wal-Mart var helt irrelevant för honom. Men folk har så fixa idéer om vilka problemen är, även om det inte har någon direkt relation till deras faktiska situation. Något som jag verkligen lärde mig under den här studien är idéernas makt när det gäller att forma människors uppfattning om deras ekonomiska problem.

Låga löner tycks vara en sådan mäktig idé som påverkar problemformuleringen i företagsvärlden. *How We Compete* visar att låga löner i realiteten inte gör företagets lycka, ändå lever denna föreställning vidare. Hur förklarar man det? Är företagen dåligt informerade?

– När företagsledare tittar i lönetabeller och ser att kineserna hamnar långt ner på listan, tänker de att i Kina kan de få folk som arbetar för dem för just det priset. Men verkligheten är mer komplex än så. Till att börja med kommer arbetarna i det kinesiska industriområdet nästan alltid från landsbygden. De vill arbeta ett par år och tjäna så mycket pengar som möjligt för att sedan återvända hem. Det är alltså en oerfaren arbetskraft som inte hinner få så mycket erfarenhet under ett eller två år. Den kan göra ett utmärkt jobb när det gäller en begränsad mängd uppgifter, vilket passar perfekt när Sony ska tillverka miljontals identiska Playstation. Men för en mobiltillverkare som gör mobiler som var tredje månad får en ny komponent, en inbyggd kamera eller musikspelare eller något annat, är det annorlunda. Då kommer den nya produktens kostnad att bero på hur snabbt produktionen kommer i gång, vilket beror på arbetskraftens utbildning och erfarenhet.

Bergers team talar inte om hi-tech och low-tech, utan om fast-tech och slow-tech. Det viktiga vid utflyttning av produktion är inte hur avancerade produkterna är, utan hur föränderliga. Frekventa omläggningar av produktionen kräver en mer erfaren arbetskraft.

– Japanerna har därför valt att behålla pro-

ILLUSTRATION: CLAES JURANDER

"I själva verket kan företag inte göra säkra, rationella kalkyler i förväg, utan tittar på andra när de fattar sina beslut."

Suzanne Berger betvivlar att företag med säkerhet kan avgöra vad som är "rätt" och "fel" strategi.

duktionen av varor med kort livscykel i Japan. Även om lönerna är högre kan de tillverka varorna snabbare och billigare där. Att skicka produktionen till Kina medför dessutom ofta extra lönekostnader för de chefer som följer med. Det är väldigt dyrt att skicka i väg arbetsledare, och oerfarna arbetare kräver mer arbetsledning. Sedan tillkommer kostnader för transport, försäkringar och risker med att arbeta i vissa miljöer. Även i textilindustrin är löner en ganska liten del av bilden. Det som verkligen är anmärkningsvärt med Kina och Indien är att de har lyckats få löneskillnader att spela så stor roll, även i områden där det är mycket svårt att arbeta. Det är en beaktansvärd prestation från deras sida. Jag förnekar inte att löner har betydelse, men det är inte så enkelt.

BERGER GER ETT mycket vänligt och älskvärt intryck och är mån om att göra sig förstådd och förklara ordentligt. Bilden hon målar upp är

ändå svåröverskådlig. Företagen måste beakta en mängd faktorer när de ska besluta om att flytta ut produktionen. Vid samarbete med externa tillverkare finns dessutom en risk att man föder upp konkurrenter, vilket inte sällan sker. Hur kan företag avgöra vad som är "rätt" och "fel" strategi?

– Jag tror att det finns en mycket stark imitationseffekt. I själva verket kan företag inte göra säkra, rationella kalkyler i förväg, utan tittar på andra när de fattar sina beslut. Det är ett slags flockbeteende: "De flyttar till Kina, då flyttar jag till Kina."

– Det är därför viktigt att experimentera och pröva olika lösningar i liten skala. Det finns också något som jag kallar arvseffekten: man har tidigare erfarenheter som man bygger vidare på, bland annat ett nationellt arv. Amerikaner trivs till exempel bättre med kontraktsmässiga, opersonliga relationer än japaner, som föredrar långvariga relationer. På så vis tror jag att den

amerikanska marknaden var som upplagd för outsourcing.

Det finns olika uppfattningar om hur det ekonomiska systemet utvecklas till följd av globalisering. Det är främst två synsätt som står mot varandra. Ett gör gällande att det sker en konvergens och utjämning till följd av den globala konkurrenstrycket. Företagen skulle drivas mot ett "bästa sätt" att göra affärer på; vart och ett skulle specialisera sig på det område de kan bäst och sälja ut övrig verksamhet. Det andra synsättet lyfter fram betydelsen av olika kapitalistiska modeller, som den anglosaxiska och den tyska, vilka skulle leda till olika ekonomiska system. Men enligt Bergers studie stämmer inget av dessa två perspektiv. Hon lanserar i stället en *dynamic legacies model*, som bygger på en idé om varje företags "dynamiska arv".

– Det finns åtskilliga sätt att konkurrera på. Nationella traditioner är en del av ett företags arv, men detta består också av företagets andra erfarenheter och lärdomar från bland annat kunder, leverantörer och konkurrenter. Några textilföretag i Hongkong illustrerar detta. När kineserna tog över mot slutet av andra världskriget var företagen likartade. Men vissa började göra affärer med européer, andra med amerikaner. Amerikanerna kom med precisa beställningar och ville ha stora kvantiteter. Européerna hade mindre marknader, mindre affärer och färre egna designers, så de ville ha mer hjälp med design. Tjugo år senare var företagen i Hongkong mycket olika beroende på vilka de samarbetat med. Sedan kom en ny chock, Kinas öppnande mot omvärlden, och det har fått ytterligare andra konsekvenser för företagen.

KLÄDKEDJAN Zara dyker upp flera gånger under samtalet. Det spanska företaget tillverkar sina kläder i egna fabriker i Spanien och Berger beskriver det entusiastiskt som en alternativ konkurrensmodell i förhållande till företag som Liz Claiborne, Nike och H&M som förlägger sin produktion till låglöneländer. Det finns inte en vinnande strategi; varje företag har speciella förutsättningar och speciella möjligheter. En chef för en amerikansk klädkedja lär ha beskrivit det snabbt växande Zara som "kungen" i branschen. Genom att förlägga tillverkningen till egna fabriker i Europa kan kedjan snabbt anpassa sig till nya trender och förnya en tredjedel av utbudet varje vecka. Detta går inte att åstadkomma genom utflyttning av produktion, menar Berger; även om kläderna numera transporteras med flyg från Kina tar det betydligt längre tid.

Här kan man invända att om Zara blir lika stort som H&M kan det själv sätta trenderna i stället för att anpassa sig till dem och flytta ut produktionen från Europa. Men Berger tar avstånd från föreställningen att företagen utvecklas genom samma stadier – man kan göra samma sak på vitt skilda sätt. Ett annat exempel är Vodafone och Nokia, båda företag i mobiltelefonibranschen. Men kan Vodafone – världens största mobiloperatör, som även säljer mobiler tillverkade av Sharp – verkligen sägas konkurrera i samma bransch som Nokia, som tillverkar sina mobiler *in-house* och säljer dem under det egna varumärket?

– Om man tittar på branscher i ett uppifrån-perspektiv är det mycket som man missar. Vår metod var att titta nedifrån och upp, då ser man andra saker. Jag var särskilt intresserad av klädindustrin, för jag tänkte att om man finner alternativa strategier i en sådan industri, med

en relativt enkel produktion och stort behov av arbetskraft, så skulle det betyda att det alltid finns andra möjligheter. Det betyder inte att t-shirtindustrin kommer att blomstra i USA – den kommer huvudsakligen att förläggas till Kina – men det går alltid att finna alternativa sätt. Ett exempel är klädtextilverkaren American Apparel. För ett par år sedan hade de 1 600 arbetare i centrala Los Angeles, nyligen hade antalet stigit till 3 200. De betalar dubbelt så mycket som minimilönen och sörjer för vissa läkartjänster. Det är ett väldigt bra exempel på att en sådan strategi kan vara framgångsrik, även om jag är lite ledsen just nu för att de har fått problem med en skandal kring sexuella trakasserier, säger Berger och ser bekymrad ut.

Vore det inte för den olyckliga sexskandalen skulle American Apparel framstå som ett mycket ansvarstagande och hyggligt företag. Jag frågar Berger om de har träffat många sådana, det vill säga om företagen ansåg sig ha en stark nationell tillhörighet och ansvar för sin nation.

– Jag tycker att det är förbluffande hur nationella de multinationella företagen fortfarande är. Tittar man på antal anställda, investeringar i FoU (forskning och utveckling) och huvudkontor finns huvuddelen av företagen i hemlandet, utom i fall då de kommer från mycket små länder. Även om företagen utlokaliserar mer och mer har inte så mycket ändrats om man ser tio, tjugo år tillbaka.

Man brukade säga att "det som är bra för General Motors är bra för USA". Stämmer det fortfarande?

– Frågan är i vilken utsträckning företagen får med sig sina hemländer. Ett bra exempel är USA:s och EU:s handelskrig om bananer. Det är ironiskt eftersom det inte växer några bananer i USA, men det amerikanska företaget Chiquita äger bananplantager i Karibien. Vi ser samma sak med kläder. Amerikanska företag som tillverkar behåar i Kina blev rasande över behå-kvoter i handeln med Kina.

– Jag tror att det som är bra för Chiquita Bananas är bra för amerikansk utrikespolitik. Dessa företag har mäktiga lobbygrupper, se bara hur de lyckades förmå länderna att ändra det för länge sedan fattade beslutet om att avskaffa textiltkvoterna i januari 2005.

Frågorna om företagens framgångar är positiva för landet i stort och huruvida företagen tar ansvar för sina hemländer vill Berger inte lika gärna svara på.

– Tja, jag tror att japanska och taiwanesiska företag fortfarande har en nationell och religiös plikt känsla och känner att de bör göra något för Japan och Taiwan. För amerikanska företag är det svårare att se. Att lokalisera företaget till den marknad där det säljer mest har stora fördelar, och USA är fortfarande en stor marknad. Kina är också en stor marknad, men vissa konsumenter har inte ens råd med en Coca-Cola i månaden.

Kan man tala om outsourcing om en läsktillverkare etablerar sig på den kinesiska marknaden? Nej, outsourcing betecknar en utlokalisering av en del av produktionen, till exempel om en tv-tillverkare låter ett annat företag tillverka fjärrkontrollerna, och det kan ske inom samma land. Om tv-tillverkaren flyttar hela produktionen av apparaterna utomlands är den korrekta beteckningen *offshoring*. Om produktionen av fjärrkontrollerna anförtros ett utländskt företag är det fråga om *offshore outsourcing*.

Produktionsflytt är alltså en företeelse som omgärdas av viss begreppslig förvirring, så även

i *How We Compete*. MIT:s studie bidrar inte heller med någon statistik över hur omfattande produktionsflytten är. Berger påpekar försiktigt att deras urval inte är representativt, många företag har avböjt att medverka, sannolikt de som går sämst. Hon säger att hon ogärna generaliserar – ändå rymmer boken många generaliseringar. Vi är tillbaka vid frågan om vad man egentligen kan veta säkert om outsourcing.

EFTER INTERVJUN följer jag med Suzanne Berger till ett evenemang i förorten St. Denis. När vi kommit utanför Paris ringled och åker genom ett snabbt, sönderfallande område, glämt och öde i det ihållande februariregnet, är det svårt att relatera till Bergers optimistiska budskap om produktionsmöjligheter i höglöneländer. För några månader sedan var det upplopp och bilbränder här i trakterna och vänsterpolitikern Arnaud Montebourg har samlat till en diskussionsdag på temat "att vara 30 år". Berger påpekar att det inte är så många trettioåringar i publiken. Den är snarare 50 plus. Men kanske är det skönt för trettioåringarna att slippa höra om sina eländiga framtidsutsikter, om svårigheter att ta sig in på arbetsmarknaden och förestående skattebördor när 40-talisterna går i pension.

Det stora problemet för välfärdsstaterna är enligt Berger inte utflyttning av jobb, utan oförmågan att skapa nya. Hon oroar sig också över den fragmenterade produktionsmodellens förmåga att utveckla och tillämpa ny forskning. Framgångsrika it-företag som Cisco och Broadcom har ingen egen produktion utan sköter endast kundrelationer och distribution.

– Frågan är hur hållbar den här modellen är. Den kanske fungerar så länge teknologin är något lunda stabil, men genomgår den stora förändringar har man kanske inte längre de delar som behövs inom företaget. Alla agerar som om det vore möjligt att separera produktion och FoU. Det går i många fall, men frågan är om ny teknologi kommer att vara så pass standardiserad att vi bara kan dela upp dess olika komponenter och skicka i väg produktionen någon annanstans.

De indignerade talarna på diskussionsdagen i St. Denis undrar hur det egentligen ska gå för trettioåringarna i framtiden. Tänk om låga löner i slutändan visar sig vara en vinnande strategi för företagen och europeiska arbetstagare dras med i en kapplöpning mot botten? Inte heller modellen om de enskilda företagens "dynamiska arv" ger någon anvisning om vilken utveckling vi kan förvänta oss.

– Jag tror inte att vi kan förutspå framtiden. När man tittar i affärsböcker finns det många kristallkolor, men de visar vanligtvis fel. Fem år senare ser listan över framgångsrika företag annorlunda ut. När vi började våra studier i början av 1980-talet tycktes vinnarna vara integrerade, japanska företag som lokaliserade all sin verksamhet nära kunder och leverantörer. Närhet tycktes vara nyckeln till framgång. I dag, 25 år senare, är det helt annorlunda, med stor fragmentering av produktionen.

Ett par timmar med Suzanne Berger är som en diskussionsdag på temat "att vara företag". Företagens tillvaro är förstås långt bekvämare och tryggare än trettioåringarnas i St. Denis, men också de står inför en ovisst framtid. De kan inte bara lunka vidare i tidigare generationers fotspår utan måste finna egna lösningar, gärna utan att falla in i något oövertänt flockbeteende. ■

Kosmopoliten som kom in från periferin

NEDFRYSNING | Gamla konfliktlinjer sträcker sig enligt
Stein Rokkan längre in i vår politiska samtid än vi tror.

Av

Göran von Sydow

Doktorand i statsvetenskap vid European
University Institute i Florens samt forskare vid Svenska
institutet för europapolitiska studier (Sieps).

Först av allt måste du skapa en rokkansk karta över Europa! Jag hade just anlänt som doktorand till European University Institute i Florens och stigit in på min handledares rökfyllda kontor. Med mig hade jag ett forskningsförslag om konfliktdimensioner i EU, närmare bestämt vilka politiska partier som opponerar sig mot europeisk integration och varför. Och detta fick alltså professorn att börja tala om vad han kallade en rokkansk karta, vilken skulle innehålla hypoteser om skillnader mellan protestantism och katolicism, nationalstaternas framväxt, olika demokratiseringsprocesser, grader av kulturell och lingvistisk homogenitet samt konflikter mellan centrum och periferi... Inget av detta kan man bortse från om man vill veta när, hur och varför EU blir en konfliktlinje i nationella partisystem, menade han. Han avslutade med ett glatt tillrop om att jag genast borde gå till biblioteket och söka rätt på hyllan med bokstaven R och jag skulle då finna Stein Rokkan.

Norrmannen Stein Rokkan (1921–1979) levde ett kort men mycket intensivt liv som samhällsforskare. Det finns i dag Rokkanpriser, Rokkanprofessurer och Rokkaninstitut. Han var betydande inte bara som forskare utan även som initiativtagare till forskningssamarbete över gränserna. Han var en av grundarna av det europeiska konsortiet för statsvetenskap och den nordiska statsvetarföreningen. Han innehade också det prestigefyllda ordförandeskapet för den internationella statsvetarföreningen (IPSA) 1970–1973. En antydning om hans betydelse som forskare ger en ranking av de mest betydelsefulla statsvetarna i Goodins & Klingemanns *A New Handbook of Political Science*; Stein Rokkan är en av få européer som hamnar på topplistan.

MEST KÄND ÄR ROKKAN för den så kallade nedfrysningshypotesen, som han lanserade på slutet av 1960-talet. Hypotesen fångas i all sin enkelhet i ett för statsvetenskapen klassiskt citat: "Det europeiska partisystemet på 1960-talet återspeglar, med några få men viktiga undantag, 1920-talets konfliktlinjer." Citatet återfinns i boken *Party Systems and Voter Alignments* (1967), som Rokkan författat tillsammans med Martin Seymour Lipset och som ovan nämnda handbok har rankat som ett av statsvetenskapens viktigas-

te verk. Idén att partisystemen i Väst-europa förblivit desamma under ett halvt sekel framstod som något paradoxal eftersom samhället och medborgarskapet genomgått stora förändringar. Man hade i stället kunnat förvänta sig att nya grupper och nya partier skulle skapa engagemang kring nya frågor, och att nya konflikter skulle uppstå. Lipset och Rokkan konstaterade emellertid att "de politiska alternativen, och i förvånansvärt många fall även partiorganisationerna, är äldre än flertalet väljare".

I sin analys av de västeuropeiska partisystemen härleder Rokkan konfliktlinjerna till vad han kallar "historiens kritiska brytpunkter": reformationen, den nationella revolutionen och den industriella revolutionen. Dessa stora och omvälvande händelser skapar reaktioner och motsättningar som sedan leder till mobilisering i form av intressegrupper, partier och regionalt motstånd. Exempelvis skapar den industriella revolutionen konflikter mellan ägandegrupper och arbetare. En konfliktlinje ska inte förstås som en direkt avspiegling av rådande sociala förhållanden. För att en viss fråga ska få betydelse krävs också att det finns politiska entreprenörer som samlar väljarna kring den. Något förenklat bildas politiska partier oftast som en reaktion mot sociala omständigheter; exempelvis mobiliserade de socialistiska partierna mot det kapitalistiska systemet och de gröna partierna mot tillväxtsamhället.

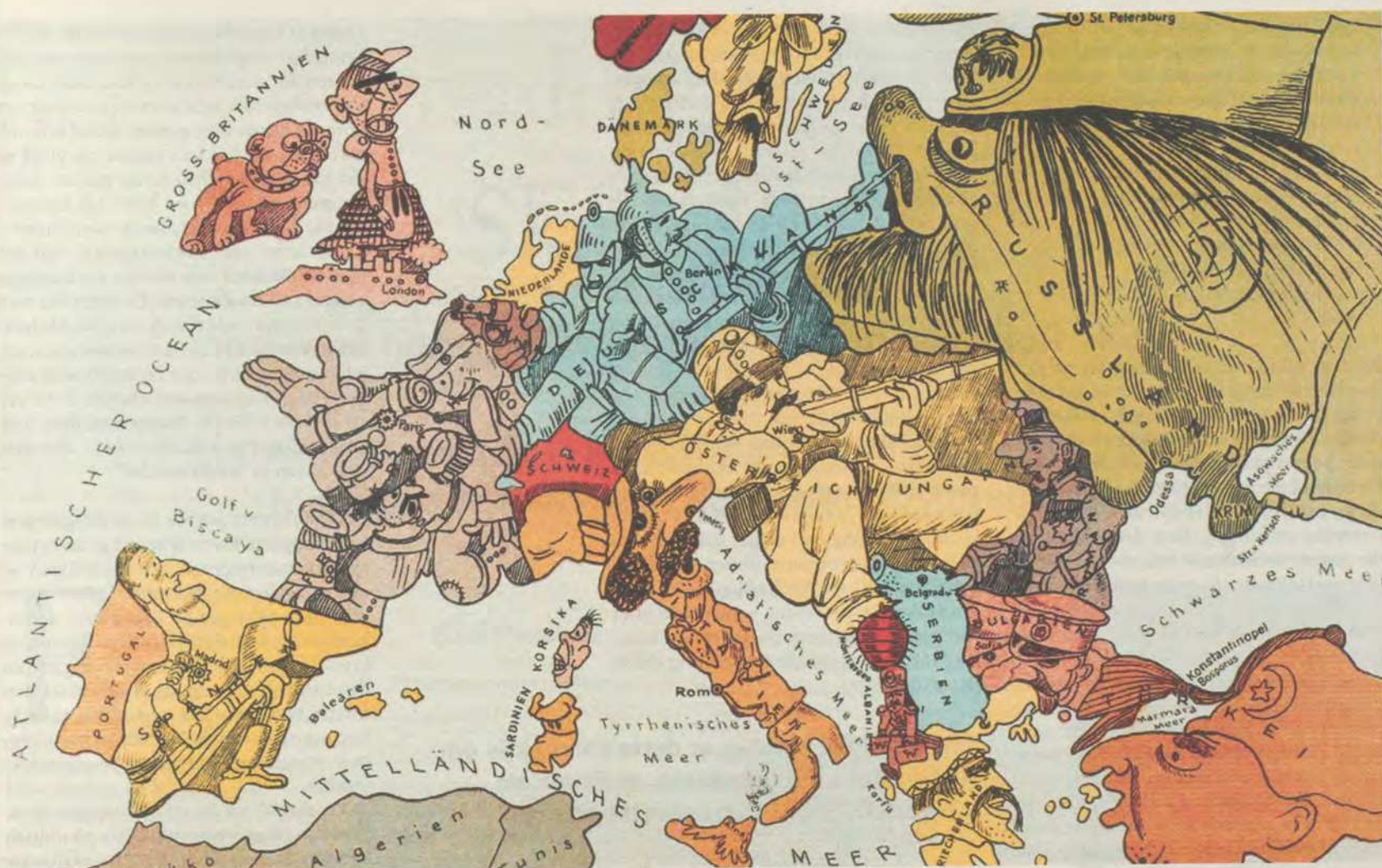
Stein Rokkan (1921–1979) levde ett kort men mycket intensivt liv som samhällsforskare.

Rokkans analys var banbrytande med sina idéer om hur historiska förutsättningar och strukturer förutbestämmer partisystemens sammansättning, att väljare och partier är mycket stabila, hur partisystemet förmår anpassa sig samt hur tidigare (latenta) konfliktlinjer kan komma att framträda i ny skepnad.

DE POLITISKA KONFLIKTLINJERNA har strukturerat politiken under 1900-talet. Det är tydligt att en stor del av seklet kom att domineras av den socioekonomiska konfliktlinjen, där de politiska alternativen framträder som vänster och höger. Rokkan uppmärksammade dock tidigt andra konfliktlinjer, som ligger dolda men som plötsligt kan blossa upp och politiseras när en ny fråga uppkommer. Till exempel förutsåg han att 1972 års folkomröstning om norskt inträde i EU:s föregångare EEC skulle leda till att konflikten mellan centrum och periferi blossade upp på nytt, och att de till synes väl sammanhållna politiska partierna skulle få stora interna problem. Mycket riktigt medförde folkomröstningen ett kraftigt motstånd mot europeisk integration från så gott som alla områden utanför Oslo och stora motsättningar inom partierna. Liknande situationer har uppstått i andra europeiska länder. Själv förblev Rokkan skeptisk till den europeiska integrationsprocessen.

Kritiken som riktades mot Lipsets och Rokkans nedfrysningshypotes ledde till en omfattande diskussion om huruvida det främst är stabilitet eller förändring som kännetecknar europeisk politik. Ronald Inglehart menade att de gamla konfliktlinjerna var "materiella" till sin karaktär; i takt med att välståndet och utbildningsnivån steg skulle medborgarna anamma postmateriella och postmoderna värderingar. Som exempel framfördes freds- och miljörörelsen. Senare analyser skulle dock visa att väljare och partier inte blev rörligare och mer oförutsägbara under 1970- och 80-talet. Snarare förhöll det sig tvärtom: de etablerade partierna hade lyckats anpassa sig och inkorporera nya åsikter och grupper. Den politiska tillhörigheten var en så stark del av väljarnas identiteter att de höll fast vid den.

De senaste femton åren har dock de flesta statsvetare varit överens om att gamla konfliktlinjer förlorat en del av sin bärkraft och att väljarna faktiskt har blivit mer lättrorliga. Dessutom har den gamla nedfrysningen av partisystemen börjat tina upp

genom uppkomsten av nya politiska partier och frågor som får en allt starkare ställning.

Idéarvet från Rokkan är emellertid långt större än nedfrysningshypotesen. Han har utvecklat innovativa teorier om nationalstatens framväxt och demokratiseringsprocesser. Denna del av hans verk har dock inte blivit lika uppmärksammas. Kanske är förklaringen att han aldrig samlade sina teorier om de europeiska staternas framväxt i ett enhetligt verk, utan i stället var på ständig jakt efter nya marker att utforska och nya samarbeten att utveckla. Först 1999, tjugo år efter Rokkans död, gav några av hans tidigare kolleger ut boken *State Formation, Nation-Building and Mass Politics in Europe: The Theory of Stein Rokkan*, som på ett imponerande sätt sammanställer Rokkans verk. Det har stor bredd och komplexitet men kretsar för det mesta kring gränser och skiljelinjer av alla de slag: kulturella, ekonomiska, politiska, idémässiga. Globaliseringens nedbrytning av gamla gränser och skapande av nya konfliktlinjer gör Rokkans teorier högaktuella. Medan begreppet gränser annars används alltför gärna hjälper Rokkan oss att urskilja vilka gränser som har en reell politisk och historisk betydelse – hur och varför. Det ökar vår förståelse inte bara för europeisk integration, utan också för såväl lokala och nationella som globala förhållanden.

STEIN ROKKAN FÖDDES på Lofoten 1921 och växte upp i Narvik. Det sägs att den unge Rokkan hade ett oändligt intresse för läsning av allehanda slag, och det var därför inte förvånande att han 1939 lämnade

Kartan ritas om. Rokkan studerade nationalstatens framväxt – och väcker frågan om den var en parantes.

FOTO: CORBIS/SCANPIX

periferin för huvudstaden Oslo och studier på universitetet. Han började läsa språk och tog sin första examen med franska som huvudämne. När Tyskland invaderade Norge 1940 blev hans föräldrahem i Narvik svårt angripet. När sedan tyskarerna stängde universitetet 1943 flydde Rokkan till Lofoten. Efter kriget fick filosofen Arne Næss höra om den begåvade unge studenten och övertygade honom att fortsätta med filosofi. Rokkan skrev en magisteravhandling om David Hume innan Næss lockade med honom till Unesco och ett jämförande forskningsprojekt om demokrati.

Mellankrigstidens demokratiska sammanbrott och andra världskriget ledde många samhällsforskare till att resonera kring vad vetenskapen kan bidra med för att främja demokratin. Det fanns hos Næss och många med honom en stark tro på att kunskap och rationalitet kan fungera som demokratis byggstenar. Næss uppmärksammade hur hans unge adept ständigt översatte filosofiska begrepp och resonemang till mätbara enheter och variabler. Rokkan sökte sig till empirisk och kvantitativ forskning, men genom hela hans värv finns en konceptuell stringens som kan härledas till hans tidiga kontakt med filosofin.

Rokkan var en av de första europeiska statsvetare som på slutet av 40-talet fick stipendium för att vistas vid ett amerikanskt universitet. Mycket av den banbrytande forskning som skulle influera stora delar av statsvetenskapen under efterkrigstiden var då i sin linda. Medan europeisk statsvetenskap i huvudsak var en nationell angelägenhet, med forskare

som främst ägnade sig åt det egna landets statsskick och politik, var forskare vid amerikanska universitet intresserade av generella frågor kring medborgarnas deltagande i politiken samt demokratis och det politiska systemets funktionssätt. Statsvetenskapen genomgick en "beteendevetenskaplig revolution" där man i mindre utsträckning än tidigare analyserade författningar, parlament och formella regler. Liksom många andra yngre, europeiska akademiker blev Rokkan starkt influerad av den amerikanska forskningen. När stipendierna återvände till Europa blev de en del av en akademisk rörelse som kom att ägna sig åt jämförande politik, ofta i gränslandet mot sociologi.

En viktig del i den amerikanska statsvetenskapens förändring var att man började göra stora empiriska forskningsprojekt, bland annat inom valforskningen. Med Rokkans egna ord blev han själv och flera av hans medarbetare vid forskningsinstitutet i Oslo "tränade, eller till och med indoktrinerade, av forskningen vid den empiriska statsvetenskapens Mecka", det vill säga Ann Arbor i Michigan. Rokkan tog alltså med sig hem en stor dos entusiasm över vad empirisk och kvantitativ forskning kan bidra med. I en intervju med statsvetaren Johan P. Olsen från 1965 fick han frågan om inte övriga samhällsvetenskaper kommer att bli lika "matematiserade" som nationalekonomin. Rokkan svarade med ett för honom typiskt resonemang:

... det kommer nog att ske en viss "teknifiering", men det kan inte stanna vid

empiriska data. Man måste hela tiden kombinera statistiska, historiska och institutionella metoder. Den politiska sociologin är i dag mer sysselsatt med att tolka de data man har i historiska och kulturella sammanhang. Matematiska modeller har varit nyttiga men måste byggas vidare genom ett fortsatt närmande till det empiriska materialet. Det är av största betydelse att dessa försök förs vidare, men man måste hela tiden vara tydlig med vad man vet och vad man antar.

Rokkan sökte hela tiden jaga rätt på nya empiriska material och sammanställa dessa på ett komparativt och statistiskt säkerställt vis, men alltid med väl utvecklade begreppsapparater och med stor känslighet för sammanhangen. Han ville skapa makromodeller för de europeiska staternas utveckling, men det skulle inte ske genom att desperat leta efter en variabel som förklarar allt, utan snarare genom att söka förstå historien och samtiden i all dess komplexitet med hjälp av förfinade begrepp.

"En kosmopolit från periferin" är en benämning på Rokkan som också stämmer väl med hans forskningsvärk. En central fråga för hans forskning var just periferierna, både när det gäller hur nationalstaten växer fram med ett ökat inslag av centralisering och kulturell standardisering och hur periferin mobiliserar sig mot centralmakten. Han levde som en kosmopolit, men många av hans innovativa teoretiska reflektioner bottade i ett norskt perspektiv. Mot slutet av sitt liv reflekterade Rokkan över de spänningar som kan finnas i en människas identitet. 1979 skrev han:

Jeg er en polyglot og en pluralist. Jeg ønsker å beskytte utkantspråkene, men jeg ønsker ikke å begrense folk til ett språk. Jeg er mot kulturelt livegenskap. Jeg betrakter det som en grunnleggende menneskelig rettighet å bli gitt anledning til å lære andre språk enn de lokale: dette vil gi et visst minimum av valg for individet når det planlegger sitt liv. I denne forstand er jeg like mye mot jakobinsk sentralisering som autarkisk autonomisme. Jeg vet at det vil bli innvendt at denne pluralistiske posisjonen vil dempe innsatsen i arbeidet for å støtte periferiens språk. Jeg tror ikke det: jeg setter mye større pris på en stillingtagen fundert på ett aktivt valg enn ett som er passivt akseptert.

EN STOR DEL AV Rokkans senare arbeten handlar om statsbyggnad, nationsbyggnad och demokratisering. Han intresserade sig för "det mangslugne samspillet mellom konfliktlinjer og enhetsbehov som preger våre statssamfunn". De politiska partierna kan artikulera opposition och konflikt, men deras agerande kan också gynna integration och enhet i landet.

När Rokkan skrev om nationalstatens framväxt var han starkt inspirerad av Albert O. Hirschmans bok *Exit, Voice and Loyalty: Responses to decline in firms, organizations and states*. I korta ordalag handlar

Hirschmans teori om hur vi människor beter oss när vi drabbas av motgångar. Ska man gå därifrån, säga ifrån eller acceptera? Hirschman, och senare Rokkan, använde begreppen sorti, protest och lojalitet. Sorti innebär att man byter leverantör, organisation, stat eller parti. Priset för sorti, liksom för inträde, varierar med de sanktioner eller alternativkostnader som är förknippade med en sådan. Om man är missnöjd med den stat man lever i kan man välja att utvandra, men då följer kostnader som är ekonomiska (hitta en annan försörjning), politiska (att bli medborgare i ett nytt land) och kulturella (lära sig ett nytt språk). Om man är missnöjd med sin arbetsplats eller om man är missnöjd med en relation står man inför liknande kalkyler. I stället för sorti kan man välja protest, att söka påverka situationen man befinner sig i. Ju högre pris för sorti, desto större anledning att i stället söka påverka politikens eller organisationens innehåll. Lojalitet är en mellankategori som används när individer samtycker eller accepterar något som de har starka känslor för och som kanske är en viktig del av deras identitet.

Statsbyggnad handlar ur detta perspektiv om att begränsa möjligheterna att lämna ett territorium genom att upprätta gränser.

Rokkan utvecklar Hirschmans i grunden ekonomiska modell för individuellt beteende till en makromodell för statsbyggnad. Statsbyggnad handlar ur detta perspektiv om att begränsa möjligheterna att lämna ett territorium genom att upprätta gränser (*boundaries*). Det är fråga om gränser i en vidare mening: militära, ekonomiska, kulturella, politiska. Genom skapandet av gränser sker också en differentiering mellan de olika europeiska territoriernas legala, kulturella, ekonomiska och politiska system som ligger till grund för nationalstaternas olikheter. Enligt detta perspektiv kan man läsa den europeiska historien som en process som syftar till att alla dessa gränser ska sammanfalla inom ramen för en stat.

Rokkan noterade att de första konsoliderade statsformationerna låg i Europas utkanter, vilket stärkte honom i övertygelsen om att statsbyggnad handlar om i vilken mån centralmakten förmår kontrollera sitt territorium. Staten behöver kontrollera möjligheterna till sorti av aktörer, resurser och territorier, man kan säga att den därför låser in dem. Staten kan inte acceptera uppror eller protester som splittrar den, men måste på något vis tillåta *feedback* från medborgare och intressen. Rokkan bygger här vidare på Webers noteringar om att statens yttre demarkation har stor betydelse för dess interna strukturer. Skillnader i statsbyggnadsfasen medför olika historiska utvecklingar.

Lite tillsatsat kan man säga att Rokkans teori delvis syftar till att förklara varför demokratin i en del av Europas länder bröt samman under 1930-talet. Kostnaden för att upprätthålla kontroll över ter-

ritoriet i Centraleuropa var så hög att det samtidigt begränsade möjligheterna till protest för medborgarna. Det enda sättet för vanligt folk och alternativa eliter att göra sig hörda blev genom social oro och revolutioner. Rokkan menar att vi på så vis kan förstå skillnaderna mellan långsamma processer som leder till konsoliderade demokratier, som de skandinaviska länderna och Storbritannien, och det mer våldsamma och oroliga nationsbyggandet i Centraleuropa. De förra var mer lyckosamma i sina försök att utveckla juridiska system, representativa institutioner, ett enhetligt språk och en gemensam religion. Med Rokkans ord klarade de bättre att upprätthålla en "balanse mellom exit kontroll og voice-kanalisering i den kritiske fasen av statsdannelse".

DE FEM HUVUDSAKLIGA utvecklingslinjerna i europeisk historia är enligt detta perspektiv statsbyggnad och framväxten av det kapitalistiska systemet (1500-1700-tal), nationsbyggande (1800-tal), demokratisering och välfärdsstatens expansion (1900-tal). I dag infinner sig frågan om den europeiska integrationsprocessen kan förstås som en sjätte avgörande utvecklingstrend. Rokkan ägnade aldrig europeisk integration någon större uppmärksamhet.

Ett försök att förstå EU utifrån Rokkans och Hirschmans modeller görs emellertid av Stefano Bartolini i *Re-structuring Europe: Centre formation, system building and political structuring between the nation-state and the European Union*, en bok som utkom tidigare i år. Den europeiska integrationsprocessen ses här som ett långt gången försök att inom vissa områden avskaffa gränserna mellan staterna, exempelvis genom den gemensamma marknaden, utan att man skapar fasta yttre gränser. EU är lik en statsbyggnad på så vis att där finns ett centrum som samlar resurser, men det saknas nationsbyggande processer. Rokkans idéer om hur gränsernas karaktär och territoriets konsolidering påverkar demokratins utveckling och uppkomsten av konfliktlinjer får här förnyad aktualitet. Med detta synsätt bestämmer EU:s förhållande till yttre och inre gränser förutsättningarna för demokratiskt deltagande och vilka konfliktdimensioner som kommer att uppstå.

Hittills har det tydligt visat sig att konflikterna kring den europeiska integrationsprocessen skär igenom befintliga politiska skiljelinjer. Tidigare starkt sammanhållna partier och intresseorganisationer hamnar plötsligt på olika sidor när det gäller EU. Andra frågor är hur balansen mellan de olika representativa kanalerna förändras: Leder EU till ett ökat inflytande för intressegrupper? Leder EU till att gamla territoriella konflikter väcks till liv? Och hur kan medborgarna i EU utöva ett inflytande genom val och politiska partier?

För att låna Bartolinis avslutande ord: "I slutändan är den stora frågan, som Stein Rokkan skulle ha formulerat den, vilka gränser som skapas och vilka gränser som avskaffas, av vem och i vilket syfte."

Skapelsens skärande urljud

SKRÄCKROMANTIK | E. T. A. Hoffmanns berättelser är intimt förknippade med hans barndoms Ostpreussen.

En höstdag 1795 stod den nittonårige advokatpraktikanten E. T. A. Hoffmann spånt lyssnande vid Kurisches Haff, det insjöhav i Ostpreussen som är avskilt från Östersjön av en tio mil lång landtunga. Längst upp i norr vid staden Memel finns ett sund där vattnet från de två haven strömmar över i varandra. På sitt bredaste ställe är haffet fem mil, för blicken ett vatten som försvinner bortom horisonten. Landtungan är på sina håll inte mer än några hundra meter bred: höga sanddyner, vindpinade träd, ett smalt stycke eroderande sand i en rymd av sammanflytande hav och himmel. "Trakten är rå och ödslig", skriver Hoffmann och fortsätter: "Knappt ett grässtrå sticker upp i drivsandens flytande mark [...] en torftig tallskog vars eviga, dystra sorg hindrar vårens praktfulla smyckning, och som i stället för av fåglars nyväckta glädje genljuder av korparnas hemska kraxande och susandet från måsar som förkunnar stormen."

Men det var inte fåglar som fångade Hoffmanns uppmärksamhet denna oktoberdag. Han uppfylldes av ett egendomligt läte, ett genomträngande ljud, ett "urljud". Det fick håret att resa sig på hans huvud. Tonerna sågade direkt på nerverna. Arton år senare – nu var han författare – använder han händelsen i novellen "Automaten". Efter att ha berättat för sin vän Ferdinand om "luftmusiken" eller "djävulsstämman från Ceylon" fortsätter Ludwig: "Ja, jag har själv en gång upplevt ett liknande naturfenomen, i närheten av Kurisches Haff i Ostpreussen. Det var sent på hösten, jag vistades för en tid på ett lantgods där och hörde under stilla nätter, då det blåste svagt, tydligt långa utdragna toner, som än lät likt en låg dämpad orgelpipa, än likt en vibrerande dov klocka. Ofta kunde jag exakt urskil-

Av
Peter Handberg

Författare och översättare.

ja låga F från kvinten C som klingade med, ofta klingade till och med den lilla tersen Ess så att den korsande septiman i toner av djupaste klagan fyllde mitt bröst med ett vemod, ja en förfäran som trängde in i mitt allra innersta."

Naturen i Hoffmanns berättelser må vara stelmålad som pappkulissen på en teater med vindar som blåser i samma riktning och gräs som alltid grönskar, men han har gjort den till en konstant för att i stället undersöka urljudet, naturljudet, "djävulsstämman", som genomtränger denna "kuliss" och människans sinnen. Är det kanske en tidig defekt hos varat som ligger förborgad i ljudet, som den störda relationen i skapelsen mellan människorna och deras Skapare, vilken det berättas om i Bibeln? Många av Hoffmanns skräckfigurer är födda i en ton. Gestalternas uppdykande ger sig först till känna genom den uppskrämda berättarens hörsel. Han lyssnar sig till begynnelse-ljud. Först därefter tar skräckfigurerna gestalt och berättelsen kan börja.

EN DAG I HOFFMANNS barndom spred sig oron på Fischmarkt i Königsberg. Den olycksbådande fembenta springaren hade synts till vid Kurisches Haff. Gatumångler-skorna slog ihop stånden och packade ned sina varor. Barnen rusade om varandra, förvåntansfulla, skräckslagna. Männen såg till att få i sig en extra *Schlubberchen*, en kraftig örtnaps. De kuriska kvinnorna som fanns på marknaden jagades på flykten, det gjorde de ofta ändå. De ansågs föra med sig olycka och bråd död. Trakterna kring haffet var myt-

omspunna. De var hemvist för ondskan.

Efter dimman och den "kuriska" vinden fanns risken att "Die Haffmoje" skulle dyka upp. Enligt ostpreussisk folktro var det en storsvuxen kvinna från Kurische Nehrung (landtungan). Hon hade rött hår, "kantiga drag", ondskefull blick och kniv i handen. Med den brukade hon sticka ihjäl små barn. En variant var den så kallade "Haffmahr". Också hon hade sin hemvist på kuriska landtungan men nöjde sig med att röva bort barnen, eftersom hon inte kunde få några egna.

Men nu var det den fembenta springaren. När den visade sig betydde det katastrof, ungefär på samma sätt som folk flyr vår tids våldsamma orkaner, med den skillnaden att springaren hade hemska demoner i släptåg. Hoffmann sprang så småningom hem. Kanske var det den här gången han fann dörrarna och fönstren låsta och reglade. Men han hade en hemlig ingång genom takfönstret. "Och om man bryter nacken av sig, vad spelar det för roll efter allt man fått se och höra."

EN HÖSTDAG TVÅ HUNDRA år efter Hoffmanns ljudvision kom jag själv till Kurisches Haff. Norra Ostpreussen hette nu Kaliningradskaja Oblast och var en försummad del av Ryssland. Andra världskriget och efterkrigsåren hade farit hårt fram här. Kyrkorna var ruiner som stadigt rasade in. Det gick inte att se upp ett träd äldre än femtio år utan att kulor och granatskärvor föll ut ur veden. Bara under det senaste året hade fjorton barn fallit offer för minor och odetonerade bomber.

Dimman hade legat tät hela morgonen. Längs vägrenen i det ostpreussiska landskapet stod hinkar med jordig potatis utställda. Vi orienterade oss mer efter hinkarna än vägen: andra var fyllda med äpplen, svamp och bär; de lyste som trafik-

Skriv det ur toner. Många av Hoffmanns skräckgestalter är födda ur en ton. FOTO: AKG-IMAGES/SCANPIX

signaler på den ensliga morgonvägen, rött, gult, grönt. Något påtagligt i all upplöshet: bilmotorns monotona surrande, det råa, gråvita ljuset som klubbade fast vid vindrutan, en överexponerad värld, en värld av tomt flödande ljus.

Närmare haffet började en tilltagande vind fösa undan tjockan. Sönderskjutna hus, sprängda broar, kyrkoruiner trädde fram, sakta som i ett framkallningsbad där den färdiga fixerade bilden hette förstörelse. Landskapet var stumt och fuktigt, som om det länge legat under en våt kompress. Vi parkerade bilen och gick fram till sjökanten. Vågbrytarna var övervuxna av ogräs. "Kuriskan", den ökända vinden från nordnordost, blåste halvfrikt. Då hördes några underliga läten som tycktes omöjliga att identifiera. Först ett par tjocka dova stötar, som tycktes komma från jordens inre. Det var som om en port slagits upp, ty i ögonblicket därpå väste ett högfrekvent gnisslande ljud som med ens elektrifierade kropp och sinnen. Känslan av tortyr, av en natur som

uppfyller en med språklösa otidigheter.

Står man lyssnande ytterligare några mil bort, mitt på sandreveln vid Rositten (Rezekne) – dit Hoffmann förlade handlingen och urljudet i *Das Majorat* (Fideikommisset) – så har "kuriskan" seglat över halva haffets yta innan den når sanddynerna och "en torftig tallskog". Det rungar i stammarna. Blåsten piper över sanden. Kan det vara så att landtungan fungerar som en stämningssgaffel för Hoffmannska "djävulsstämmor"? Har man ork att lyssna är det som om ett tjockt kluster av tusentals skrik bröt sig in i hörseln. Ett grötande och ett gytter. Man försöker höra vad de säger. Kanske är det det som Hoffmann gör i sin litteratur? Han lyssnar sig till demonerna.

HOFFMANN FÖDDES bokstavligt talat in i en äktenskapskris, rakt in i de båda föräldrarnas upplösning. Fadern var kriminalråd med hemskheter på hjärnan och blodstänk på stövlarna, dessutom alkoholiserad. Modern var nervsjuk och hysterisk. När E.T.A. var två år gammal skilde sig hans föräldrar och fadern flyttade till Instenburg. Hoffmann omhändertogs av mormodern och en ogift onkel och moster. Modern fanns kvar i huset men vistades för det mesta på sitt rum, utom synhåll för sonen. En av Hoffmanns kamrater, som under tio år umgicks dagligen i det Hoffmannska hemmet, berättar att han blott såg henne tre

samma dörr strax efter födseln och han låter bevara det i spiritus och ställer burken på kaminen för att ständigt ha den för ögonen och på så sätt ändå åtnjuta fadersglädje.

Det är en kylig bild, känslolös och maskinmässig, skulle man kunna säga. Konflikterna i Hoffmanns självliv må ha borrar ett stort hål ner till tillvarons kusliga grund. Men kanske är det också här som man finner grundvalen till flera av hans vanliga motiv: automaten, dubbelgångaren, vampirism, alkemi. Det är ett slags kamp som råder mellan känslan och anden och det som vill förgöra dem. Läser man i Hoffmanns dagböcker, som finns bevarade mellan 1803 och 1815, finner man att starka känslor genast framkallar en parallell känsla av olycka och dödslängtan. Efter att ha förläskat sig i en ung flicka skriver han i dagboken: "Antingen skjuter jag mig likt en hund, eller så blir jag galen." Ofta ritas en pistol eller en snara in i marginalen. Men med tiden ersätts de av glas med vingar på: ett tecken på att ruset skingrat smärtan. Det skulle i stort sett bli varenda kväll till långt in på morgontimmarna. Hoffmann blev inte äldre än 46 år.

Dubbelgångaren, automaten, vampyren handlar således om kampen i Hoffmanns inre, något som naturligtvis intresserat analytikerna av det omedvetna. Även Freud har skrivit om Hoffmann. Men om konflikten rasade i Hoffmanns eget omedvetna eller var uttryck för ett

klivet jag, måste man fråga sig om inte detta också var en spegelbild av ett yttre skeende som han hörde i urljudet, det som måhända frammanar både en tidig skapelsedefekt och kommande århundraden med deras gigantiska potential av förstörelse och omvandling av människa till maskin.

Hoffmann var tidig med att vitttra det maskinella som ett hot mot människan. Han rörde sig som en levande seismograf genom tiden, eller snarare genom tiderna: han skönjde det tidiga skapelsedramat, kände maskinernas antändning i samtiden och anade framtidens kravader och döda automatik. I augusti 1813 befann han sig i Dresden och kunde besöka ett slagfält efter drabbningen mellan ryska och franska soldater: "Det som jag så ofta har sett i drömmen har blivit verklighet – på ett fruktansvärt vis – stympade, sönderslitna kroppar." Att sådana bilder uppfyllde honom i vardagen visar mängder av notiser från samma dagbok: "Dansat mycket på Casinot – det löjliga i vardagslivet." Den "poetiska världen kolliderar med den prosaiska", han "rasar i sina egna inälvor", "fördärvet svävar ovan mig och jag kan ingenting göra", "vardagslivet äcklar mig mer och mer för varje dag som går" (redan i januari 1804), han uppfylls av "dödsaningar", är ofta sjuk och sängliggande i "migrän, illamående, förskräckligt näsblod".

Hoffmanns dagböcker är en katalog över kampen mot inre och yttre demoner. Men de ger också en fingervisning om hur han skulle bemöta dem. Arbetet som jurist och ämbetsman var inget svar: "Dammet från akterna gör utsikten mörk och dyster." Inte heller hans musikaliska bana kan sägas gestalta eller omvandla kvalen. Han var ett tag musikdirektör i Bamberg och kompositör till en rad musikaliska verk. Operan *Undine* har säkert haft betydelse för den romantiska operans utveckling, i övrigt spelas han sällan eller aldrig. Hans berättelser är genomsyrade av tankar om musik, men när han präntade ner noter var det som om dessa inte alls motsvarade hans innersta strömmar.

Den 6 januari 1804 noterar han: "Anfall av dödsaningar – dubbelgångaren." Det är ett första tecken på att han är på väg att skapa sin litterära värld, som var både litterär gestaltning av ett livsöde och motmedel mot dess fasor. Den 2 oktober 1803 berättar Hoffmann hur han hört en mäsia i Dresden och fruktar för sin hälsa: "Hur skall jag kunna höra en till – jag kommer inte stå ut, jag kommer att gråta som ett barn." På kvällen läser han i Wieglebs *Die natürliche Magie* och kommer till slutsatsen att han "till allas nytta och fromma skall tillverka en automat".

Berättelserna om automaten och

dubbelgångaren skulle han skriva först 10 år senare. Men åtminstone ur biografisk synvinkel tycks det här som om idéerna föresvävat honom som ett slags möjliga transformatorer att förvandla överstarka känslor och svåra livskval. Med dubbelgångaren kan han kopiera tiden och göra ändringar i kopian. Så sker till exempel i berättelsen "Det stenaktiga hjärtat". Också denna är fylld av musik och mystiska ljud. Där hörs "en avskyvärd musik från små pipor och stumma trummor" och "döda klippor som svarar den frågande med ett eko". Sådana ljudeffekter finns i nästan alla Hoffmanns berättelser. Det är preludiet till skräckens intåg. Men poängen i "Det stenaktiga hjärtat" är att en dubbelgångare uppträder, historien upprepar sig, med den skillnaden att den olycklige "i kopian" får sin älskade brud, räddar barnet från att drunkna och inte behöver begrava sitt redan i livstiden stenaktiga hjärta, som alltså är ett friskt hjärta.

AUTOMATEN ÄR ETT MOTIV med många sidor hos Hoffmann. Om den inledningsvis kanske var en fantasi om framskapandet av liv och verk utan inblandning av känslor och affekternas kaos och stormar, så förvandlas den så småningom till den kusliga maskinen som visar mänskliga drag och till och med överglänsar dessa. I berättelsen "Automaten" är den en talade docka, "en turk", "en förunderligt levandedöd figur" på trefot som med outhärlig visshet och precision besvarar livsfrågor som viskas i hans öra. Ofta har det tolkats som en bild av det omedvetnas röst. Men magin hos Hoffmanns automat är starkare än så. Den är dessutom ett orakel. Den skeptiska Ferdinand utbrister: "Jag inser nu att det osynliga väsen, som på ett hemlighetsfullt sätt meddelar sig med oss genom turken, står krafter till buds som med magisk styrka behärskar våra hemligaste tankar, och kanske skådar den främmande makten klart och tydligt ett frö till framtiden." Senare, efter att ha rådfrågat en professor, grips Ferdinand av panik: "Ack, jag känner att en främmande makt har trängt in i mitt inre och lagt beslag på alla dolda strängar, vilka nu måste klinga så som den befäller, och det om jag så skall gå under!"

Detta ljud är besläktat med det urljud som Hoffmann hörde vid Kurisches Haff i sin ungdom. En "spiritus familiaris" hoppar fram ur det inre såsom ett oavhängigt väsen och predikar med sublima talesätt, heter det i "En teaterdirektörs sällsamma lidande". Det yttre ljudet har således bemäktigt sig den inre rösten. Men om detta urljud är en återklang av skapelsen, som Hoffmann ofta påpekar, vari ligger då det hemska? Utifrån Bibeln kunde man

Hoffmann var tidig med att vittra det maskinella som ett hot mot människan. Han rörde sig som en levande seismograf genom tiden, eller snarare genom tiderna ...

gångar. Hoffmanns barndom liknade, har han själv skrivit, "en uttorrkad hed". Det är inte känt om föräldrarna försökte stöpa honom till vapen mot varandra. I alla fall lyckades de göra honom bräddfull med överkänslighet och konflikter.

Tidigt revolterade han mot den egna kroppen, som han uppfattade som ful och motbjudande och en svulst på de romantiska scener som fantasin skapade så lekande lätt. Kvinnorna i hans berättelser är ofta sköra som glas, spända som fiolsträngar och uppträder på ett sätt som påminner om automater: de nickar bifall, men i sin omänskliga blekhet är de berövade sitt blod och står i förbindelse med den hemiska makt som Hoffmann tycker sig höra i urljudet. Själv skulle han gifta sig och förlora en treårig dotter, men det är svårt att se att han uppbådde någon starkare glöd i något av fallen. I *Material für Prosaschriften* (1809) skriver han: "Någon har avlat ett människobarn, men det-

Gestalter från det omedvetna. Hoffmanns dagböcker är en besvärjelse av inre och yttre demoner.

FOTO: AKG-IMAGES/SCANPIX

naturligtvis säga att skapelsen gick snett, förhållandet mellan Gud och människan drabbades tidigt av störningar. En annan möjlighet vore att guden var så att säga en Voltaire-sk gud, en som bara en gång startat urverket och som sedan lämnat det därhän och låter händelserna ticka fram med absolut determinism till tidens slut. En sådan automatik kan verka skrämmande och gnisslet från dess igångsättande skulle onekligen kunna vara ett skärande ljud i en mänsklig själ, som på något förunderligt sätt ändå skapat sig en frizon i förhållande till denna automatik.

Men Hoffmann verkar inte tala om den bibliska skapelsen, inte heller om mekaniska gudaskapelser. I

"Den kusliga gästen" heter det: "Det går inte att förneka den hemlighetsfulla andevärld som omger oss och som ofta uppenbarar sig för oss i sällsamma klanger, ja i underbara visioner. Rysningarna av skräck och fasa måste härröra från den jordiska organismens behov."

Det tycks således som om Hoffmann isolerar en ursprunglig andlig princip – ljudet av skapelsen, när människan levde i ett med naturen – som människan nu inte kan ta till sig utan att förnimma den största plåga och smärta. Orsaken till detta skulle mindre vara omedelbara skapelsestörningar än "den instängda andens plågor" ("Den kusliga gästen"). Människan har stängt in och

fjättrat sin ande. Hon har ingen kontakt med sitt ursprung. Begär och behov tär bara på henne som ett övertungt påhäng. Hon kan leva i årmiljoner och söka tillfredsställa dessa begär och behov, utan ursprungets andliga princip blir hennes liv ändå inget annat än en öken, "en torr hed". "Mekanikerns strävan", säger Ferdinands vän Ludwig i "Automaten", "att mer och mer efterlikna eller genom mekaniska medel ersätta de mänskliga organen för att åstadkomma musikaliska toner, är för mig en krigsförklaring mot den andliga principen."

Kanske talar Ludwig fortfarande innanför denna andliga princip,

kanske krävdes det ett splittrat liv som Hoffmanns för att se att denna andliga princip i stort sett var förlorad. Ur jordens mekaniska liv vädade han inget annat än våldsdåd, plumpa upprepanden av taffliga begär och kaos, men han lät ändå fantasin ta honom med på underbara resor. Musiken var magisk, Ludwig konstaterar, måhända trösterikt, att "den musikaliska tonen är desto mer fulländad, ju närmare den är besläktad med naturens hemlighetsfulla ljud, vilka inte helt har försvunnit från jorden".

HOFFMANN HAR INTE bara en enorm betydelse som den som gett gestalt åt och skildrat ett omedvetet. Han skriver på ett självklart sätt in sig som förskildrare av den utveckling som redan startat och kommer att accelerera än mer i framtiden: jag talar om transplantationen, genmanipulationen, kloningen, människans förmåning med maskinen, vilket till sist kanske fullständigt suddar ut gränserna mellan de två eller i alla fall gör den förra utrotningshotad. När automaten i Hoffmanns berättelse med samma namn kan utsäga så djupa, oomtvistliga svar om det väsentliga i livet, är det frågan om inte denna automat är mer mänsklig än den som viskar i hans öra. Hoffmann ställer i själva verket frågan om människans gränser. Hur många reservdelar kan man ha innan man är mer maskin än människa? Hur många piller och kemiska substanser kan man proppa i sig innan man måste sägas vara laboratorium för ett stipulerat mål, snarare än människa utsatt för sina biologiska förutsättningar? Var går en människas gräns, om nu kroppen visserligen är fast i Vinkelboda, men sinnena svävar i en avlägsen rymd och där påverkar skeendet?

Naturen kanske dör, men för konstprodukten människan finns knappast någon natur som kan dö. Allt handlar om reproduktion och omvandling av kemiska substanser. Utbytbara delar och sinnen. Sorgen släcks genom ett piller och ensamheten existerar inte efter det att man är uppkopplad för alltid. Att exercera till den allsmäktiga satellitens kommandorop på världens teleoperativa kaserngård kommer att kännas lika naturligt som då man lade huvudet till rätta när mamma skulle läsa en saga.

En sak tycks vi ha lämnat därhän alltför lättvindigt. Varför kan automaten utsäga djupare livssanningar än människan? Ett svar vore att människan är automaten, minus andlig princip. Men det är inte samma sak som att automaten är människan plus andlig princip. Automaten är "kuslig" just därför att den tycks överglänsa människan i det som borde vara hennes mänskligaste mänskliga: frågan om livet.

När allting kan omvandlas till siffror blir till sist maskinen skickligare än människan att plussa på ytterligare ett. Själén är i grunden inget annat än siffror för statistiken. Den mänskliga autenticiteten, som vi trodde och räknade med, men aldrig lyckats definiera utan bara söndra, har därmed gått förlorad och den konstgjorda principen kommer att överglänsa henne. Hoffmann ställer den fråga som vår snara framtid kommer att ställa oss inför: Kan "vi" vara lyckliga som maskiner?

EFTER UPPLEVELSEN vid haffet fick vi en känsla av att ohjälpligt sjunka ut i en Hoffmannsk värld. Saker och ting började komma upp ur jorden: patronhylsor, människoben, delar av sönderslagna maskiner. Det gick inte att värja sig, dagarna som kom orienterade vi oss efter katastrofer. På kvarlämnade hässjor på fälten satt rovfåglar med näbben likt pilar som visade körriktningen. Vidare, vidare i detta olycksdrabbade Ostpreussen. I kyrkoruinen vid Klein Schönau var dopfunten förvandlad till pissoar. Kransen av symboliska paradisdar på den medeltida sandstenen var överklottad, sönderristad av könets kyrilliska våldsamheter. Som om alla dopen blivit avhelgade, återkallade, adopterade av en enda stor grupp-våldtäkt.

Instenburg (Tjerniatjovsk) i skymningen: mörkt, lukten av kol, tyska hus och kullerstengator. De stora affärslokalerna i centrum var alla tomma. I Nordenburg (Krylovo) var husen och gatorna borta.

Kvar fanns en kyrkoruin och på gravplatserna kringströdda skelettdelar efter plundrare som letade guld i de dödas tänder. Nu låg kindbenen huller om buller bland krossade vorkaflaskor. I en gammal slitna skolbyggnad hade inrättats ett hem för sinnessvaga barn. Ofta gro-

Hoffmann ställer den fråga som vår snara framtid kommer att ställa oss inför: Kan "vi" vara lyckliga som maskiner?

teskt förvuxna – kroppen har vuxit ifrån förståndet – leddes de runt av en butter *matrosjka* på spår av gator i det höga gräset. De kunde inte slita blickarna från en man som svedde en griskropp med brännare. Det osade om djuret, ett stort ångmoln från alla barnens gapande munnar.

I nästa by kom andra barn springande fram till bilen och berättade om underjordiska gångar fyllda av lik. Utanför Gerdaun (Zjeleznodorozjnyj) fanns under kriget ett läger där alla fångarna i slutskedet trampades ned i leran. Varje ort tycktes tävla i skräck. Angerapp (Ozersk) patrullerades av misstänksamma poliser; svärmar av kråkor flög in och ut genom kyrkoruinen, på stora anslagstavlor vid torget fanns autentiska foton på massakrerade trafikoffer, till exempel en kvinna som blivit överkörd av en lastbil. På vägen därifrån låg en flådd ko intill

vägen. Stanken var outhärdlig. Tarmarna hade runnit ut och låg i en stor hög. Intill låg ett litet kofoster på rygg, utskuret ur den andres kropp, som en liten kodocka.

Även kaffepausen förvandlades till en mardröm. I Kreuzingen (Bel-sjakovo) var kaffet inrymt i ett före detta bårhus. De vitkalkade väggarna, på vilka man kunde tänka sig lågan av ett ljus kasta fladdrande skuggor från svepta kroppar, var klädda i träpanel till brösthöjd som i en gillestuga. Framme vid disken stod en uttråkad kvinna och spillde sprit i tjocka dricksglas. Mellan beställningarna målade hon rött på läpparna med spegel i hand. Det var en kamp mot gråheten, förgäves, allt var på väg över i grått. Kaffet hon hällde i muggarna åt oss var grått. Ansiktena på männen – allesammans fulla klockan ett på dagen, halvsovande över rustika träbord, liksom ruvande på en smocka i upp-vaknandet – var gråa, gråa deras ansikten och fyllda av ärr och sår. Dödsfriden var ersatt av syntetisk, hetsig diskorytm. Det var som att fika i en grav, omstöpningen från död till dött liv kändes alltigenom maskinell. Kaffet var inte livgivande, bara grå dödssörja.

I Königsberg (Kaliningrad) välkomnas man "till helvetet" av rinnande klotter på den felbyggda koloss som på sextioalet ersatte det sprängda slottet. I slottskällaren – berättade stafflimålade skolflickor i parken – levde mängder av vargar som blivit feta av alla döda soldater, vilka uppenbarligen var konserverade på samma sätt som Elis Fröbom

i Hoffmanns novell "Bergverken i Falun".

MAN FÅR EN KÄNSLA AV att Hoffmann alltid skrev på det sluttande planet. Demonerna han frambesvärjer får planet att sluta än mer. Han dras med i fallet. I Bamberg, där Hoffmann under några år var kapellmästare för en falskspelande orkester – "fagotterna kammar, hornen brumjärn, violinerna papplock", vilket måste ha plågat hans nerver – i detta Bamberg hade han i sitt arbetsrum ett hål i taket som ledde upp till hustruns rum. Under skrivande nätter, efter de sedvanliga glasen på Die Rose, kunde han ropa åt henne att komma ned. Hon satte sig att sticka sockor i ett hörn av rummet. Hoffmanns sluttande plan rätades ut. Han hade åter kontakt med det jordiska.

Och kanske har han det i någon mån fortfarande i sin grav. På den sönderskjutna kyrkogården i Berlin – inte långt från där diktaren Gottfried Benn hade sin läkarmottagning på tjugotalet – ser man ofta människor som viskar något vid hans gravsten. Åren efter hans död satt vännen Ludwig Devrient där varje kväll. Tidigare hade de suttit i sina kända "Trinkelage" på vinstugan Lutter & Wegener. Nu tog Devrient med sig flaskorna till Hoffmanns grav och söp sig full i ensamt majestät, alltmedan han fortsatte samtalet med sin gamle vän. Hoffmann inbjuder till sådana samtal, också efter sin död. Det är som om han skulle ha lämnat efter sig ett urljud. ■

Utbrändhetens röda glöd

TIDENS KRÄMPA | Begreppet utbrändhet får oss att tala om vad det innebär att vara människa.

Utbrändhet har blivit ett av 2000-talets modeord, så överutnyttjat att begreppet börjar bli utbränt. Det skämtas nervöst om den där obehagliga, överraskande utmattningen som sätter in när man minst anar det. En dag lyfter man ovetandes på locket till fel låda och vips flyger utbrändhetsmonstret upp. Ingen går säker.

Utbrändhet är uppenbart något som individen drabbas av, ett slags sjukdomstillstånd, men eftersom dess orsaker fortfarande till stor del är en gåta brukas det som odlingsmark för människors fantasi. I essän *Sjukdom som metafor* (1981) skriver den amerikanska författaren och kritikern Susan Sontag om alla de känslor och föreställningar som förknippas med olika sjukdomar. En viktig sjukdom vars

Av
Mia-Marie Lundén

Antropolog vid Lunds universitet.

orsaker är dunkla dränks ofta i betydelse. All den fruktan som är förknippad med sjukdomen överförs på andra saker i dess namn.¹

I utbrändhetens namn talas det om massdepression, om välfärdssamhällets kollaps och om hotande ekonomisk ruin. Konsumtionssamhällets jäkt, arbetsplatsers produktionshets, socialdemokratins skattesystem, människors hopplöshetskänslor, kvinnors klimakteriebesvär, kvinnors godiskonsumtion och grönsakers mineralbrist är några exempel på utmattningstillståndets tänkbara orsaker

så som de presenteras i medierna. Lars Norén skriver in utbrändheten i ett teaterstycke som spelas på Dramaten. 1960-talsmusikalen *How to Succeed in Business Without Really Trying* blir i 2000-talstappning *Hur man lyckas i business utan att bli utbränd*. Figurer i tv-serier blir utbrända. Det anordnas föreläsningsserier och seminarier på temat, i bokhandlarna trängs hjälp-dig-själ-handböcker för drabbade och fantasirika terapiformer utvecklas i rasande fart.

NÄR MAN UNDERSÖKER så kallade nya fenomen upptäcker man ofta att de inte är särskilt nya. Utbrändhet är ett modeord med lång historia. I *Att utmana stressen* (2005) skriver etnologen Orvar Löfgren och psykoterapeuten Anne-Marie Palm om ordet utbränd.² Det har brukats, laddats och omladdats med nya betydelser i

över hundra år. Från att enbart ha använts i förhållande till materiella ting, som hus, stekpannor, städer och gruvor, började ordet användas i metaforisk form under 1800-talet. Det talades om ögats utbrända glöd och det förekom utbrända hjärtan och sinnessillstånd.

En närmast epidemiartad spridning fick ordet under 1880- och 90-talet, då för att beteckna ett tillstånd främst hos konstnärer, författare och andra intellektuella. August Strindberg talade under denna tid om utbrända hjärnor, Oscar Levertin kallade sig själv för "en gammal utbränd herre, som har sin framtid bakom sig" och Gustaf Fröding var inne på ett lika modstulest spår när han beskrev sig själv som "en grop med utbränt kol av inneslängda lustar". Efter det tycks ordet falla i glömska och får en ny högkonjunktur först omkring hundra år senare.

År 1980 publicerade den amerikanske psykoanalytikern Herbert Freudenberger en bok med titeln *Burnout: The High Cost of High Achievement*.³ Utbrändhet beskrivs här som ett akut sjukdomstillstånd som uppstår till följd av stark känslomässig påfrestning inom vissa arbeten, såsom exempelvis vårdyrken. Människor som ger mycket av sig själva och inte får någon omedelbar uppskattning för det, bryts långsamt ner för att till slut bli utmattade, håglösa och cyniska. Några år senare blev begreppet etablerat på allvar. Då var det psykologiforskaren Christina Maslach och hennes medarbetare vid University of California som började använda det och gav det den betydelse det har i dag.

Den första artikeln om utbrändhet i svensk press torde ha publicerats i *Göteborgs-Posten* 1983. Fenomenet beskrevs då som emotionell kortslutning till följd av långvarig känslomässig överbelastning. Två år senare skrev *Svenska Dagbladet* om förekomsten, som man menade var ett utmattningssyndrom vanligt förekommande bland socialarbetare och sjukvårdspersonal. I april 1986 besökte Elisabeth Buren, numera pensionerad reporter på *Dagens Nyheter*, en konferens i Helsingfors för att höra Christina Maslach berätta om denna nya sjukdomsförekomst, vilket resulterade i en artikel i tidningen.

Sökningar i de digitala pressarkiven ger en indikation på ordets stegrande popularitet under 1990-talet och de första åren in på det nya millenniet. En sökning i *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet*, *Expressen* och *Aftonbladet* visar en tydligt uppgående trend för ordet utbrändhet: 26 träffar 1995, 120 träffar 1998 och 265 träffar 2003. Efter det vänder kurvan och går nedåt igen. Begreppet är fortfarande populärt bland journalister, men nyhetens betydelse har definitivt avtagit.

BÖRJAN AV 2000-talet blev sålunda (i synnerhet den psykiska) ohälsans tid. Svaren på frågan varför människor mår så dåligt just nu och just här har åtminstone en sak gemensamt. De förlägger i allmänhet förklaringen till ohälsan utanför den enskilda kroppen; det är egentligen inte individen som mår dåligt utan hela samhället. Människan är samhällets spegel

och mår samhället dåligt så mår också människan dåligt. Eller som socialpsykologen Johan Asplund uttrycker saken:

Kroppen avspeglar eller är en del av samhället. Politiska beslut fattade i Stockholm ger förr eller senare upphov till individuella kroppsliga symptom i Tomelilla.⁴

Asplund kallar "utbrändhet" för ett socialt fenomen.⁵ Han menar att människor blir utbrända för att de upplever sig som abstrakta samhällsvarer snarare än konkreta personer i en omgivning där just det abstrakta samhället har kommit att spela en allt större roll i det enskilda mänskliga livet. I samma anda menar många av de drabbade i dag att det är samhällets, politikens eller arbetsmarknadens fel att de har blivit utbrända; kraven är för höga, tempot och pressen har ökat medan möjligheten till återhämtning har minskat. Ofta vävs dessa resonemang, som i huvudsak kretsar kring förhållandena på arbetsmarknaden, samman med tankar

Det är på sätt och vis enklare att förlägga problemen på behörigt avstånd från det egna jaget, åtminstone inledningsvis.

kring samhällsutvecklingen i stort. Många av de drabbade talar om att vi i dag blir överösta med information, att vi drunknar i mediernas utbud, att vi inte har möjlighet att stänga av flödet och att vi därför till slut blir utmattade och slutkörda.

Som Löfgren & Palm påpekar är det inte särskilt konstigt att de utbrända söker orsaker och förklaringar till sitt lidande utanför sig själva. Det är på sätt och vis enklare att förlägga problemen på behörigt avstånd från det egna jaget, åtminstone inledningsvis. Men recept på önska samhällsförändringar blir lätt till besvärjelser med karaktären "om bara": "Om bara vi fick bättre chefer, om bara omorganisationerna blev färre, tempot saktades eller 'det grå guldet' fick mer uppskattning på arbetsmarknaden."⁶

Denna lösa teoribildning om ett samhälle på glid omhuldas inte bara av de sjuka själva, utan även av en lång rad experter som har till uppgift att analysera fenomenet utbrändhet. Journalister, terapeuter, politiker, konsulter och forskare för när tillfälle bjuds fram idéer om det hårdnande samhällsklimatet, den skenande produktionsstakten och det okontrollerbara informationsflödet som tänkbara förklaringar till att så många går in i väggen i dag. Relevansen i detta tankekluster är svårbedömd, men det har uppstått en "sanning om saken", ett slags diskursiv förståelse av problematiken.

ATT DET FINNS tydliga paralleller mellan dagens diskussion om utbrändhet och den som figurerade i det offentliga rummet under förrförra seklet ger dock perspektiv på debatten. Under 1800-talet sökte den franske poeten Charles Baudelaire

och hans gelikar förklaringen till sitt känslomässiga lidande i samhällets skenande utveckling. Den djupa melankoli och nostalgia som drabbade dem var en reaktion mot industrialismens förändring av vardagen, där storskalighet ersatte småskalighet och bygdegemenskap byttes ut mot städernas anonyma kollektiv.

Då liksom nu fick den sammansatta sjukdomsbilden ett specifikt namn: *le spleen*. Då var det inte stressen som plågade livet ur människan, utan långsamheten, ledan, *l'ennui*.

*Intet är mera långsamt än att se hur dagar går haltande under flingors fall i nedsnöade år då Ledan, sprungen fram ur tungsint håglöshet förstoras och får drag av tidlös evighet.*⁷

Ledan var ett av 1800-talslitteraturens återkommande motiv. Det var den tidens *mal du siècle* som färgade de tankar och idéer som fördes fram. Vårt nya sekel har också sina specifika psykiska åkommor, och denna typ av samhällsfenomen tycks utgöra ett slags kontinuum över tid och rum. Idéhistorikern Karin Johannissonns forskning pekar i samma riktning: kultursjukdomar har en given plats i den mänskliga i-världen-varon, de har alltid funnits och kommer alltid att finnas. I *Axess* nr 8/05 skriver hon om den franske sociologen Émile Durkheims begrepp *anomi*, som hon gärna ser en renässans för.

Denna bortglömda term från slutet av 1800-talet betecknar både ett individtillstånd och ett samhällstillstånd med den centrala utgångspunkten att samhällets mentala tillstånd överförs på individen. I det anomiska samhället flyter människan omkring i en verklighet som är ogenomskinlig och där moraliska och sociala normer är oklara eller obefintliga. Människans sinnessillstånd präglas av otillfredsställelse, irritation och ilska, komplexa känslor som riktas både mot henne själv, mot andra och mot samhället i allmänhet. Johannisson tycker att det är märkligt att begreppet inte har en självklar medicinsk plats i dag. Genom att betona det sociala framför det personliga kan anomibegreppet fungera avmedikaliserande, menar hon, och nämner just dagens epidemi av trötthet och depression som exempel på anomiska tillstånd.

Vad jag vill komma åt är alltså inte sjukdom, utan ett tillstånd som svävar mellan det friska och det sjuka. Det kan kallas sårbarhet, är starkt kopplat till det sociala jaget och kan i sin tur söka sig till – eller bort från – sjukidentiteten.⁸

Det är naturligtvis relevant att placera in utbrändheten i en historisk kontext på detta sätt. Detta nya fenomen är uppenbarligen inte så nytt, vi tycks ha att göra med en kultursjukdom bland andra. Även om det är sympatiskt att tala om sårbarhet i stället för sjukdom skulle *anomi* sannolikt bli just sjukdom i den stund det fick den självklara plats inom medicinen som Johannisson förfäktar. Antag att *anomi* blev en accepterad medicinsk term och att man inom sjukvården började ta ordet i

bruk. I samma stund kommer den anomiska patienten – för det är en sådan vi talar om då – att ordinerar diverse bote-medel av sin läkare för denna nygamla åkomma, allt från promenader till antidepressiv medicin. Ponerar att även Försäkringskassan väljer att godkänna anomi som en form av sjukdom och därmed klassificerar den som sjukpenninggrundande. Då kan plötsligt patienten bli sjukskriven för sina besvär.

Som sjukskriven blir hon säkerligen inte mindre utan snarare mer vilsen, utlämnad och isolerad. Är det någon gång en människa behöver stöd av sina medmänniskor genom de befintliga sociala nätverk hon har att tillgå, exempelvis i form av arbetskamrater, så är det när hon mår dåligt och är ledsen. Att i det läget sjukskriva henne är att ytterligare exponera henne för den ångest som redan har henne i sitt grepp. Att blir sjukskriven är dessvärre också att bli bortskriven. Eller som Lars Weiss, en av mina informanter med erfarenhet av utbrändhet, så träffande uttrycker det:

Jag undrar hur bra det där är egentligen, att sjukskriva för kris. För det är ju det det handlar om för människor som drabbas av utbrändhet, de är inne i en livskris, och är det någon gång i livet som man behöver upprätthålla yttre ordning så är det när man krisar. Människor är inte sjuka på det sättet. De borde så fort som möjligt komma tillbaka till ett normalt liv i stället.

Det går heller inte att föreställa sig att någon som lider av anomi skulle kureras sig inom loppet av en vecka eller två. Denna typ av existentiellt lidande har inget tydligt slut och skulle av allt att döma, precis som i fallet utmattningsdepression, leda till långtidssjukskrivning. Forskningen visar entydigt att flerårig sjukskrivning försvårar människans möjligheter att komma tillbaka till ett normalt liv och till arbetslivet. Sjukidentiteten tenderar att förstärkas om personen får en diagnos för tillståndet. En människa som går in i sjukidentiteten och gör den till sin och sedan lever i den och med den i flera år upplever det ofta som både svårt och ångestframkallande att vid en senare tidpunkt betrakta sig själv som frisk igen.

Sjukidentiteten – och nu talar jag i huvudsak om människor som lider av psykiska besvär såsom just utbrändhet eller anomi – blir för vissa en skyddande filt att gömma sig under, en viloplats där man äntligen slipper ifrån alla de krav som ställs på den friska individen; i sjukdomen får man äntligen lov att andas ut, återhämta sig och tänka på sig själv. Men att ägna flera år åt att tänka på sig själv kan också leda till en osund självmedvetenhet på gränsen till besatthet. Den sjuka blir uppmärksam på varje liten skiftning i det egna humöret och i den egna kroppen. Hon lär sig att tyda varje tanke, att lyssna till varje andetag, att tolka varje hjärtslag.

MÄNNISKANS BEHOV av att klassificera, sortera och strukturera fenomen, i synnerhet sådana som är undanglidande, får

Abstrakt varelse. Blir vi utbrända därför att samhället allt mindre tillåter oss att vara konkreta individer?

FOTO: CORBIS/SCANPIX

ibland konsekvenser för den enskilde som inte alltid är önskvärda. Löfgren & Palm menar att både sjukdomsbegreppet och systemet med sjukskrivningar skapar dels bestämda möjligheter, dels bestämda blockeringar. En diagnos kan vara trygghetsskapande, men också stigmatiserande. Missmodighet, trötthet eller livsleda förvandlas till giltiga besvär genom diagnosen, som skapar en viss ordning och mening i människans liv. Men priset är högt. Sjukdomen blir ett slags överordnad förklaring, en del av en ny identitet kring vilket allt annat plötsligt kretsar.⁹

Eva, en av mina informanter med erfarenhet av smärta och utbrändhet och därmed också mångårig sjukskrivning, är i efterhand mycket kritisk till just diagnoserna. Hon menar att de tog över hela hennes liv.

Smärtan blev synonym med mig själv. Jag var smärtan. Den blev min identitet. Det var den jag levde för att hantera. Och det blev samma sak med utmattningsdepressionen som med den andra sjukdomen. Jag var den också. Jag var själva diagnosen. Det låter kanske konstigt, men under sjukskrivningen fanns ingenting annat. Självkänslan, som var dålig redan från början, blev ännu sämre. Man vet helt enkelt inte vem man är. Man är inte vatten värd. Du vet ju själv hur det låter när man träffar folk man inte känner: "Och vad jobbar du med då?" frågar de. Nej jag är sjukskriven svarar man då. Så man blir liksom själva sjukdomen och så fastnar man där. Och så fortsätter man att vara sjuk. Som en ond cirkel.

Eva ville bli sedd i sin svåra situation, hon ville att omgivningen skulle acceptera

hennes sjukdomsupplevelser, men paradoxalt nog ledde den medicinska bekräftelsen till att hon mådde ännu sämre. Nu hade hon fått sitt lidande på papper, intygat av en läkare, svart på vitt. Nu var hon med andra ord sjuk på riktigt och stod plötsligt inför den till synes hopplösa uppgiften att kureras sig från sina mystiska krämpor som läkarvetenskapen inte hade lyckats dokumentera. Vilken medicin, vilken arbetsträning, vilket rehabiliteringsprogram kan läka en brusten själ?

ÄR DET ÖVER HUVUD taget viktigt att problem namnges? I enlighet med Johannissons idé vore det nog på många sätt bättre om vi, åtminstone i vissa fall, tänkte i termer av sårbarhet, utsatthet och ensamhet än i termer av sjukdom.¹⁰ Det finns en poäng i att betona det mänskliga och därmed lyfta fram den obevekliga omständighet att det understundom är uteslutande svårt att vara människa, en erfarenhet vi alla delar. På detta sätt kan ett enskilt lidande göras allmängiltigt. Kanske kan det därmed också bli meningsfullt.

I boken *Den goda beröringen* (2005) skriver litteraturvetaren Merete Mazzarella om kropp, hälsa och vård i det postmoderna Sverige.¹¹ Med egenartad stilistisk charm och analytisk skärpa lyckas hon fånga denna vår tids besatthet av hälsa och vår aversion mot att uppleva något som helst obehag under livets resa. Orsaken till att ohälsan har blivit så utbredd kan bero på att vi inte längre kan se någon mening i lidandet. Att leva är numera detsamma som att må bra. Kraven på hälsa ökar hela tiden. Vi lever längre än någonsin förut, vi är också fysiskt friskare än någonsin förut, men ju längre vi lever och desto friskare vi är, desto längre vill vi leva och desto friskare vill vi vara. Som ett tecken i tiden har ordet *krämpa* i princip försvunnit ur

vårt ordbruk och i stället ersatts med ordet diagnos, noterar hon. Skillnaden mellan dessa båda är att en krämpa är något man lever med och accepterar, något som ingår i vardagen, medan vurnen för diagnoser avslöjar vår ovilja att leva med just krämpor. I förhållande till utbrändhet kan man kanske säga att det ingalunda är onormalt att känna sig stressad, lika lite som det är onormalt att känna sig väldigt ledsen ibland.

Toleransen för ångest, sorgsenhet och vilsenhet är i dag mycket liten. Delad sårbarhet torde emellertid vara lättare att bära än enskild och skulle genom kommunikation, ömsesidig förståelse och omsorg till och med kunna bli verkligt intressant. I detta ljus framstår 1800-talets namngivna lidanden som aningen mer humana. Även om det förekom specifika ord för specifika psykiska åkommor på den tiden, kunde man också lida av melankoli, nostalgi och leda. Man kunde heller inte bli sjukskriven för sitt psykiska lidande, eftersom det på den tiden inte fanns ett utvecklat försäkringssystem, vilket i sin tur innebar att en ledsen människa inte blev borträknad på samma sätt som i dag.

I MIN FORSKNING om utbrändhet stöter jag ofta på frågan om fenomenet över huvud taget existerar. Det är en besynnerlig fråga. Jag har mött tillräckligt många slutkörda och utmattade människor för att vara tämligen övertygad om att de är just slutkörda och utmattade. Frågan är väl vad vi ska kalla deras dåliga mående. Vilken etikett är lämplig? Samtidigt är det just etiketterandet som jag har velat problematisera.

Det blir hur som helst svårt att tala om "utbrändhet" som ett nästanfenomen, som ett resultat av benämningens manipulativa verkan. Det blir också komplicerat att hävda att människor får finna sig i att må dåligt och bör sluta kräva Försäkringskassan på pengar för det. Genom mina studier vet jag att det innebär stora förluster för individen att bli utbränd. Den som drabbas förlorar sammanhang och gemenskap, mister den essentiella känslan av mening i sin vardag. Timmar och dagarnas inövade rytm upphör. Självkänslan, glädjen och lusten visar sig vara flyktiga tillstånd som över en natt kan förvandlas till självförakt, sorg och ångest. Kvar i allt detta finns en kropp som i bästa fall fungerar hjälpligt, i värsta fall inte alls.

En del irrar omkring med hjärtklappning och yrsel, trampar vatten, gör allt för att inte sjunka till botten. Andra lägger sig ner en vecka eller en månad, ibland ett helt år. Mycket långsamt ersätts kaos av ordning. Här någonstans vaknar också behovet av att förstå, älta, rekapitulera, backa bandet, analysera. Det är också under den senare fasen i sjukdomsförloppet som helt nya och oväntade möjligheter kan öppna sig för den drabbade.

Vi ska återgå till Evas berättelse nu. Till skillnad från mig själv och de författare och forskare som jag refererat till i denna essä, vet hon hur utbrändheten känns. Erfarenheten av utbrändhet och kronisk

Jag har mött tillräckligt många slutkörda och utmattade människor för att vara tämligen övertygad om att de är just slutkörda och utmattade.

smärta föranledde henne att skriva en bok om sina upplevelser. Hon har målat och skrivit så länge hon kan minnas, men det var först i och med sjukskrivningsperioderna som hon började visa sin konst för andra. Man kan säga att det var själva sjukdomen som gav henne tid att utveckla sitt konstnärskap och tillräckliga skäl att ta sin begåvning på allvar. Hennes erfarenheter efterfrågades plötsligt, de blev gångbara kommunikationsvägar till den värld som till synes hade slutit sig för henne och som hade försatt henne i ofrivillig isolation.

Eva gav ut boken om sina smärterfarenheter på eget förlag och sedermera har den blivit en viktig komponent i arbetet som ledare för andra långtidssjukskrivna. Hon driver i dag ett nätverk för utbrända kvinnor i sin hemstad och genom boken blev hon känd för en vidare krets. Företag i trakten anlätade henne som föreläsare och hon blev upprepade gånger intervjuad i medierna, både lokalt och nationellt. Hon, en medelålders kvinna som är halvtidssjukskriven på grund av smärta och utmattningsdepression, blev de utbrändas ansikte utåt, en roll som förvandlades till en försörjningsmöjlighet. I den har hon sedan dess blivit oupphörligen bekräftad. Inte undra på att hon väljer att stanna kvar där.

Intressant är också att notera hur Eva använder sina erfarenheter av långtidssjukskrivning för att diskutera en politisk

fråga som jämställdhet. Utbrändheten blir ett tillräckligt argument för att vara med och argumentera, ett skäl att ge sig in i debatten. Det är genom erfarenheten av sjukdomen som hon tar sig rätten och friheten att sätta ord på sina funderingar kring kvinnans underordnade position i förhållande till mannen. Den ger henne anledning att ifrågasätta och kritisera den patriarkala ordningen med dess inneboende härskartekniker och maktstrukturer. Sjukdomen blir det forum genom vilket hon kan verka. Även om det inte sägs rakt ut under vårt samtal förstår jag att Eva finner en stor del av förklaringen till sitt och andra kvinnors psykiska och fysiska lidande i den brist på jämställdhet mellan könen som präglar vårt samhälle i dag. Genom tavlorna, debattinläggen, boken, dikterna, studiecirkelarna och nätverken för hon en kamp för sitt kön. Hon har bestämt inriktning på sjukskrivningen. Hårdtaget skulle man kunna säga att hon tematiserar sin utbrändhet. Hon fyller den med mening, sin mening, nyttjar den likt en schweizisk armékniv, faller ut det verktyg som för tillfället är mest användbart.¹²

DET VI MLAR AV personer som till synes inget hellre vill än att vara utbrända, skriver Johan Asplund. Han menar att iveren att se utbrändhet överallt gör begreppet till ett trubbigt och i förlängningen också odugligt instrument.¹³ Jag är av motsatt åsikt. Det intressanta med detta sjukdomsfenomen är just dess epidemiska spridning. Det finns ett sug efter det, ett behov av det, en användning för det, kanske till och med en nytta med det. Begreppets böjligheter och därmed också dess oändliga möjligheter fascinerar. Det är själva öppenheten som har bidragit till dess gränslösa popularitet.

Utbrändhet har blivit vår tids tusenverktyg, lika användbart, svårbestämbart och efemärt som någonsin melankoli, nostalgi och neurasteni. Det har sina uppenbara begränsningar och blockeringar, sina faror och falluckor, men också en alldeles oväntad potential. Genom utbrändheten förs viktiga teman upp på den allmänna dagordningen. Den tvingar oss att tänka kring saker som solidaritet, jämlikhet, värdighet, sårbarhet, ensamhet och ledsamhet. Den får oss att fundera på vad sorg och glädje egentligen är. Den kanske också kan hjälpa oss att återigen bli varandras medmänniskor. ■

Fotnoter:

1 Susan Sontag, *Sjukdom som metafor*, övers. Britt Arenander, Stockholm: Brombergs 1981.

2 Orvar Löfgren & Anne-Marie Palm, "Att kraschlanda i sjukskrivning", i Bodil Jönsson & Orvar Löfgren, *Att utmana stressen*, Lund: Studentlitteratur 2005.

3 Herbert Freudenberg, *Burnout: The High Cost of*

High Achievement, New York: Anchor Press 1980. (Det florerar uppgifter om att boken publicerades redan 1974, men jag har inte hittat något belägg för detta. Första publiceringen ska ha ägt rum först 1980.)

4 Johan Asplund, *Det sociala livets elementära former*, Göteborg: Bokförlaget Korpen 1987, s. 177.

5 Asplund skrev om detta

före utbrändhetsbegreppets verkliga högkonjunktur och använde ordet utbrändhet i stället.

6 Löfgren & Palm, op. cit., s. 85.

7 Ur "Spleen" av Charles Baudelaire i *Det ondas blommar*. *Tolkningar ur Les Fleurs du Mal*, övers. Ingvar Björkeson, Stockholm: Norstedts 1986, s. 86.

8 Karin Johannisson, "När samhället glider isär glider också individen isär", *Axess* nr 8 2005, s. 33.

9 Löfgren & Palm, op. cit., s. 67ff.

10 Även om hennes resonemang, motsägelsefullt nog, riskerar att leda till att det förra ändå klassificeras som det senare.

11 Merete Mazzarella, *Den*

goda beröringen: Om kropp, hälsa, vård och litteratur, Stockholm: Forum 2005.

12 Det är inte min avsikt att med detta resonemang påstå att brist på jämställdhet inte har någon relevans för förekomsten av utbrändhet. Det finns rapporter som med önskvärd tydlighet visar på det motsatta förhållandet. Se exempelvis Monica Renstig

& Hélène Sandmark, "Kvinnors sjukskrivning. En studie om riskfaktorer för långtidssjukskrivning", Stockholm: Institutionen för folkhälsovetenskap, Karolinska institutet 2005.

13 Asplund, op. cit., s. 145.

I essäer, fiktion och montage frammanar W. G. Sebald känslan av en hemlighet dold under tingens yta. Hans texter sprider en dov oro och berättar om ödet att vara europé vid den europeiska civilisationens ände.

I Sebalds prosa befinner sig människorna i fel värld med förvanskade minnen

W. G. SEBALD (Winfried Georg, av vännerna kallad Max – som mycket annat ogillade han också sina förnamn) kom till skönlitteraturen sent, vid fyrtiosex års ålder, efter en karriär som universitetslärare och essäist. Vid sin död år 2001 hade han i över trettio år varit verksam vid University of East Anglia i Norwich, där han innehade en personlig professur i modern europeisk litteratur.

Men gränserna i hans författarskap är flytande, inte bara mellan vetenskap och litteratur. Också titlarna på hans vetenskapliga böcker och essäsamlingar är sådana att de lätt skulle kunna passa in i hans skönlitterära författarskap: en doktorsavhandling om *Der Mythos der Zerstörung im Werk Döblins* (1980), essäsamlingarna *Die Beschreibung des Unglücks* (1985) och *Unheimliche Heimat* (1991), båda om österrikisk litteratur, liksom den postuma, delvis essäistiska *Campo Santo* (2003). Till essäerna får vi också räkna hans bok om de allierades massiva bombning av tyska städer i andra världskrigets slutskede, *Luftkrieg und Literatur* (1999, på engelska *On the Natural History of Destruction* 2003), som utgick från ett antal föreläsningar i Sebald höll i Zürich 1997. Men boken resonerar också kring hans egna erfarenheter, inte av bombningarna, men av att växa upp i ett land där städerna i många år såg ut som stenbrott.

BESKRIVNING AV OLYCKAN, den kusliga hembygden, kyrkogården, ruinerna – föremålen för Sebalds obsessiva intresse är konstanta, men det som ledde till hans närmast spektakulära genombrott och växande rykte som författare var givetvis något annat. Det bygger – nej, byggde måste man tyvärr säga, eftersom detta märkliga författarskap nu är att betrakta som avslutat, om än långtifrån avrundat – på de fyra prosaböckerna *Schwindel. Gefühle* (1990, på engelska som *Verti-*

Av
MADELEINE GUSTAFSSON

**DIE SCHMERZENSPUREN
DER GESCHICHTE**
Zur Poetik der Erinnerung in
W. G. Sebalds Prosa

Anne Fuchs

Böhlau Verlag 2005 (252 s.)

**WER WEISS, WIE ES VOR ZEITEN
WIRKLICH GEWESEN IST?**
Textbeziehungen als Mittel der
Geschichtsdarstellung bei W. G. Sebald

Susanne Schedel

Königshausen & Neumann 2004 (195 s.)

W. G. SEBALD
A Critical Companion

J. J. Long & Anne Whitehead (red.)
University of Washington Press 2004 (239 s.)

go 1999), *Die Ausgewanderten* (1992, på engelska *The Emigrants* 1996 och på svenska *Utvandrade* 2002), *Die Ringe des Saturn* (1995, på engelska *The Rings of Saturn* 1998) och *Austerlitz* (2001, på engelska samma år, på svenska 2003, liksom *Utvandrade* i Ulrika Wallenströms översättning). Därtill kommer en lång, tredelad diktcykel, *Nach der Natur* (1988, som kom på engelska först 2002 under titeln *After Nature*).

"Prosaböcker" kallade han dem. Sebalds skönlitterära texter är svårdefinierade. De intar en sär egen ställning mellan dokument och fiktion, mellan biografi, självbiografi och essä, montage och parafra. Inte ens *Austerlitz* kallas någonsin roman. Ständigt viker berättelsen av och in på nya sidospår, bland inskjutna minnen, parallella handlingar eller kommentar; mycket snart går läsaren vilse. Berättarperspektivet ger heller ingen fast referenspunkt, eftersom det som återges vanligen framstår som referat av ett referat ("sade X, sade Y" är en vanlig konstruktion, givetvis underlättad av tyskans möjlighet till indirekt anföring i konjunktiv). Handlingen har en undflyende, gäckande karaktär, som spegling av en spegling av en spegling. Oftast är den å ena sidan exakt situerad med plats och datum, till yttermera visso interfolierad med fotografier, vilkas grova, svartvita raster ger ett vagt nostalgiskt, autentiskt intryck. Men vid närmare betraktande visar sig bilden oklar, skärpan upplöses i svårtolkade punkter, den noggranna beskrivningen visar sig vara ett citat som i sin tur hänvisar till ett annat eller tredje. Det är texter fulla av fällor och anspelningar, av spår och blindspår, som med sin till synes ändlösa flykt av betydelser lockat kritiker världen över till skarpsinniga tolkningar och gett litteraturvetarna något att bita i – en verksamhet som inte upphört utan snarare tilltagit efter Sebalds plötsliga död i en trafikolycka den 14 december 2001.

BARA UNDER DE SENASTE åren har flera vetenskapliga verk ägnats hans författarskap, som Anne Fuchs utomordentligt genomarbetade och uppslagsrika monografi *Die Schmerzensspuren der Geschichte*, Susanne Schedels avhandling *Wer weiss, wie es vor Zeiten wirklich gewesen ist?* eller J. J.

Barndomens förklädnad. "Vi som alltjämt befinner oss vid liv i de dödas ögon är varelser som saknar realitet och blir synliga endast ibland, under bestämda ljusförhållanden och atmosfäriska betingelser."

BILD UR W. G. SEBALDS AUSTERLITZ.

Longs och Anne Whiteheads kritiska antologi *W. G. Sebald – A Critical Companion*.

Vad var orsaken till detta massiva internationella genombrott? Anne Fuchs och åtskilliga av skribenterna i Longs och Whiteheads antologi talar om Sebalds komplexa spel med fiktion-respektive autenticitetssignaler, hans sätt att överskrida genregränser, mängden av intertextuella referenser och dokumentära inskott, främst fotografier men också beskrivningar av konst och film – lockande förstås i en tid när litteraturvetenskapen varit intensivt sysselsatt just med texters beroende av andra texter. "Återgivandet", *the representation*, skriver en av bidragsgivarna i Longs och Whiteheads antologi, John Beck, "har trätt i världens ställe, har ersatt hemland, individer och osäkerheter med textens egen hemlöshet."

Om det någonsin har funnits en naiv läsning av Sebald har forskare och kritiker – vägledda av

de otaliga spår och tecken han själv lagt ut i sina texter – för länge sedan gjort den omöjlig. Han var när allt kommer omkring professor i europeisk litteratur. Hans kunskaper om författare som Stendhal, Kafka, Thomas Bernhard, Nabokov med flera (för att inte tala om udda ämnesområden som järnvägar eller fästningsarkitektur) var ofantliga. Minsta dimtuss på en dyster hed kan innehålla en hänvisning till Eliot som i sin tur hänvisar till Dante, minsta iakttagelse på en resa kan visa sig vara en replik – eller en spöklik gentagelse – eller ett minne av något som stått hos någon annan. Det ger efter hand en gäckande, undflyende karaktär åt Sebalds texter, där de från början så precisa beskrivningarna visar sig vara perforerade som såll.

Men dessa tillfällen att få utöva skarpsinne kan inte vara förklaring nog till forskarnas intresse. Alldeles särskilt som de utlagda spåren så ofta

visar sig vara blindspår, falska ledtrådar som i stället för de autenticitetsbevis de förespeglar leder ut i en än större osäkerhet. Ett exempel bland otaliga, och kanske det grymmaste, är de fotografier som Austerlitz i romanen med samma namn lyckas gräva fram när han efter ett livs mer eller mindre avsiktlig glömska till sist börjar närma sig sin "verkliga" barndom, den som fanns innan han som femåring 1939 sattes på en barntransport undan tyskarna i Prag, och som han nu försöker väcka till liv i minnet. Han får se en bild av sig själv (omslagets!), men förklädd till page i *Rosenskavaljeren*. Han tycker sig känna igen sin mors ansikte på en stillbild ur nazisternas film från Theresienstadt, "Führern skänker judarna en stad", men bortsett från att filmen var falskspel och propaganda från början till slut, avsedd att lura Röda

AXESS | RECENSERAR

Epidemiology and Culture
James A. Trostle
s. 41

Epidemiologi är både en praktik och ett retoriskt verktyg. Karin Johannisson skriver om sjukdomsrisker och hälsochanser ur ett kulturellt perspektiv.

Subterranean Cities
David L. Pike
s. 42

Underjorden är inte vad den en gång var. Torbjörn Elensky åker genom Londons och Paris tunnlar och katakomber.

Lukasjenko Aleksandr Feduta Rabota nad osjibkami Vasilij Leonov
s. 43

Tobias Ljungvall läser en biografi om den vitryske presidentens väg från obetydlig geografilärare till Moskvas maktgunstling.

Die Geschichtliche Bedeutung der Kunst und die Bestimmung der Künste
A. Gethmann-Siefert, Lu de Vos & Bernadette Collenberg-Plotnikov
s. 44

Hegels estetik har omvärderats genom nyttigvna anteckningar. Johan Tralau undrar dock om inte filosofin därmed har reducerats till enbart konsthistoria.

Dialektik der Säkularisierung
Jürgen Habermas & Joseph Ratzinger
Zwischen Naturalismus und Religion
Jürgen Habermas
s. 46

Hur förhåller sig tron till demokratin? Är Europas sekularisering ett sår i historien? Ola Sigurdson skriver om ett toppmöte mellan teologi och kritisk filosofi.

The Social Life of Coffee.
Brian Cowan
Cities of the World.
Peter Whitfield
s. 47

Läs om den moderna offentlighetens ursprung i kaffeberoendet, samt om en historisk samling kartor över världens städer.

FORTS. PÅ NÄSTA SIDA ...

... FORTS. FRÅN FÖREGÅENDE SIDA

korset (vilket också lär ha lyckats), tycks bilden föreställa någon annan, en okänd. En bild som däremot enligt säkra uppgifter föreställer hans mor är – ett rollfoto. Det säger honom ingenting.

Våra minnen är svåråtkomliga, osäkra, kanske lögnaktiga. Också historien är oåtkomlig, den upplöser sig i svårtolkade fragment närhelst vi närmar oss. Likafullt "återvänder de alltså, de döda". Vi kan varken undkomma eller återkalla dem. Ändå, tycks Sebald mena, är det vår uppgift att hela tiden försöka hålla förbindelsen bakåt öppen.

Det mest fascinerande i Anne Fuchs skarpsinniga monografi är hennes analys av den roll minnet spelar i Sebalds författarskap. Hon ägnar sig i synnerhet åt *Schwindel. Gefühle*, vars engelska titel *Vertigo* inte lyckas återge tvetydigheten i den tyska: *Schwindel* kan ju precis som svenskans "svindel" betyda såväl yrsel som falskhet och

Men främst är det skönheten i Sebalds prosa som väcker beundran, de långa vindlande meningarnas nära nog hypnotiska sug, den lugna, flodlika rytmen.

bedrägeri. Bokens inledande berättelse återger exempelvis en episod hos Stendhal, vars livfulla minne av hur han första gången överskrider Alpena och på avstånd ser staden Ivrea breda ut sig i dalen nedanför passet senare visar sig härröra, inte från ett verkligt synintryck, utan från minnesbilden av ett kopparstick med samma vy. Så har hos Stendhal en konstbild trätt i det ursprungliga minnets ställe och förträngt det i samma mån som det kapslat in och bevarat det. Vi förvränger och förstör det förflutna var gång vi försöker närma oss det; vi förfalskar de spår vi tycker oss finna och förbrukar oåterkalleligen våra minnen.

Som Freud påpekat i sin uppsats "Om täckminnen" är våra minnen från barndomen sällan pålitliga utan ofta tendentiösa konstruktioner, skapade för att motsvara omedvetna, nutida behov.

ALLT SOM FINNS, finns hos Sebald på ett spöklikt sätt i stället för något annat som – åtminstone för känslan – borde ha funnits där, något som i sin frånvaro likafullt kastar en skugga över det som finns och gör det överkligt. Det bultar som en förtigen hemlighet under tingens yta och sprider en obestämbar ångest. Också människorna – Austerlitz, de utvandrare – lever andra liv än de förväntade. Ja, till och med djuren befinner sig emellanåt i "fel värld", som den kongolesiska papegojan i Wales eller nattdjuren i det konstlade mörkret på zoo, och alla omfattas de av berättarens, "Sebalds" närmast identifikatoriska medkänsla.

I sin bok om bombkriget skriver Sebald – som själv föddes så sent som 1944 i Wertach, en syd-tysk, relativt förskonad småstad – att han under hela sin uppväxttid hade en oavvislig känsla av att något hölls dolt för honom. Den oförstörda idyll där han tillbringade sin uppväxttid kändes, skriver han, alltmer överklig, medan den fasaväckande förstörelse som han bara sett på fotografier och dokumentärfilmer, och av vilken han inte själv hade några minnen, kom att representera en mäktigare, överordnad verklighet som kastade en skugga över honom för livet.

På nästan identiskt likartat sätt uttrycker sig huvudpersonen i *Austerlitz*. "Faktiskt kunde jag",

säger han, "aldrig bli kvitt känslan att något mycket nära till hands liggande, i sig uppenbart var fördolt för mig. Ibland var det som om jag inifrån en dröm försökte urskilja verkligheten; andra gånger tyckte jag att en osynlig tvillingbror gick bredvid mig, så att säga motsatsen till en skugga." Och skuggan, det förstår vi, är han själv, i det faktiska liv han kommit att leva där han aldrig känt sig riktigt levande.

Men Austerlitz talar också om sitt "sätt att censurera tankarna, att aldrig släppa fram ett minne som försökte bana sig väg", på samma sätt som han om sitt närmast besatta kunskapssamlade säger att det "fungerade som ett surrogat, ett kompensatoriskt minne". Här finns säkerligen en nyckel till den formigen skenande flykten av betydelser i Sebalds texter (särskilt kanske i den närmast paranoidea, depressivt cirkelformiga, blytung *Die Ringe des Saturn*); den ständigt lockande, ständigt gäckande (och smittande!) anhopningen av egendomliga och till synes oavvisliga sammanträffanden och tecken.

Men här öppnar sig också en mot-sägelse, en fråga som Sebald inte lyckas lösa och som ställs på sin spets i *Lufikrieg und Literatur*: är minnesförlusten ett avsiktligt (och alltså förkastligt) fördöljande eller är den följden av ett trauma, av ett så fullständigt brott med allt som dittills utgjort individens värld att han/hon inte kan uppfatta det eller ens bevara det i minnet?

Medveten eller omedveten glömska? Vem kan någonsin säga det – men i boken om bombkriget pendlar Sebald ibland mellan det ena och det andra. Än tycks han röra sig i en avskärmat inre, psykologisk värld där förstörelsen var alltför fasansfull för att kunna härbärgas i människors minne, än rör han sig i en politisk diskurs som emellanåt slår över i förebrående moralism. Anne Fuchs menar att Sebald kunde ha ställt sin argumentering i relation till den omfattande diskussion kring Förntelsen och dess följder som ägt rum i Tyskland sedan åttiotalet; att han inte nämner den tar hon som tecken på att det, som i Sebalds andra böcker, inte så mycket handlar om en yttre värld som om de frågor som ständigt syselsätter honom; om tiden som en pågående katastrof och om människans förhållande framfart i landskapet och historien. Hennes eget sätt att placera Sebalds verk i en nutida kontext är upplysande men också välgörande, som en befrielse ur den klaustrofobi och känsla av förlamning som ibland kan gripa hans läsare.

DET FINNS ANTAGLIGEN en annan orsak till det rungande genomslag hans böcker fick hos (i synnerhet den amerikanska) publiken: hans vision av en natur stadd i oavslutlig förstörelse som rimmade med den ekologiska rörelsens världsbild (fast det hos Sebald är oklart om människans, det vill säga industrialismens, kommersialismens – och krigens! – härjningar är något som utövas mot och inte av naturen). Ett annat skäl är att böckerna utkom samtidigt som den levande vittnesbörden om Förntelsen oundvikligen måste börja ersättas av historieskrivning. Här kunde Sebalds prosaverk genom sin problematisering av minnet och sin försiktiga, indirekta hantering av ämnet visa litteraturen en utväg ur ett etiskt dilemma.

"En märklig, förhållande bok", skrev till exempel Jonathan Coe om *The Emigrants* i *London Review of Books* och tillade att man svårigen kunde ge den högre beröm än att kalla den "en utomordentligt taktfull bok". Varför, frågar han sig, åberopas inte taktfullhet oftare bland litterära dyg-

der? Sebalds bok visar oss, skriver han, att det finns saker som aldrig kan glömmas, men aldrig fiktionaliseras heller. "Den låter till och med förstå att dessa båda förfaringsätt kan innebära samma sak."

"Är litterär storhet alltså möjligt?" undrade Susan Sontag när *Vertigo* kom ut på engelska år 2000. Hon svarade: ja, i W. G. Sebalds verk. När *The Emigrants* kom 1996 gränsade mottagandet till vördnad. Själv skrev hon då att det var den märkligaste, mest omskakande nya bok hon läst på flera år, olik varje annan, omöjlig att klassificera, ett mästerverk. Hon talade om dess återhållsamhet, dess värme och magiska konkretion. "Jag vet ingen bok som så väl lyckas förmedla komplexiteten i ödet att vara europé vid den europeiska civilisationens ände, och få som på samma sätt uppnår det sublimala."

MAN SKULLE NÄSTAN KUNNA tro att Sebalds böcker emellanåt fungerat som ett slags överdimensionerade nyckelretningar – en kritiker (Delia Falconer) skriver till och med att *The Emigrants* kom närmast den fulländade, drömda bok hon alltid haft i sitt eget huvud. Men främst är det skönheten i Sebalds prosa som väcker beundran, de långa vindlande meningarnas nära nog hypnotiska sug, den lugna, flodlika rytmen. Utan denna prosa, skriver exempelvis Tim Parks i *New York Review of Books*, skulle Sebalds osammanhängande intriger och grubblerier bara vara smarta men förvirrande. Enda svårigheten med att ge efter för prosans suggestion är att man tvingas acceptera all denna olycka. "Är det ett problem?" Också andra värjer sig, sin beundran till trots, som Jenny Diski som efter ett inlevelsefullt referat av *Vertigo* plötsligt ruskar på sig och konstaterar att all denna hyperkänsliga melankoli till sist kan bli komisk. "Man tappar tålmodet, som med de plågade hjältarna i Dostojevskis romaner, om man läser dem efter tonåren. För Guds skull, Raskolnikov, ta dig samman, ryck upp dig!" Men också hon sträcker vapen till slut, främst inför det hos Sebald som inte sägs i det som sägs: "His silences are remarkable."

Sebald är tung läsning, det skall erkännas. Meningarna är långa och gärna konstruerade som kinesiska askar. Men språket, också på svenska, är exakt, rikt och utan upprepningar, det tål att ge sig hän. Belöningen infinner sig när flödet efter sidor av envist kretsande plötsligt bryter igenom sin förstelning och läsaren sveps med som av en våg, i en kortvarig, förlösande, elektrifierande känsla av sammanhang. Hos Sebald hänger allt ihop, men som fragment, som delar av en helhet som en gång funnits och obevkligen smulats sönder av tiden. Tiden är den stora fienden, mot den kämpar också litteraturen förgäves – det enda rum där all tid, och alla levande och döda, för en tid, kan existera samtidigt, men till priset av överklighet.

SEBALDS VERK HAR TAGITS emot på anmärkningsvärt olika sätt i USA och i hans hemland. I Tyskland har reservationerna särskilt mot *Lufikrieg und Literatur* varit större. Hur skilja mellan empati och skuldbefriande identifikation med offren? frågar sig Anne Fuchs och erkänner att huvudskälet till hennes eget mångåriga arbete har varit just hennes ambivalenta fascination inför Sebalds verk. Ambivalens är ett svårutgårdligt tillstånd, men givande. I hennes fall har det resulterat i en intelligent, informativ och oupphörligt fängslande monografi, där bara något enstaka tonfall låter ana de reservationer hon haft att kämpa emot. ■

Ett stänk av fågelinfluensa

EPIDEMIOLOGY AND CULTURE

James A. Trostle

Cambridge University Press 2005 (228 s.)

FÅGELINFLUENSAN SVÄVAR ÖVER OSS, men epidemiologi förblir ett rätt avslaget begrepp. Det betyder bokstavligen studiet av "vad som drabbar folket", men med särskild innebörd av sjukdomsspridning i mänskliga populationer. Ordet är sys- ter med *epidemi* eftersom epidemier har betraktats som det största sjukdomshotet. Epidemiologin innehåller också hela historiens föreställningar om hur smitta och död skall bekämpas.

I dag har vi vant oss vid mindre dramatiska sjukdomspanoraman. Modern epidemiologi kartlägger dem med kvantitativa data och på jakt efter mönster. Omutliga siffror pekar ut frekvens och risk för lungcancer, skrumplever och panikångest, allt i relation till kön, klass, ålder, civilstånd, inkomst, miljöfaktorer och livsstil. Grått och lite tuggigt alltså, och inte utan inslag av det deterministiska hot som ligger i slutna kategorier. Ett facit över dina hälsochanser och dina sjukdomsrisker. Här har du ditt liv.

Lyfter man den epidemiologiska blicken och låter den svepa mellan befolkningar, eller mellan etniska grupper inom en befolkning, blir det mer liv i bilden. Ett myller av figurer träder fram som illustrerar komplexiteten i kategorier som sjukdom, risk och smitta. Frågan är om "kultur" kan fixeras som ett analytiskt redskap på samma sätt som "samhälle" och förklara mer svåråtkomliga variationer i sjukdomsutbredning. Tyngdpunkten ligger då på föreställningar, beteenden och spridningsmekanismer.

I *Epidemiology and Culture* lanserar antropologen James A. Trostle en vetenskapsgren som han vill kalla kulturell epidemiologi. Också denna söker mönster, men snarare i rörliga sjukdomsdefinitioner och sjukdomsgestaltningar än i storskaliga strukturer. Den sätter fingret på hur data presenteras i relation till etnicitet, klass och kön, vems sjukdom som räknas och vem som äger sjukdomsdefinitionerna.

Tonen är uppfriskande provokativ, präglad av den medicinska antropologins och kulturteoris vanliga ambition att dissekera förenklade bilder av kroppars verklighet. Traditionell epidemiologi reduceras till en särskild form av kunskapsproduktion, kort sagt en kulturell praktik. Principiellt skiljer den sig knappast från exempelvis akupunktur, kiropraktik eller shamanism; alla är fångar i sina egna begrepp och regelsystem. Epidemiologen omger sig med siffror, men den medicinska värld han upprättar är selekterad och bräcklig.

Sedan 1990-talet har epidemiologin också utsatts för växande kritik och det av flera skäl. (Till dess vassaste kritiker hör James le Fanu i *The Rise and Fall of Modern Medicine*.) Man har beskrivit den som en resurskrävande verksamhet utan förmåga till vare sig politiska eller terapeutiska slutsatser. Man har sett den som ett klåfingrigt sätt att förhålla sig till medborgarnas kroppar. Med vetenskapliga anspråk och förenklade definitioner av sjukdom och hälsa naglas människor fast vid preferenser och livsstilar som utnämns till riskbeteenden. Befolkningen delas upp i de rätta och de orätta. I det svenska folkhemmet handlade det om

Kiss me now or lose me forever. Smitta är även en spridning av en känsla eller ett beteende.

FOTO: CORBIS/SCANPIX

de arvmässigt eller socialt mindervärdiga. I dag har samma riskgrupper andra namn: arbetslösa, ensamstående, rökare, för att inte tala om alla missbrukare av mat, alkohol, sex, spel, tid och andra njutningar.

EPIDEMIOLOGIN ÄR ETT RETORISKT redskap för att länka förflutet till nutid och framtid. Den har hög trovärdighet när det gäller att identifiera risk och producerar offentliga budskap i form av prognoser. Men risk är ett halt begrepp, en blandning av vetenskap och bedömning med explosivt psykologiskt, kulturellt och politiskt innehåll. Riskbedömningar är osäkra och ångestskapande på samma gång. "Orsakar epidemiologer epidemier?" frågade sig en artikelförfattare i *The Lancet* för några år sedan. Ett problem är att epidemiologernas och allmänhetens föreställningar om risk skiljer sig åt. För experten är risk en skattad procent, för lekmannen ett reellt hot. Risk används alltmer som en metafor för det som ligger utanför mänsklig kontroll. Kvällspressens löpsedlar firar orgier i sifferpackade riskscenarier. "250 000 har svår hjärtsjukdom utan att veta om det – så ser du om du är drabbad." Grafiska och kartografiska hotbilder gör sig alla bra på tidningarnas förstasidor. Fågelinfluensan (som potentiellt överförbar till människa) får gigantiska proportioner i snygga världskartor beströdda med skuggade smittfält, dramatiska pilar och stiliserade fågelstreck som hotfulla missiler på väg mot försvarslöst land.

Samhälle och kultur finns alltså i själva centrum av de epidemiologiska grundkategorierna individ, plats och tid. Trostle insisterar på att kulturella faktorer måste tas med vid varje epidemiologisk beräkning. Sjukdomar har både biologiska och kulturella berättelser.

VAD HÄNDER TILL EXEMPEL OM man tillämpar ett konventionellt epidemiologiskt grepp på ett kulturspecifikt syndrom? Fallet Rosa får illustrera. Rosa är en medelålders kvinna som flyttar med sin familj från Puerto Rico till New York. Då hennes

son dör i en trafikolycka är hon otröstlig och i samband med begravningen faller hon ihop medvetlös och i kramper. Kvar i Puerto Rico hade detta tolkats som en "nervattack" (*ataque de nervios*), ett normalt sätt att hantera och gestalta stor sorg. I den biomedicinskt uppbyggda sjukhusmiljö dit hon förs med ambulans tolkas tillståndet först som epilepsi. Eftersom inga mätvärden bekräftar diagnosen omtolkas tillståndet återigen, nu till psykisk sjukdom. Rosa lämnar upprörd och kränkt sjukhuset.

Men hennes fall har redan annekterats av medicinen. Nya exempel tycks bekräfta en ny sjukdomsbild som snabbt får ett eget namn, "puertoricanska syndromet". Med sjukdomsetiketten sprids i sin tur just den symtombild som svarar mot beskrivningen. Tabeller kan upprättas över frekvens i relation till kön, ålder och etnicitet. Genom att förvandla sorgespråk till sjukdom (och därmed avvisa ett främmande beteende som patologiskt) och bryta ner det till kvantitativa data, placerar epidemiologin sig i ett medicinskt maktsystem.

Exemplet pekar också på en annan intressant fråga. Hur förklara att sjukdom som inte smittar – alltså inte överförs på bakteriell, virologisk eller genetisk väg – ändå tycks smitta? Trostle lägger fram flera exempel. Bland annat berättar han om befolkningen i ett latinamerikanskt område som drabbats av den ena naturkatastrofen efter den andra. Här uppstod ett eget sjukdomsspråk med en bestämd uppsättning symtom och ett inlärt sätt att reagera på stressfyllda händelser i familjen. I stegvisa "försämringsprocesser" ledde förloppet till allvarlig fysisk och psykisk ohälsa. Sjukdomsbäraren var kultur, inte natur.

Anorexi är ett uppmärksammat västvärldsexempel på en annan typ av spridningsmekanism. Forskare har frågat sig hur och längs vilka vägar den steg fram till mytisk status i det moderna samhällets sjukdomsrepertoar. Från att uppfattas som en psykisk sjukdom hos enstaka individer (och som sådan känd sedan 1870-talet) blev den plötsligt ett tillstånd som kunde kommuniceras till en hel grupp. Vad styrde spridningen? Och vad var det som spreds?

SPRIDNINGSMEKANISMER TILLHÖR kärnan i ett kulturellt epidemibegrepp. Socialpsykologer har studerat dem med hjälp av begreppen smitta och konvergens. Smitta betyder i detta sammanhang spridning av en känsla eller ett beteende från individ till individ inom en bestämd grupp, där den ena påverkar den andra i en imitativ process. I fallet anorexi har processen särskilt förknippats med unga flickor i en avgränsad miljö (kloster, internat, skola). Konvergens beskriver situationer där gruppmedlemmar utvecklar känslor och beteendemönster oberoende av varandra, men gestaltar dem likartat. Fenomenet tycks vara en effekt av diagnosens tillgänglighet, dess synlighet. Om en sjukdomsbild blir tillräckligt känd och medialt exponerad, blir den också kommunikativ. Längs sådana linjer har man följt anorexins spridning i relation till dess mediala, visuella och skönlitterära exponering.

Ett annat aktuellt exempel är uppgivenhetssymtom. I den moderna form som förknippas med asylsökande flyktingbarn visar sjukdomsbilden ett eget geografiskt och etniskt mönster, men faller inte inom någon känd psykiatrisk kategori. När tillståndet dök upp i Sverige i början av 2000-talet utlöste det en intensiv mediebevakning, fick en snabb spridning och omformulerades med hjälp av hastigt upprättade kriterielistor och siffror till en epidemi. På tv-skärmen kunde alla se sjukdomen gestaltad genom barnens bortvända ansikten och kroppar.

Som i fallet anorexi bör spridningsförloppet kunna analyseras, och med hjälp av samma begrepp (smitta och konvergens). Hur och var skapades sjukdomsmodellen? Hur har den överförts? Vad har överförts? Skiljer sig den aktuella gruppens traumaerfarenhet och traumagestaltning från tidigare eller andra flyktinggruppers? Kan dramatiska beskrivningar i medierna, av läkare och andra verka förstärkande på det epidemiska förloppet? Förstärks det av de gråtande mödrarna, de ordlösa fäderna, av själva sjukhusmiljön eller av den politiska laddningen?

Frågor av denna typ är problematiska. Ofta är de vetenskapligt inflammerade, nästan alltid politiskt. Diskussion som syftar till fördjupning och förklaring riskerar att schabloniseras som missstro. Begrepp som sjukdomsgestaltning, interaktivitet och symptomval riskerar på samma sätt att missförstås som påståenden om simulering. Själva allvaret i tillståndet tycks göra det immunt för problematisering. Ett barn som inte äter och dricker och inte kommunicerar måste väl kallas just så sjukt som det tycks vara?

Sjukdom är interaktiv. Den uppstår bland verkliga, levande människor och sprider sig längs biologiska men också kulturella vägar. Ibland uppstår sjukdom på löpsedlar, via mediala riskscenarion eller i epidemiologernas tabeller. Svåra och laddade frågor kring spridningsmekanismer kan bara besvaras med hjälp av en kulturellt medveten blick.

KARIN JOHANNISSON

Trollen i tunnelbanan

SUBTERRANEAN CITIES
The World Beneath Paris and London,
1800–1945

David L. Pike

Cornell University Press 2005 (355 s.)

I UNDERJORDEN GÖMMER TROLLEN sina skatter. Där låg antikens Hades och till helt nyligen helvetet. Där går gruvgångar, hemliga tunnlar och katakomber och där dundrar tunnelbanan fram genom berggrunden. Underjorden är väldig och mörk och den vakar över sina hemligheter liksom det undermedvetna över alla våra förträngningar som bubblar upp i drömmar, neuroser och revolutioner. Ur underjorden föddes också den moderna staden och därmed världen som vi känner den i dag.

Historien om hur den moderna eran tog form i tunnlar under London och Paris berättas av David L. Pike, biträdande professor i litteratur vid American University, i *Subterranean Cities: The World Beneath Paris and London, 1800–1945*. Detta är en bok som ger oväntade insikter i hur mycket tunnlar, katakomber och kloaker har inneburit för de moderna metropolernas snabba tillväxt – och vilken betydelsefull topos den industriella underjorden är för oss sentida människor, som upplevt hur det gömda, mörka, hotfulla landskap där en gång blott de dödas skuggor suckade på några generationer förvandlats till elektrifierad vardagslunk för hundratals miljoner människor jorden runt.

Den stora tunneln under Themsen som invigdes 1843 var det första beviset för att folk faktiskt vågade använda sig av tunnlar för att ta sig fram genom staden. Motståndarna mot underjordisk tågtrafik hävdade bestämt att hus och gator skulle undermineras och passagerarna förgiftas av röken från loken, och dessutom hotade både rättinvasion och översvämningar dem som vågade sig ner i mörkret. "It's better to wait for the Devil than to make roads down into Hell", som en dr Cuning uttryckte saken, citerad av David L. Pike.

LIKVÄL BRÖTS MARKEN OCH the Metropolitan i London blev 1863 den första tunnelbanan i världen. Fast 1800-talets resor med ånglok kan inte ha varit särskilt hälsosamma: tunnlar rökfylldes, inga fönster fick öppnas och inne i kupéerna bolmade de pendlande tjänstemännen och arbetarna på sina pipor. Ända från början pågick det också en bildstrid, som boken generöst ger underhållande exempel på.

Tågbolagen spred illustrationer av rena stationer med klassiska proportioner, där välklädda medborgare ur de högre klasserna stilla inväntar tåg som mystiskt nog tycks framdrivna helt utan rökutveckling. Samtidigt framställde till exempel satirtidningen *Punch* the Metropolitan Railway som ett snuskigt, fuktdrypande tillhåll för allsköns ficktjuvar, lodisar och irländska terrorister. Det var först med elektrifieringen av tågen i början av 1900-talet och den därpå följande massiva utbyggnaden av tunnelnätet som tunnelbanan på allvar började förändra Londons stadsliv.

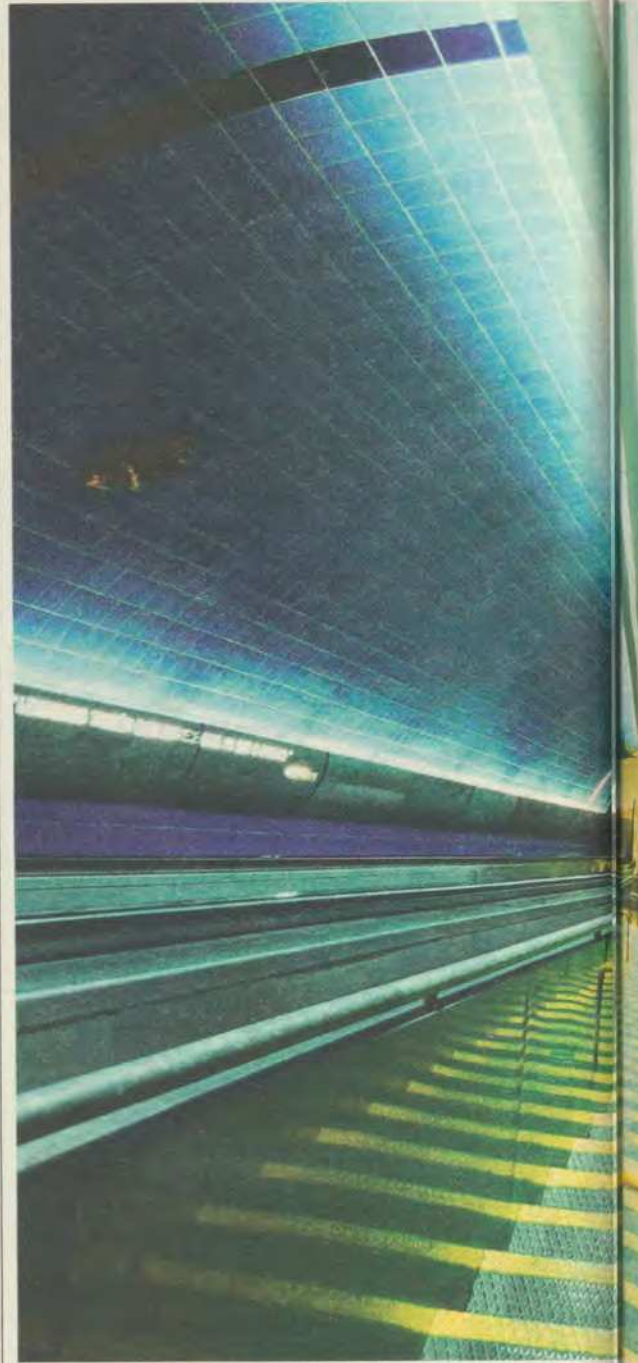
Författaren Ford Madox Ford fångade träffsäkert intrycket av den väldiga metropolens på höjden av dess makt och expansion år 1905:

Man kan med lätthet segla runt England, eller navigera sig runt jordklotet. Men inte ens den mest entusiastiska geograf [...] har någonsin memorerat kartan över London. England är en liten ö, och jorden en av de minsta planeterna. Men London är oändligt.

Samma känsla av storstadens oändlighet i ett begränsat landskap – bildligt och bokstavligt, på höjden och djupet, i framgång och expansion såväl som djupaste misär – fyller besökaren och invånaren också i dag i städer som Los Angeles, Peking, Tokyo och så vidare.

Tunnelbanan i Paris har en något kortare historia, men den växte i gengäld snabbare och hade redan fyra år efter öppnandet den 19 juli 1900 tio miljoner fler passagerare årligen än Londons. Detta trots att den av somliga ansågs vara antinationell, antiurban, antipatriotisk och över huvud taget ett hot mot la Gloire de Paris. De första decennierna av 1900-talet var Paris en enda väldig byggarbetsplats. Överallt hål och uppbrutna gator. Särskilt hålet framför operan var en långvarig prövning för parisarna, något i stil med Hötorget i Stockholm under 50-60-talet, kanske. Liksom i London fruktade man att hela kvarter skulle rasa ner i tunnlar och att folk skulle kvävas av de giftiga gaserna från underjorden. Saken blev inte bättre av att folk faktiskt dog i ett antal spektakulära olyckor: 1903 exploderade ett lok nära Ménéfontant och 84 personer kvävdes av den giftiga rök som utvecklades. Av säkerhetsskäl hade dessutom strömmen slagits av så att ingen som inte kände stationen mycket väl kunde hitta till utgången. Även bränder var ett återkommande problem som bidrog till att popularisera uttryck som "le nécropolitain" och "métro-nécro".

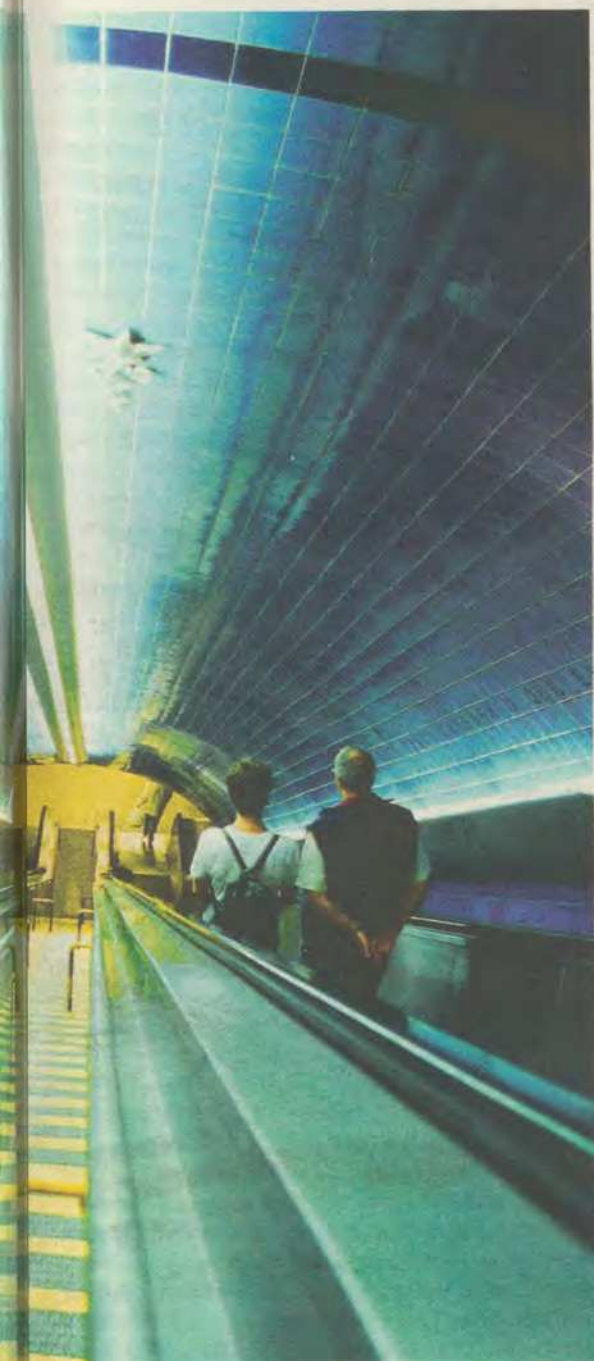
Grimauds berömda entréer till métrostationerna lånade sig enkelt till karikatyrer som helvetes-

portar och nedgångar till dödsriket. Särskilt som den parisiska underjorden redan tidigare haft sitt ganska påtagliga dödsrike i form av katakomberna, den plats där en revolutionerande jämlikhet först praktiserades, mellan ben och skallar från Paris många tusenåriga gravplatser, vilka rensades upp och huller om buller flyttades ner i de mörka gångarna med början 1786, som ett förebud om hur revolutionen några år senare skulle komma att kasta alla hierarkier över ända. Saneringen av Paris gamla gravplatser påbörjades efter det att menigheten en längre tid klagat över stanken inne i stadens kyrkor, där man tidigare gravsatt de döda under golvet. Ett antal personer bosatta i närheten av le Charnier des Innocents, nära Hallarna, kvävdes faktiskt till döds av likgaser.

FÖRUTOM ATT VARA EN NIVELLERANDE sista viloplats, helt i revolutionens anda, var katakomberna utmärkta gömställen för livs levande revolutionärer. Konspirationer, vapentransporter och hemliga förflyttningar av olika förband pågick under medborgarnas fötter ända från 1789 och fram genom alla 1800-talets franska revolutioner.

Skönlitteraturen gjorde snabbt denna romantiska topos till sin och grunden lades här av Victor Hugo och Gustave Flaubert, liksom av bortglömda men på sin tid bästsäljande följetongsförfattare, för hela det än i dag så betydelsefulla idékom-

Efter katakomberna. Med storstädernas framväxt moderniserades också underjorden.

FOTO: CORBIS/SCANPIX

plexet kring "undergroundkultur". Underjordiska rörelser och konspirationer finns både inom det mer eller mindre subversiva avantgardet, olika subkulturer och i populärkulturens myter för masskonsumtion – alltifrån de revolterande massorna i arbetarstaden under Metropolis till de lyckliga rejvarna som släpper loss i stora grottan i *Matrix*. Revolutionen kommer underifrån, inte bara socialt utan rent bokstavligt talat nerifrån underjorden.

Typiskt nog grundades 1800-talets stora nekropol Père Lachaise av Napoleon Bonaparte som ett led i det postrevolutionära återupprättandet av de sociala hierarkierna. Som alla turister som vandrat där vet råder inget tvivel om att i de största och flottaste monumenten vilar de socialt mest framträdande döda, och att det är lika stor klasskillnad mellan de avlidnas gator och kvarter som mellan de levandes arrondissement. Emellertid fortsatte också katakomberna att användas under hela 1800-talet och vid sekelskiftet 1900 lär så många som tio miljoner ha begravts i dem.

PIKE KNYTER I SIN STUDIE SAMMAN tunnelbanor, katakomber, kloaker och gruvor på ett sätt

som övertygande lyfter fram och binder samman underjorden som verkligt och symboliskt rum med den moderna världens födelse, med industrialism och revolutionsromantik såväl som prydliga pendlare i nystrukna skjortor, som skakar fram mellan de snabbt framväxande trädgårdsstäderna i periferin och kontoret i City. Det blir plötsligt omöjligt att tänka sig det senaste århundradet och samtidens storstäder utan att ta med underjorden i beräkningen, också som metafor för anonymitet, massa och motstånd.

MEN MOT SLUTET BLIR BOKEN godtycklig i sitt urval av exempel. Pike gör nedslag i motståndsrörelserna i Frankrike och Polen under andra världskriget, diskuterar Auschwitz som symboliskt underjordiskt dödsrike, men utan att nämna Hitlers bunker eller Maginotlinjen, som annars passar perfekt in i sammanhanget. Hiroshima efter atombomben tas också upp, men inte Gulag, som också var ett slags symbolisk underjord eller de tunnlar där Vietcong rörde sig under Vietnamkriget. Emir Kusturicas *Underground* och Don DeLillos *Under jord* fladdrar förbi utanför tunnelbanefönstret, liksom en utvikning om cyberrymden som virtuell underjord, vilken, likt Paris katakomber, också utnyttjas både av vår tids undre värld i form av porr och prostitution och av anti-globaliseringsludditer i deras globala undergroundrörelse. Det är uppslagsrikt, delvis tankeväckande, men i allra spretigaste laget.

Däremot är de första tre fjärdedelarna av *Subterranean Cities* i all sin katafila konkretion fantastiskt spännande och enormt stimulerande. De får mig också personligen att minnas mina sena tonårs utflykter ner i bergrummen och torpedhallarna under Skeppsholmen, eller genom den avstängda gamla tågtunneln under Södermalm, där man kunde ta sig ända fram till tunnelbanespåren vid Slussen. Dessa och andra tunnelutflykter var, förstår jag nu, i själva verket ett upptäckande av det moderna Stockholms födelseorter, nödvändiga som komplement till de städade resorna till och från skolan på tunnelbanan.

TORBJÖRN ELENSKY

Lukasjenkos väg bär mot Moskva

LUKASJENKO
Polititjeskaja biografija

Aleksandr Feduta

Referendum 2005 (686 s.)

RABOTA NAD OSJIBKAMI

Vasilij Leonov

Skif 2005 (258 s.)

DET FÖRFÄLSKADE PRESIDENTVALET i Vitryssland i mars följdes av protester i en omfattning som inte syntes på sex år i landet. Europa, inklusive Sverige, tog intryck av detta och kanske har den vitryska demokratifrågan nu äntligen kommit för att stanna på den utrikespolitiska agendan. Men något som talar emot detta är bristen på kunskap, även inom den lilla del av det

svenska forskarsamhället som ägnar sig åt Östeuropa, om vem den vitryske diktatorn Aleksandr Lukasjenko egentligen är; varifrån han kommer och vilket slags politik han håller på att skapa.

Böcker om Vitrysslands politiska nutidshistoria förekommer inte i någon större mängd i de svenska boklådorna. För den som är beredd att ta sig an engelskspråkig akademisk litteratur finns förstås en och annan essäsamling och någon enstaka monografi. Men vill man ha gedigna och mer levande berättelser om hur Vitryssland under Aleksandr Lukasjenkos styre kommit att bli känt som "Europas sista diktatur", så måste man läsa på ryska.

Under de senaste tre åren har ett antal upp-

**Lukasjenkos politiska preferenser
under 1990-talets första hälft
svängde fullkomligt sanslöst
mellan marknadsliberalism och
kommandoekonomi, mellan
Moskvatrogenhet och nationalism.**

märksammade verk av journalister, oppositionspolitiker och även anonyma författare getts ut i grannlandet Ryssland och därifrån distribuerats på informella vägar in i Vitryssland. En av de intressantaste av dessa böcker är *Lukasjenko – polititjeskaja biografija* (Lukasjenko – en politisk biografi) av journalisten Aleksandr Feduta. Författaren inte bara skriver bättre, resonerar klarare och har lagt ned mer arbete på efterforskningar än sina föregångare. Han har också mycket goda förutsättningar att skildra hur Lukasjenko kom till makten 1994, eftersom han då arbetade i dennes valstab och under några månader efter valet även som presidentens pressekreterare.

DEN GÄNGSE BILDEN ÄR ATT LUKASJENKO vann sin 80-procentiga valseger 1994 tack vare karisma och effektiv populism. Feduta styrker och utvecklar denna bild med närgångna observationer av hur Lukasjenkos politiska preferenser under 1990-talets första hälft svängde fullkomligt sanslöst mellan marknadsliberalism och kommandoekonomi, mellan Moskvatrogenhet och nationalism. Han kunde stanna upp mitt i en mening för att utröna mottagarens reaktion och anpassa fortsättningen därefter, men han kunde även manipulera sin publik och få människor att närma sig honom som ett helgon.

Feduta behandlar i sin bok många uppseendeväckande händelser i samband med 1994 års valkampanj. Centrala aktörer inom det politiska etablissemanget, till exempel en vicechef för KGB, hade diskreta kontakter med Lukasjenko. I strid mot protokollet tilläts Lukasjenko även framträda inför den ryska statsduman. Vilken betydelse detta stöd hade 1994 förmår eller vill dock inte Feduta riktigt gå till botten med. Däremot ger han ett svindlande perspektiv på de ryska förbindelsernas möjliga betydelse för framtiden.

Det integrationspolitiska spel som Lukasjenko från början bedrivit tillsammans med Moskva, med en ekonomisk, militär och politisk union mellan de båda länderna, har syftat till att bygga en politisk plattform i själva Ryssland. Hans målsättning skulle, enligt Feduta, vara att ta makten även där. Genom att hänvisa till Lukasjenkos popularitet bland ryska väljare och hans intima kontakter med maktbärare både centralt i Moskva och i flera ryska regioner, argumenterar Feduta för att denna ambition inte vore helt orealistisk.

En vitrysk medborgare studerar röstsedeln inför valet i mars. FOTO: AP/SCANPIX

EN ANNAN FÖRFATTARE SOM GER inblickar i Lukasjenkos tidigare historia är förre jordbruksministern Vasilij Leonov, som efter några år i fängelse anslöt sig till oppositionen och 2003 kom ut med sin bok *Rabota nad osjibkami*, som löst översatt betyder "korrigering av misstag". Misstagen i fråga handlar inte bara om den tid Leonov satt med i Lukasjenkos regering. De handlar också om att Leonov under sovjettiden var partisekreterare i landets östra Mogiljov-region, och den person som kanske mest hjälpte den äregirige Lukasjenko att växa från obetydlig geografilärare och poli-

Kopplingen till Moskva faller som en osäker skugga över mycket som skrivs om det inrikespolitiska läget i Vitryssland i dag. Den skandalösa boken *Nasjestvie* ryktas vara producerad av den ryska presidentadministrationen.

trik till direktör för ett sovchosjordbruk. Det var under den tiden som Leonov, även om han själv vill tona ned sin roll, en gång räddade Lukasjenko från att bli åtalad efter att ha misshandlat en traktorförare.

En av de mer intressanta episoderna i Leonovs bok, där han dock själv verkar ha avsevärt mycket att dölja, handlar om hans sökande efter bevis för regimens skuld till de försvinnanden som drabbade oppositionen 1999. Med hjälp av den avhopade KGB-generalen Valerij Kez får han av oidentifierade uppgiftslämnare i Moskva tag i avslöjande handlingar som offentliggörs inom ramen för oppositionens presidentvalskampanj 2001.

UPPGIFTERNA I DESSA dokument har sedermera bekräftats från flera håll och återges i stort sett likadant i de senaste årens böcker om den vitryska politiska situationen: regimen bildade en dödspatrull, bestående av officerare ur inrikesministeriets särskilda insatsstyrka, för att röja så kallade "auktoriteter" ur vägen. Sedan ett trettio-tal gangsterbossar avverkats tog man itu med de farligaste oppositionsledarna, före detta inrikesministern Jurij Zacharenko och Lukasjenkos tidigare vapendragare Viktor Gontjar. När den senare försvann följde hans vän affärsmannen Anatolij Krasovskij med av bara farten, och ett år senare lades tv-fotografen Dmitri Zavadskij – av oklara skäl – till listan på offer. Dödspatrullens medlemmar har även figurerat i fall av misshandel, hot och mord där

motiven tycks stå att finna i regimens egen korruption eller i rent kriminell verksamhet. Två av dem vars mordlust tycks ha gått över styr avtjänar i dag livstidsstraff för bland annat bortförandet av Dmitrij Zavadskij. Andra medlemmar, däribland gruppens ledare överste Dmitrij Pavlitjenko, åtnjuter alltså presidentens välsignelse.

Den mest detaljerade skildringen av detta och andra för Lukasjenko komprometterande ämnen erbjuds i boken *Nasjestvie* (Invasion). Den kom ut 2003, finns tillgänglig på internet och har formen av en fiktiv skildring som påstås vara sann och bygga på information insamlad av vitryska KGB. Författaren är, föga överraskande, anonym. Här ges en rå skildring inte bara av politiska och andra mord, utan även av olaglig vapenhandel, smuggling och ekonomisk brottslighet, presidentens otrogna otrogna gentemot sin hustru (som aldrig följde med honom till Minsk utan bor kvar på hemorten) och hans påstådda psykiska problem. Mycket är sådant som blivit känt även på andra vägar, men bokens stil och dess avsändares anonymitet har ändå gett den en otillförlitlig prägel.

KOPPLINGEN TILL MOSKVA faller som en osäker skugga över mycket som skrivs om det inrikespolitiska läget i Vitryssland i dag. Den skandalösa boken *Nasjestvie* ryktas vara producerad av den ryska presidentadministrationen. Leonovs ställning inom den vitryska oppositionen är helt uppenbart avhängig de kontakter han har i Moskva men som han inte vill redogöra för. Feduta är medlem i Vitryska Jabloko, ett förment liberalt parti som tolereras av den vitryska regimen, men som snarare är orienterat mot den ryska maktapparaten. Inget av detta förtar egentligen effekten i de enskilda faktauppgifterna.

Men det väcker frågan om vilka baktankar det kan finnas i urvalet av fakta, och vad som eventuellt undanhålls läsaren. Även om böckerna är mycket kritiska mot Lukasjenkoregimens antidemokratiska politik, med alltifrån valfusk till återinförande av obligatorisk statsideologi och ledarkult, så är de påfallande overseende med Rysslands enträgna beskydd av denna regim mot politiska angrepp från det demokratiska väst. Mot denna bakgrund kan det vara värt att nämna att den vitryske oppositionelle presidentkandidaten Aleksandr Milinkevitj vid ett besök i Bryssel i början av februari i år inte bara väjdade om stöd till landets demokratiska krafter och enklare visumförfarande för vitryssar som vill resa västerut, utan även om möjlighet att trycka böcker i EU-länderna. Om detta blev verklighet så kanske vi skulle få se ett helt annat slags vitrysk politisk litteratur i framtiden.

TOBIAS LJUNGVALL

Lukasjenkos makt är ännu inte bruten.

FOTO: SCANPIX

Det evigt sköna och fula i filosofin

DIE GESCHICHTLICHE BEDEUTUNG DER KUNST UND DIE BESTIMMUNG DER KÜNSTE

Annemarie Gethmann-Siefert,
Lu de Vos & Bernadette
Collenberg-Plotnikov (red.)

Fink 2005 (351 s.)

**PHILOSOPHIE DER KUNST
Vorlesungen von 1826**

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Suhrkamp 2005 (297 s.)

**PHILOSOPHIE DER KUNST ODER
ÄSTHETIK**

Nach Hegel. Im Sommer 1826

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Fink 2004 (301 s.)

**VORLESUNGEN ÜBER DIE PHILOSOPHIE
DER KUNST**

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Meiner 2003 (389 s.)

I 170 ÅR, SEDAN 1835, HAR EFTERVÄRLDEN läst de tre tjocka tegelstensbanden med avskrifter av Hegels föreläsningar om estetik. I 170 år har den monumentala utgåvan, som sammanställdes efter filosofens död av den numera bortglömde Heinrich Gustav Hotho, ansetts vara den enda ordentliga källan till Hegels tankar om konstens filosofi och konstens roll i historien, till den mäktiga berättelsen om skönhetens uppgång och fall, om hur konsten under ett visst moment i utvecklingen blir det viktigaste för människan, för att sedan förfalla och behöva ersättas av filosofin – kort och gott, hur konsten, dess verk och författare, tempel och målningar och pjäser och symfonier måste avlösas av Hegels egen filosofi. Men kanske är de tre banden estetikföreläsningar inte Hegels egna, utan en förvrängd version, skapad av en utgivare som tyckte att han måste förbättra mästarens tankar.

Vi tar det från början. Under ett antal år har det på vissa håll i Hegelforskningen hävdats att den som gör sig omaket att i bibliotek läsa bevarade föreläsningssanteckningar nedskrivna av studenter upptäcker en helt annan Hegel än den som framtonar i den enorma textmassa som finns i alla vanliga utgåvor av föreläsningarna om estetik. Kanske, har man hoppats, en bättre, mindre dogmatisk, friare och roligare Hegel. Men hur som helst en annan.

Under senare tid har ett antal av dessa avskrifter publicerats. Och åtminstone vissa saker har inte rubbats av de nya källorna: historien är exempelvis fortfarande berättelsen om hur konsten uppträder på den världshistoriska scenen och blir den högsta formen av tänkande för att sedan bli allt mindre viktig. Hegel sammanfattar de olika konsternas utveckling i tre moment eller avsnitt: den symboliska, den klassiska och slutligen den romantiska konsten. Konstens ursprung är den

symboliska konsten – en sorts konst som ännu inte har hittat hem, kan man säga, en konst där människoanden ännu inte har kommit till sin rätt. Det bästa exemplet på symbolisk konst är sfinxen, en monstros blandning av människa och djur. Sfinxens lejonkropp och ett människohuvud visar på en konst som är fast i det djuriska, men som försöker kämpa sig ut ur det. Den symboliska konsten är primitiv i den meningen att den ännu inte har upptäckt människan eller det som är högre än djurvärlden.

Men människan måste höja sig ur och befria sig från det animaliska. Visserligen är hon ett djur, men hon är det djur som vet att hon också är något annat och något mer. Hon är, med Hegels ofta missförstådda ord, *ande*. Och det innebär i förstone att hon i konsten måste upptäcka det mänskliga, intellektuella, och att hon därför också måste hitta just skönheten. Den symboliska konsten är mäktig, sublim, imponerande – men den är inte skön. Först den klassiska konsten är verkligen skön.

VILL VI FORTSÄTTA MED SFINXEN finner vi också den perfekta sinnebild för den symboliska konstens undergång. Vid staden Thebe, i mytisk tid, stod en sfinx av honkön och plågade stadens invånare. Alla som inte kunde svara på hennes gåta måste dö. Vilken varelse går först på fyra ben, sedan på två ben och slutligen på tre ben? Oidipus visste svaret: människan. Den grekiska världen upptäckte alltså att svaret på den symboliska konstens gåta och dess groteska kult av det djuriska var människan. När Oidipus svarar på gåtan slungas sfinxen ned i avgrunden: den symboliska konsten går under, och i den klassiska konst som grekerna skapar kommer människan till sin rätt. Grekernas skulpturer är mänskliga, och de är sköna. "I den klassiska konsten", säger Hegel 1823 enligt en av de nyligen publicerade avskrifterna, "är det sköna begrepp förverkligat; ingenting kan bli skönare." Det antika Grekland, där den klassiska konsten uppstår, utforskar alltså det mänskliga, och där är konst och religion på sätt och vis ett: de stora konstverken, skulpturerna av gudar i temlen och deras vackra mänskliga kroppar, tillbes.

Men den klassiska konsten är för Hegel bara övergångsformer. Den måste avlösas av den "romantiska", och den antika polyteismens yttre skönhet måste ersättas av kristendomens monoteism. Den romantiska konsten är exempelvis altartavlor, som kan vara vackra, men inte på det antika, klassiska sättet. Att Kristus uppenbaras, förnedras och dör på jorden innebär nämligen att den yttre skönheten inte längre kan spela samma roll som tidigare. Kristi ansikte är vanställt, misshandlat, plågat, och det kan inte vara vackert som en antik Apollonbild. Det vore, säger Hegel 1826, "störande" eller "inte passande". Kristi skönhet är en inre egenskap. Och det betyder att skönheten själv har slutat vara det högsta för människan. För Hegels tid, och därför också för vår tid, kan den sköna konsten inte längre vara det sätt på vilket människan på allvar kan försonas med sin värld och tycka sig finna sin egen högsta bestämning. Kristus är inte nödvändigtvis det skönaste i yttre mening; ändå är det genom kristendomen som människan hittar sin frälsning när den klassiska konsten har gått under. Och till slut är det i Hegels eget tänkande som människan kan finna sig själv. Filosofin är det yttersta vetandet. På det sättet tillhör konsten det förflutna "i sin högsta bestämning" är den över.

FRÅGAN ÄR VAD DE NYA utgåvorna ger; vad som är nytt i de, enligt redaktörerna, så mycket mer autentiska nya texterna. En sak är att de tre band

estetik som Heinrich Gustav Hotho redigerade tycks vara mer sammanhållna i framställningen. I övergångarna mellan olika ämnen skapas alltid ett intryck av att det finns någon sorts logisk nödvändighet i just den övergången. Passagerna om skulptur måste följa på avsnittet om arkitekturen, därför att skulptur är en högre konst och poesin måste behandlas sist eftersom det är den högsta formen av konst, och så vidare på ett sätt som en utomstående betraktare måste finna schematiskt eller krystat. Så där håller Hegel ofta på även annars, men det intressanta är att tendensen är mycket svagare i de nya källorna. De är, på sätt och vis, mindre hegelianska. En annan sak är att Hegels omdömen om enskilda konstverk skiljer sig åt från den hittillsvarande versionen. Så visar det sig att hans omdöme om de burliska vardagsscener av vulgära vanliga människor som framställs i det nederländska genremåleriet är betydligt mer välvilligt i avskrifterna än i Hothos utgåva. Det ligger nära till hands att tänka sig att den förste redaktören – alltså Heinrich Gustav Hotho, själv en konservativ hegelian – tyckte att Hegel inte var tillräckligt trogen sig själv utan för otydlig och för tolerant mot konst som avvek från det klassiska idealet. Om vissa forskare har rätt i sina påståenden är Hotho mannen bakom ett stort bedrägeri. Han tog hand om Hegels estetikens posthuma utseende och innehåll. Han tillskansade sig Hegels bevarade anteckningar och förvängde dem. Han påstod sig följa Hegels egna ord, och han skapade på det sättet bilden av en helt annan tänkare. I sådana fall är Hotho medskapare till en av filosofihistoriens mest inflytelserika texter och träder samtidigt fram som en inte obetydande författare nu 170 år senare.

DET FINNS OCKSÅ SKÄL ATT PÅPEKA att de nya källorna tycks ge en ny roll åt skönheten och dess motsats, det fula. För som Francesca Iannelli har hävdad i antologin *Die geschichtliche Bedeutung der Kunst und die Bestimmung der Künste* tycks Hegel här till skillnad från i Hothos utgåva tillerkänna det fula en viktig roll i konsten. På liknande sätt tycks Hegels förtjusning i Goethe mattas jämfört med hans kärlek till Schiller, vilket är tvärt emot det som alla hittills har trott utifrån den äldre utgåvan. Schillers dramer framställer personer som inte är sköna, men som ändå i sin destruktiva individualism står högre än de klassiska karaktärerna.

Vilken roll de nya texterna bör spela för vår förståelse av Hegel kan bara kommande forskning avgöra. Filosofen Rolf-Peter Horstmann menade nyligen att de nya källorna helt enkelt är för torftiga för att ha någon vidare betydelse. Den forskare som har betytt mest för att de nya källorna skall göras tillgängliga, Annemarie Gethmann-Siefert, som även är redaktör för de böcker som recense- ras här, har däremot hävdad att de ger en radikalt annorlunda bild av Hegels syn på konsten och dess roll i historien. Man bör förstås ha klart för sig att hon, efter att ha investerat så mycket tid och forskarprestige i de nya källorna, också har ganska starka incitament att tvärsäkert hävda att de nya utgåvorna verkligen ger en helt annan Hegelbild

än Hothos gamla utgåva. Men Gethmann-Sieferts egen tolkning av Hegel utifrån de nya texterna är inte trovärdig. Hon har i ett antal publikationer hävdad att Hegels estetik helt enkelt handlar om att skriva en sorts konsthistoria, inte om ett försök att normativt bedöma vad som är vackert och vad som är oskönt i konsten. Det betyder enligt Gethmann-Siefert att Hegel primärt är ute efter att beskriva konstens roll i den mänskliga kulturens historia: konstens uppgång och fall är bara historien om hur tidigare epoker har hyllat konsten som den högsta formen av kunskap, medan senare tider har sett sig tvungna att släppa denna tanke och söka sin frälsning i den återuppståndne Kristus eller i Hegels egna föreläsningar (eller i en förfärlig massa andra förlösargestalter). Och visst finns det en betydande del "ren" historieskrivning i

Hegels estetikföreläsningar, alltså en sorts utforskande av hur olika kulturer har tillmätt konsten och det sköna olika vikt.

Men Gethmann-Siefert vill alltså förneka att Hegels estetik i grunden handlar om estetiska omdömen, att vissa konstverk verkligen är sköna och att andra inte är det, och att den sortens omdömen inte bara tänks vara subjektiva eller godtyckliga. Kanske låter sig denna tolkning förklaras av en rädsla bland många akademiker som ägnar sig åt idéer om skönhet att framstå som smakdomare.

Hur som helst förefaller påståendet att Hegel inte ville fälla universella estetiska påståenden bara absurt när man betänker att Hegel säger att den klassiska konsten är den vackraste: "ingenting", hette det ju, "kan bli skönare". Vad skall det betyda? Bara att grekerna hyllade konsten mer än vi? Nej. Hegel säger här just att ingen konst kan bli vackrare, inte att ingen konst har varit så viktig i sin egen samtid. På samma sätt säger han att Sofokles *Antigone* är "det mest fulländade konstverket". Betyder det bara att atenarna råka- de tycka att pjäsen var det? Nej. Det är uppenbart att Hegel faktiskt vid sidan av historieskrivningen, eller mitt i all filosofisk rekonstruktion av konstens betydelse för människans utveckling, reser anspråk på att kunna avgöra ett konstverks estetiska värde, alltså att kunna säga om det verkligen är just skönt – eller värdefullt i sin fulhet. Visserligen är Hegel inte särskilt tydlig när han skall argumentera för vad som är grunden till det värdet, men även den otydligheten har möjligen sitt värde. Den tvingar oss att tänka över vad vi menar med vackert och oskönt.

DET ÄR SANT, SOM HEGEL SKRIVER i föreläs- ningsanteckningarna, att vi inte längre "knäfaller" för konsten. Just därför finns det skäl att inte släppa frågan om vad som är skönt och vad som inte är det. Och vill vi besvara den är Hegels estetik ett lämpligt stenbrott att börja arbeta i. Han motive- rar sin värdering av estetiska fenomen, som skulp- turer eller klädmode, med ett omdöme om män- niskan som tänkande, intellektuell och andlig varelse. Det är åtminstone en betydligt mer beak- tansvärd ståndpunkt än tanken att alla omdömen om skönhet bara är godtyckliga.

JOHAN TRALAU

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

FOTO: AKG-IMAGES/SCANPIX

Religionens bidrag till förnuftet

**DIALEKTIK DER SÄKULARISIERUNG
Über Vernunft und Religion**

Jürgen Habermas & Joseph Ratzinger

Herder 2005 (64 s.)

**ZWISCHEN NATURALISMUS
UND RELIGION
Philosophische Aufsätze**

Jürgen Habermas

Suhrkamp 2005 (372 s.)

I JANUARI 2004 MÖTTES FILOSOFEN Jürgen Habermas och den dåvarande kardinalen Joseph Ratzinger, numera påven Benedictus XVI, vid en katolsk akademi för att tala om möjligheter och hot för det frihetliga och fredliga samhället. Den bok som blev följden, *Dialektik der Säkularisierung: Über Vernunft und Religion*, är ett exempel på den religionens återkomst som man talar om inom den samtida filosofin. Det är ett omdiskuterat tema där någon konsensus kring religionens politiska roll knappast går att finna.

De nästan jämnåriga tänkarna kan tyckas utgöra en osannolik konstellation; förordet beskriver dem som "antipoder". Habermas, en av sin generations största tyska filosofer, har under hela sin karriär företrätt en vänsterliberal och resolut sekulär politisk filosofi med sin grundval i ett kommunikativt förnuft. Ratzinger har innan han valdes till påve blivit mest känd för att som prefekt för troskongregationen ha slagit vakt om den katolska kyrkans renhet.

Men trots detta visar sig kontrahenterna anmärkningsvärt samstämmiga. I Ratzingers bidrag till boken handlar det inte om hur någon dogmatiskt styrd teokrati skall etableras, utan om hur frihet och rättvisa skall säkras i en värld som kännetecknas av globaliseringens konflikter och människans ökande teknologiska potential. Om varken globaliseringen eller vetenskapen själva kan frambringa en etik, varifrån skall då dessa normer komma? Makt måste underordnas rätt, även i en demokrati, menar Ratzinger. Men varken religion eller förnuft är några oantastliga källor för moraliska värderingar. Den samtida terrorismen närs av religiös fanatism. Det instrumentella förnuftet har förvandlat människan till en produkt. Både makten hos religiösa avarter och hos ett instrumentellt förnuft måste begränsas. Enligt Ratzinger kan det endast ske genom att värna om de mänskliga rättigheterna och att försvara den mänskliga existensens inneboende värden och normer. Såväl religiösa som förnuftsmässiga patologier måste undvikas. Detta kan ske genom att både religion och förnuft hjälper varandra att inse sina egna gränser.

En liknande ståndpunkt finner vi hos Habermas. Han har redan tidigare diskuterat religionens samtida betydelse i föredraget "Glauben und Wissen" från 2001. I samtalet med Ratzinger om rättsstatens förpolitiska grundvalar vidhåller Habermas sin åsikt att samhället inte behöver några religiösa eller metafysiska grunder vare sig för sin filosofiska legitimitets skull eller för medborgarnas motivation. Däremot kan religionen

Benedictus XVI, tidigare kardinal Joseph Ratzinger, samtalade med ...

FOTO: CORBIS/SCANPIX

... Jürgen Habermas om tro och demokrati.

FOTO: AKG-IMAGES/SCANPIX

ha en annan viktig uppgift att fylla, nämligen att bidra med en artikulationskraft som kan vara angelägen även för de icke-religiösa. Det religiösa språket har nämligen under årtusendena utvecklat och befäst en subtil förståelse av det mänskliga livet, även i dess destruktiva och tragiska dimensioner. Likaså har flera teologiska idéer kunnat transformeras till en mer allmän form; exempelvis människans gudsavbildlighet, som översatts till idén om alla människors okränkbara värde. I Habermas livsåskådningsmässigt neutrala samhälle finns det därför all anledning att inte privilegiera ett sekulärt perspektiv. Tvärtom måste medborgare av olika religiösa övertygelser kunna umgås och lära av varandra i det postsekulära samhället. Liksom de sekulära medborgarna förväntar sig att inte behöva tvingas till någon religiös bekännelse har de religiösa medborgarna rätt att även föra fram sina religiösa övertygelser i den offentliga diskussionen. I det postsekulära samhället måste religionens sanningspotential tas på allvar, menar Habermas, också av en sekulär filosofi som vill vara självkritisk.

HABERMAS BIDRAG TILL SAMTALET med Ratzinger återfinns i uppsatssamlingen *Zwischen Naturalismus und Religion*. Här blir det tydligt att Habermas "postmetafysiska" samhälle inte bara måste försvara sig mot religiös enkelspårighet, utan också mot den form av naturvetenskap som i genetik och hjärnforskning närmast har upphöjts till livsåskådning. Det postmetafysiska tänkandet, skriver Habermas, "misstror inte naturalistiska vetenskapssynteser mindre än uppenbarade sanningar". Konkret varnar han för att naturvetenskapens (metodiskt nödvändiga) objektivisering av människan håller på att tränga in i människors vardagliga självbild och därmed hotar föreställningen om personligt ansvar som förutsättning för demokratin.

Både den religiösa fundamentalismen och den

scientistiska naturalismen saknar de verktyg som krävs för att självkritiskt kunna reflektera över de egna kunskapsanspråken. Denna reflexiva hållning har, enligt Habermas, integrerats i vår kultur genom de religiösa trosgemenskaperna, som i teologin har bearbetat relationen mellan människor och gemenskaper med en helt annan övertygelse. I den sekulära rättsstaten kan många olika trosövertygelser samsas på ett fredligt sätt och därmed ge ett positivt bidrag till såväl samhälle som stat. Habermas tror alltså inte att framväxten av en religiöst neutral stat nödvändigtvis behöver gå hand i hand med förlusten av religion som en meningsskapande institution. Liksom religionen tidigare lämnat grundläggande bidrag till förnuftets och demokratins historia kan den i sin reflexiva version även fortsättningsvis spela en angelägen roll.

Habermas förutsätter med andra ord möjligheten av en långtgående harmoni mellan demokrati och religion i det moderna samhället. Båda kan samlas kring en universell etik som Habermas menar borde försvaras utifrån ett strikt sekulärt filosofiskt resonemang. Nu verkar emellertid inte denna universella etik vara given för människor överallt. Ratzinger hänvisar till en fråga som Habermas fått av en kollega i Teheran, nämligen om inte den europeiska sekulariseringen globalt sett varit ett särfall i behov av korrektion. Det kunde ju tänkas att den västerländska upplysningen i själva verket inte är något annat än ett lokalt påfund.

Både Habermas och Ratzinger är, milt sagt, kritiska till postmoderna tongångar. I dialogboken är det Ratzinger som tydligast uttrycker vikten av interkulturell dialog och en insikt om att varken den kristna tron eller den sekulära rationalismen är universella kulturer. Därav vikten att med en viss ödmjukhet faktiskt lyssna till andra kulturer i en gemensam sanningssträvan, vilket är Habermas poäng. Trots denna dialogvillighet är det tydligt att en relativistisk föreställning om människans oändliga formbarhet utgör motpolen till både Habermas och Ratzingers tänkande. Man kan även förmoda att andra världskrigets erfarenheter utgör en viktig bakgrund för bådas gemensamma strävan efter en universell etik.

UNDER LEKTYREN INFINDER SIG vissa invändningar. Till skillnad från Habermas är jag inte lika övertygad om möjligheten av en universell etik byggd på det slags postmetafysiska filosofi som han förespråkar. Hur föreställer han sig att gestaltningen av de demokratiska dygderna skall komma till stånd i ett alltmer postpolitiskt västerland? Är en anledning till Habermas positiva tongångar apropå de religiösa gemenskaperna att dessa utgör en resurs för (åtminstone något slags) kritiskt ifrågasättande av det senkapitalistiska samhällets shopping-och-fucking-kultur? Och gentemot Ratzingers argument väcks frågan om inte vikten av en dialog mellan religion och förnuft tydligare borde kunna göra feministiska och postmoderna perspektiv viktiga som kritiska korrektiv inom den kristna kyrkan. Här har väl det moderna samhället givit ett omistligt bidrag till tanken om lika rättigheter oavsett kön och sexuell läggning som även borde få teologiska konsekvenser?

Samtidigt sätter de båda publikationerna fingret på många av vår tids mest angelägna frågor. Det är bara att hoppas att den komplexa förståelsen av relationen mellan religion, förnuft och politik även finner en väg in i den svenska offentliga debatten. Därmed skulle den kunna frigöra sig från de schabloner den präglats av sedan femtiotalet och som nu blivit till ett veritabelt kulturarv.

OLA SIGURDSON

FOTO: CORBIS/SCANPIX

THE SOCIAL LIFE OF COFFEE
The Emergence of the British Coffeehouse
Brian Cowan
Yale University Press 2005 (364 s.)

KAFFEPREFERENSER tycks numera ha blivit en politisk identitetsmarkör. Tidskriften *Arenas* kritiker på vänsterkanten har betecknat den som "lattevänster". Det liberala magasinet *Neo* har mer eller mindre självt döpt sig till "cappuccinohöger" efter att ha lanserat sig som "en samlingsplats för alla som älskar frihet och framsteg, krämig cappuccino och halvfranska band". Men att kaffe, politik och publicistisk verksamhet länge haft beröringspunkter framgår av Brian Cowans *The Social Life of Coffee*, en studie över hur kaffet introducerades och spreds i Storbritannien under 1600- och 1700-talet. I dag förknippas man väl briter med te, men under 1600-talet tog de till sig kaffet med större intensitet än några andra européer.

Det var framför allt två aktörer som låg bakom kaffets introduktion och spridning. Dels de så kallade *virtuosi*, som gjorde det till ett ideal att vara nyfiken på allt nytt och exotiskt. Från dem sippade vanan att dricka kaffe ner till andra sociala lager. Dels Ostindiska kompaniet, som insåg att kaffe kunde vara något för hemmamarknaden. "Koffeinmoderniteten" blev inte till av sig själv, konstaterar Cowan, utan skapades med gemensamma krafter av en kulturell elit och kommersiella intressen.

Kaffedrickandet var från början förknippat med vad vi i dag skulle kalla livsstilsfrågor. Kaffets genomslag berodde till stora delar på att det till skillnad från andra drycker som förtärdes offentligt inte var berusande. (Den tidens kaffe var för övrigt betydligt svagare än det vi dricker numera.) Därför kunde kafferitualen ligga till grund för en speciell form av social och intellek-

tuell interaktion. På kaffehusen förväntades man kunna uppföra sig civiliserat, umgås med människor av skilda kategorier på ett någorlunda jämlikt sätt samt föra en bildad och saklig konversation. De har därför tillskrivits en central roll för uppkomsten av vad Jürgen Habermas kallat borgerlig offentlighet. Fast så rationellt och städat var det uppenbarligen inte alltid; det hände att folk fick varmt kaffe i ansiktet när det hettade till.

Kaffehusen blev tidigt centraler för nyhetsförmedling. Gäster förväntade sig att ett anseeligt antal publikationer skulle finnas tillgängliga, ofta till en betydande kostnad för ägaren. Kaffehusen blev också forum för agitation och ryktesspridning. Myndigheterna gjorde ett flertal försök att ingripa, men vid 1700-talets början hade staten tvingats acceptera kaffehusen som en del av det politiska landskapet.

Under läsning av Cowans bok slås man av parallellerna mellan kaffehusen och internet. Båda gör det möjligt för nästan vem som helst att mer eller mindre fritt sprida idéer och information. Farhågor när det gäller kvalitet och tillförlitlighet ventileras i båda fallen. Och precis som när det gäller internet var det svårt att tjäna pengar på kaffehusen. Ytterst få av ägarna lyckades skapa sig något nämnvärt välstånd. RED.

CITIES OF THE WORLD
A History in Maps
Peter Whitfield
University of California Press 2005 (208 s.)

GENOM TIDERN HAR MÄNNISKAN producerat föreställningar och bilder kring stadsbyggnad. Ett sextiotal av dessa avbildningar, kartor och panoramor finns samlade i Peter Whitfields vackra utgåva *Cities of the World. A History in Maps*. Det är en bok att förtjust bläddra i och beundra för detaljåtergivningen och den kartografiska uppfinningsrikedomen. Urvalet uppvisar stor geografisk spridning och mer sällan behandlade städer i dessa sammanhang som Cuzco, Tanger, Calais, Isfahan och Würzburg får gott om utrymme.

Kartorna är tillkomna mellan 1400- och 1800-talet. De flesta är naturligtvis inga kartor i vår mening. De syftar inte till att man ska finna vägen eller en adress. De är snarare representativa konstverk eller ornamenterade visitkort för ett stolt borgerskap eller en mäktig beskyddare där poli-

tiskt inflytande, ekonomiskt liv och arkitektonisk form sammansmälts till en estetisk helhet. Ibland återfinns man de mest fantasifulla detaljer i stadskartornas utkanter. Stadsmuren drog gränsen mellan civilisation och barbari. På kullarna utanför Quebec åter blodtörstiga indianer ur stora grytor, San Domingo omges av jättekrokodiler och Wiens tullportar håller stängt för ore-diga karavaner och marknadsnycklare.

Den som läser Whitfields inledande text får också en spännig genomgång av stadskartans framväxt och funktion genom historien. Renässansens intresse för centralperspektivet medförde att panoramabilden länge blev det dominerande sättet att återge städer. Med barockens strävan efter centralisering började även kartografin att anpassa sig till den rationella stadsplanekonsten. Men ännu under förindustriell tid existerade den skalritade, matematiska planen sida vid sida med den representativa och perspektivistiska.

Först 1800-talets industrialisering tog död på den inexacta och konstnärligt fria kartografin. Därmed försvann också ett emblem för det ideala samhällslivet. De äldre stadskartorna hade varit en del i en större berättelse om mänsklig längtan efter skönhet och ordning, mättad mot evigheten, även om endräkten ofta visade sig vara en illusion. I dag skapar stadskartorna endast en föreställning om epoker som man inte längre finner spår av i den fysiska verkligheten. RED.

Homanns Stockholmskarta från 1720.
Illustration ur boken *A History in Maps*.

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

VENDELIN VON BREDOW
The Economists korrespondent i Paris.

IVAR EKMÄN
International Herald Tribune korrespondent i Skandinavien.

TORBJÖRN ELENSKY
Författare.

OLLE FERM
Professor i historia vid Stockholms universitet.

EVA-CARIN GERÖ
Professor i antik grekiska vid Stockholms universitet.

MADELEINE GUSTAFSSON
Kritiker, författare och översättare.

PETER HANDBERG
Författare och översättare.

ARNE HESSENBRUCH
Fil. dr i vetenskapshistoria, verksam vid MIT i Cambridge, USA.

KARIN JOHANNISSON
Professor i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet.

HANS-ROLAND JOHNSON
Fil. dr i franska.

TOBIAS LJUNGVALL
Frilansskribent.

MIA-MARIE LUNDÉN
Doktorand i etnologi vid Lunds universitet.

OLA SIGURDSON
Docent i teologi vid Göteborgs universitet.

GÖRAN VON SYDOW
Doktorand i statsvetenskap vid European University Institute i Florens samt forskare vid Svenska institutet för europapolitiska studier (Sieps).

JOHAN TRALAU
Statsvetare vid Uppsala universitet.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 2 MAJ 2006

Tema i detta nummer: Alla tiders sexualitet.

FOTO: DELPHINE KREUTER

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 400 kr (Norden 500 kr). Studerande: 200 kr.

Beställ din prenumeration: Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se Telefon: 031-743 99 05 eller fyll i talongen nedan.

Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...

- ☐ Helår 9 nr normalpris 400 kr
☐ Studerande 200 kr (posta kuvert med talong och kopia på betald
terminsräkning eller skriv Ditt CSN-kortsnr här:)

Namn

Adress

Postadress

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

ANNEX

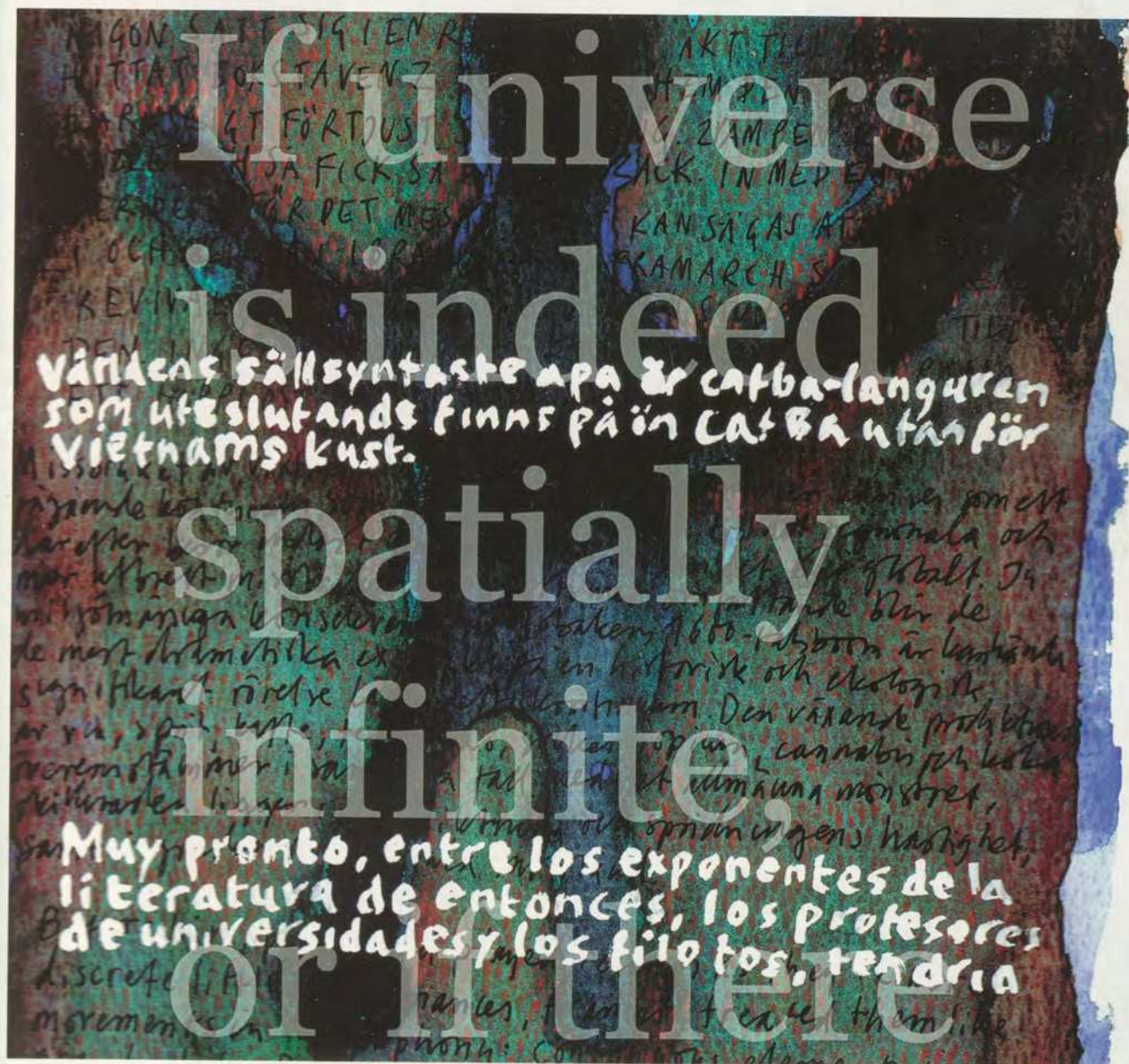
KUNGL. BIBL.
2006 -04- 01
STOCKHOLM

TKB
fol

VÅREN 2006

RECENSIONSBILAGA TILL AXESS

TEMARECENSIONER | Kay Glans om Pinkers *Ett oskrivet blad*
| Håkan A. Bengtsson om Huntingtons *Civilisationernas kamp*
| Eva-Carin Gerö om filosoferna och skenet | Árni Sverrisson om hedendom och modernitet | Johan Östling om ögonvittnen i krigsslutets Tyskland

45 svenska fackböcker recenseras

UR INNEHÅLLET

Fullständigt index – se sista sidan

TÄNKANDET

4–11

Människans klaviatur är begränsad

Många intellektuella avvisar uppfattningen att människan är präglad av evolutionen och har en natur eftersom de inte vill överge det utopiska projektet, konstaterar Kay Glans i sin recension av Steven Pinkers uppmärksammade bok *Ett oskrivet blad*. Det biologiska arvet må sätta gränser för vår föränderlighet, men dessa är inte så snäva som många tror även om någon ädel vilde aldrig har funnits och aggressionen alltid måste tas med i beräkningen.

Kay Glans följer ett anti-utopiskt spår genom några nya böcker med psykologisk inriktning.

ETT OSKRIVET BLAD

och andra myter
om människans natur
Steven Pinker

DEN OKÄNDE FREUD

Eric Danielsen

MAKEOVERMANI

Om Dr Phil, plastikkirurgi och
illusionen om det perfekta jaget
Thomas Johansson

KBT I UTVECKLING

En introduktion
till kognitiv beteendeterapi
Anna Käver

Steven Pinker.

Välkommen till recensionsbilagan *Annex*!

För en gångs skull är något precis vad det låter som: *Annex* är en sidobyggnad till *Axess*. Vårutgåvans 38 recensioner av svensk facklitteratur saknar motsvarighet i dagens publicistiska landskap. Den är ett komplement till *Axess*, som i sin recensionavdelning ger en utblick över de väsentliga delarna av den internationella bokutgivningen.

Fackböcker intresserar svenska läsare. Ett säkert tecken är att årets katalog över bokrean hade bytt turordning: det var för första gången facklitteraturen som inledde, inte skönlitteraturen. *Annex* är en egen katalog över säsongens utgivning, fastän en katalog som också fungerar som en karta för kritisk orientering i utbudet.

Bedömning av fackböcker görs bäst av folk med fackkunskap. Sådana återfinns ofta på universiteten. Sedan några år tycks man på dagstidningarna betrakta meriter från journalistiken och nöjesrapporteringen som tyngre än de akademiska. Visst, spänningen mellan tidningar och universitet är gammal, men liksom *Axess* kommer *Annex* att vara en plats där akademiskt och publicistiskt tänkande möts. Läsbart kan vara tankvärt, det tankvärda läsbart, för att uttrycka det med minimal gestik.

I fem sektioner granskas vårens böcker. TÄNKANDET tar upp böcker inom filosofi, teologi och psykologi, men tänkandet har naturligtvis många former och föremål. I SAMHÅLLET finner läsaren recensioner av böcker som tar upp de stora politiska frågorna, både internationellt och nationellt. KONSTARTERNA har sin givna plats i *Annex*, den här gången med särskild tonvikt lagd

ERIK WALLRUP
REDAKTÖR

Fackböcker intresserar svenska läsare. Ett säkert tecken är att årets katalog över bokrean hade bytt turordning: det var för första gången facklitteraturen som inledde, inte skönlitteraturen.

vid litteraturen men också med inslag från film, musik och teater. MÄNNISKAN skulle i och för sig ha kunnat vara rubriken för hela bilagan, men nu återfinns i denna sektion bland annat recensioner av böcker som diskuterar gränsen mellan djur och människa. Avslutar gör HISTORIEN, där både kungar och arbetarrörelse, idrottsmän och slagiskepp får plats.

Läsaren kommer märka att det finns en stor bredd i åsikternas spektrum. Brytningen mellan ståndpunkter och prövningen av argument är den pulserande kraften i publicistisk verksamhet. Här går ingen tankegång säker: motupplysningen får moteld, upplysningen blir upplyst. Här provas tankars genljud utan pardon.

Vi ses igen till hösten!

SAMHÄLLET

12-27

Skrivbordet
stod intill
imperiets hjärta

När Samuel P. Huntingtons tankar om en civilisationernas kamp diskuterades som hetast under 1990-talets mitt fick han starkt mothugg. Men mycket tycks ha gått precis som han förutspådde: efter kalla krigets slut har den islamska och den västerländska kulturen kommit på konfrontationskurs och i Asien stiger Kina fram som en ny utmanare inom ekonomin.

Hans *Civilisationernas kamp* har nu kommit i svensk översättning och det går att dra sig till minnes vad han verkligen skrev. Håkan A. Bengtsson ser att mycket tycks stämma men att det egentligen bara är på ytan. Den stora berättelsen om kampen mellan block fascinerar men förleder också. Visst kan det ur amerikansk synvinkel vara så att västs dominans är hotad, fast byter man perspektiv är situationen knappt förändrad.

Kortsiktigt kan Huntington ha rätt, hävdar recensenten, men på lång sikt bör man se möjligheter snarare än konflikter i de skillnader som finns i världen.

CIVILISATIONERNAS KAMP

Samuel P. Huntington

KONSTARTERNA

28-40

Skenet fick
filosoferna
att våndas

Mycket åldras, men inte antiken. I en magistral bok undersöker Anders Cullhed fiktionens ställning i den senantika litteraturen. En nyckelroll spelas av Augustinus som kastades mellan antik fiktionsglädje och kristen avhållsamhet. Det är ett blivande standardverk som enligt Eva-Carin Gerö hör hemma på ett större språk-område än det svenska.

Också Carl-Göran Ekerwald har tagit sig an den latinska litteraturen med ännu en av sina essäistiska författarbiografier kring liv och verk. Denna gång handlar det om Horatius, den frispråkiga poeten. Enligt recensenten målar Ekerwald ett fräscht porträtt som för det förflutna nära vår egen tid.

KREOUSAS SKUGGA

Fiktionsteoretiska nedslag i
senantikens latinska litteratur
Anders Cullhed

HORATIUS

Liv och tänkesätt
Carl-Göran Ekerwald

Valhalla. Ur Peter Madsens seriealbum.

MÄNNISKAN

41-47

Handslagets
makt har inte
gått förlorad

I datorspelens värld lönar det sig sällan att vara svekfull och sniken. Detsamma gäller i de isländska sagorna och i den norröna kultur som kommit till återbruk i spelen.

Árni Sverrisson har läst två böcker som tar avstamp i forntidens kultur. Peter Habbe har i en ny avhandling gått till den isländska sagan för att studera hur ed, gåva och handslag fungerar. Med hjälp av ny teoribildning som utvecklats inom samhällsvetenskaperna kring ritualer försöker han se vad som går att säga om sagosamhällets logik.

I en antologi undersöks vår egen tids och historiens uppfattningar om heden- domen. Allt från romantikens vikingafantasier till nutidens simuleringar finns med.

ATT SE OCH TÄNKA
MED RITUAL

Kontrakterande ritualer i de
isländska släktsagorna
Peter Habbe

HEDENDOMEN I
HISTORIENS SPEGEL

Bilder av det
förkristna Norden
Catharina Raudvere et al. (red.)

HISTORIEN

48-59

Skulden kunde
kännas först när
magen mättats

Två ögonvittnesskildringar från krigsslutets Tyskland finns bland vårens viktigaste böcker. Johan Östling jämför de erfarenheter som den inbäddade journalisten Osmar White och den ryske officeren Vladimir Gelfand gjorde.

White följde med general Pattons pansarstyrkor. Tyskarnas oförmåga att erkänna sin del i skulden till de nationalsocialistiska brotten upprörde honom, men han kom att tvivla på de allierades avnazifiering. Med städerna i ruiner och byarna plundrade gällde det för tyskarna att hitta mat för dagen. Först kommer maten, sedan moralen.

Det som var tänkt att bli Gelfands episka roman om det stora fosterländska kriget blev i stället dagboksanteckningar och fragment. Han såg Berlin återfödas ur ruinerna, mötte kvinnor och slog sig i slang med vanliga människor.

TYSK DAGBOK 1945-46

En sovjetisk officer om
Nazitysklands sammanbrott
Vladimir Gelfand

SEGRARNAS VÄG

Osmar White

Annex är en recensionsbilaga till *Axess* och utkommer två gånger per år.
Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Axess chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans
Redaktör för Annex: Erik Wallrup
Bild: Hedvig Anderson
Grafisk form: Lars Andersson
Redigering: Charlotte Arwedsson

Korrektur: Thomas Andersson
Repro: Sammy Elers-Svensson
Omslagsillustration: Mattias Waldén
Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ekonomiansvarig: Anita Wallén

Redaktionsråd: Patrik Aspers,
Eva-Carin Gerö, Hans Ruin,
Kim Salomon, Jesper Strömbäck,
Jayne Svenungsson och
Astrid Söderbergh Widding.

Postadress: Axess, Box 2143, 103 14
Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-791 52 50
Annons: 08-791 52 50

TÄNKANDET | PSYKOLOGI

Människans klaviatur är begränsad

Humaniora och samhällsvetenskaper borde läsa ikapp

BLAND FÅR MAN INTRYCKET av att svenska intellektuella vördar yttrandefriheten till den grad att de vill undvika att nöta på den. Genuin debatt – att man tar fasta på den bästa tolkningen av motståndarens argument och bemöter dem – ser man inte alltför ofta. Vanligtvis handlar det om att någon säger något som ligger utanför *mainstream*-uppfattningarna, varpå en uppretad hop samlas för att lyfta bort vederbörande. I stället för tjära och fjädrar smetar man ner missdådaren med klibbiga kategoriseringar, som har en diffus innebörd men en stark laddning: rasist, sexist, elitist, biologist eller fob av något slag.

Avgrensningar mot extrempositioner behövs, men ofta är det vetenskaplig forskning som bemöts på det sättet. Ilsket avvisas genetikens och evolutionspsykologins anspråk på giltighet inom samhällsvetenskapens och humanioras domäner. Detta får till konsekvens att vi verkar hålla oss med "dubbla sanningar" av det slag som präglade medeltiden; det fanns en nivå av sanning som var rationell och en som var religiös och man skulle hålla isär dem. Det gick inte så bra då och kommer nog inte att gå så bra nu heller. Å ena sidan befinner sig genetik, neurologi och evolutionspsykologi i expansiv utveckling. Å andra sidan har den så kallade sociala konstruktivismen, som envist förnekar att vi skulle ha en natur, en stark position inom samhällsvetenskap och humaniora.

Det är i längden en ohållbar situation och jag har en föräning om att det är samhällsvetenskap och humaniora som kommer att få ge vika. För det är ett svaghets-tecken att inte sansat luta sig tillbaka och säga: Nya rön som med största sannolikhet berör oss! Så intressant, det skulle kunna innebära nya perspektiv! Att det finns naturvetenskapliga reduktionister – inte så många faktiskt – som vill låta det ena området sluka upp det andra må vara sant, men det är ingen ursäkt för den defensivt aggressiva attityden. För det är vad det handlar om, oavsett med vilken bravado man lanserar ytterligare ett sätt att säga att det inte finns någon sanning och att människans natur bara är en social konstruktion. Vi har hört det förut och

Av

KAY GLANS

Chefredaktör för *Axess*

ETT OSKRIVET BLAD

och andra myter om människans natur

Steven Pinker

Översättning: Per Rundgren

Natur och Kultur (530 s.)

DEN OKÄNDE FREUD

Eric Danielsen

Översättning: Per Larson

Studentlitteratur (213 s.)

MAKEOVERMANI

Om Dr Phil, plastikkirurgi och illusionen om det perfekta jaget

Thomas Johansson

Natur och Kultur (240 s.)

KBT I UTVECKLING

En introduktion till kognitiv beteendeterapi

Anna Käver

Natur och Kultur (368 s.)

det blir inte nödvändigtvis mer sant för att det upprepas.

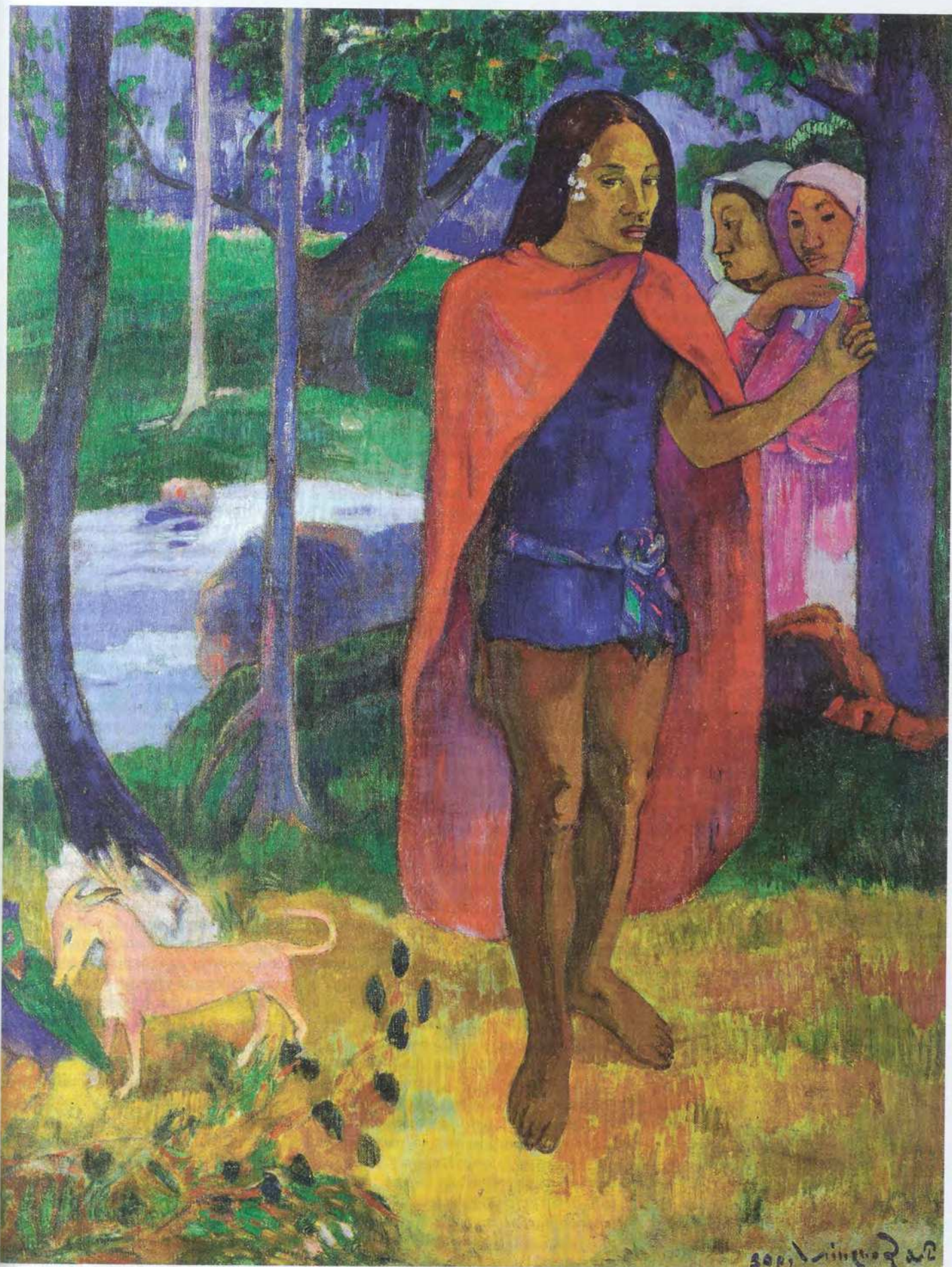
STEVEN PINKERS BOK *Ett oskrivet blad* (*The Blank Slate*, amerikanskt original 2002) är en stridsskrift som dels vill göra rent hus med föreställningen att människan inte har någon natur, dels försöker förklara varför motståndet mot denna tanke är så starkt. Det är nämligen inte självklart att denna idé skulle få så omvälvande konsekvenser. Pinker, professor i psykologi vid Harvard, vill visa att de är mycket mindre än vad många tror, och även om han kanske tonar ner en del komplikationer tycks det väsentligen stämma.

Han menar inte att "allt ligger i våra gener"; det handlar om ett komplicerat

samspel mellan ärftliga och miljöbetingade faktorer. Kulturen har en central betydelse, men det är våra medfödda mentala förmågor som gör det möjligt för oss att effektivt tillägna oss den. Evolutionen har utrustat den nyfödda människan med redskap för att tillägna sig språk och snabbt relatera till varelser i sin omgivning. Att utesluta detta vore att förneka vårt släktskap med människoaporna, hos vilka man återfinner många av de egenskaper som man tidigare trodde var unika för människan. Om man är övertygad om evolutionsperspektivets generella giltighet och kan se hur alla andra djur förbereds för sin tillvaro, är det absurt att kategoriskt förneka att detta också i betydande utsträckning måste gälla människan.

Pinker förnekar inte alls människans stora flexibilitet när det gäller kulturyttringar och hennes förmåga att utifrån kulturella värderingar så att säga gå emot evolutionen. För inget säger att det som är också är något som *bör* vara, och vår tendens till moralisk universalism hamnar ofta på kollisionkurs med en del evolutionära dispositioner. Men det finns gränser för vår föränderlighet, vi spelar på en begränsad klaviatur. Är det något att sörja över? I debatten är det vanligtvis antagandena om att det finns en mänsklig natur som anses som politiskt komprometterade genom nationalsocialismen, men förra seklet uppvisade en minst lika stor kommunistisk terror som byggde på antagandena om att människan är oändligt föränderlig. Priset för att gå emot den mänskliga naturen är att man måste utöva ett mas-sivt tvång. I denna aspekt är Pinkers bok ett försök att fixera en väldokumenterad realpolitisk erfarenhet för att undergräva den utopiska positionen. Och det är väl här stötestenen egentligen ligger.

Tron att människan föds som ett oskrivet blad har enligt Pinker blivit en sekulär religion. En del tycker kanske att han slår in öppna dörrar. Men har inte föreställningen om att det är samhället som ger upphov till all destruktivitet blivit ett slags modern fördom? Antyd bara att det som överfaller andra på stans gator inte bara är offer för samhället utan att de har upptäckt en genväg till makt och att de

Marquesisk man i röd slängkappa. Paul Gauguins bild är ett av många exempel på moderna framställningar av den ädle vilden. (Bilden något beskuren.)

► njuter av denna den mest påtagliga formen av maktutövning, så kommer den påstått öppna dörren att slå igen så hårt att man får en blåttira ...

BAKOM DE STARKA REAKTIONERNA på antagandet om en mänsklig natur finns ett komplex som består av tre komponenter, hävdar Pinker. De är logiskt oberoende av varandra, men i praktiken följs de ofta åt. Föreställningen om att vi föds som ett oskrivet blad kommer ursprungligen från filosofen John Locke. Den förstärks av doktrinerna om "den ädle vilden" och "spöket i maskinen". Den ädle vilden är en föreställning som vi främst förknippar med Rousseau, som förklarade att vi alla tillhör ett fritt och lyckligt samhälle och att allt som behövs är att vi avlägsnar de sociala skrankor som hindrar oss från att återgå till detta tillstånd. Spöket i maskinen är ett begrepp myntat av filosofen Gilbert Ryle. Om medvetandet är bundet av naturens lagar är tillvaron meningslös och moralen omöjlig. Medvetandet införs därför som ett spöke i maskinen. Jag är inte övertygad om att de tre komponenterna hänger så intimt samman. Man kan ju vara skeptisk till den ädle vilden och samtidigt tro på spöket i maskinen, det vill säga att det mänskliga medvetandet inte kan förklaras fysiologiskt. Detta torde till exempel gälla alla kristna.

Spöket i maskinen är ganska svårt att besvärja även för Pinker. Om medvetandet är en fysikalisk process tycks det utesluta en fri vilja och därmed det personliga ansvaret. Pinker förklarar att han inte har för avsikt att lösa den fria viljans problem. Man kan ha kvar föreställningen om det personliga ansvaret utan att åberopa den fria viljan. Det viktiga är att vi är klara över vad vi vill uppnå med ansvarstanken, nämligen att avskräcka från onda

länge spreds av antropologer har blivit grundligt vederlagd av senare forskning, som tvärtom visat hur omfattande våldet är i dessa samhällen. Med tanke på hur små dessa grupper är, är förlustsiffrorna i själva verket jämförbara med de europeiska världskrigens. Måste inte historiens överväldigande erfarenhet till slut kunna konsolideras i slutsatsen att våldet är ständigt närvarande för människan? Detta gäller också människor under ordnade förhållanden. Undersökningar av soldater i krig och av dem som dödar i samband med etniska rensningar visar att människor dödar med entusiasm, till och med i ett rus. Och det handlar framför allt om män, och unga män – enligt en undersökning svarar 7 procent av de unga männen för 79 procent av våldsbrotten. Pinker menar att vår benägenhet att se våldet som en sjuklig störning invagar oss i ett bedrägligt lugn och får oss att blunda för hur lätt det kan bryta ut också i till synes fredliga samhällen.

Att vara medveten om att våldet hela tiden finns som en möjlig strategi betyder inte att blodbad är ofrånkomliga. Men vi måste finna medel att kontrollera detta. Pinker menar att Thomas Hobbes, som hävdade att naturtillståndet innebar ett allas krig mot alla, definitivt har fått rätt mot Rousseau. Om det inte finns någon central makt som upprätthåller lagen och bestraffar våld och överträdelser, breder en hederskultur ut sig, i vilken människor är snara till våld för att försvara sin ställning och sina intressen, inklusive egendomen. Det är till exempel vad som händer i förorterna i USA och Europa när ordningsmakten retirerar.

Pinker är förstås medveten om att också centralmakten måste kontrolleras. Det statligt organiserade våldet har ju visat sig vara fruktansvärt dödligt, inte minst i modern tid med de tekniska resurser som står till förfogande. Detta betyder dock inte att man måste favorisera anarki, och väl att märka blir också det centralt organiserade våldet, om det är bolsjeviker eller nationalsocialister, speciellt farligt när det har föregåtts av anarki.

VILKA BLIR DÅ de politiska konsekvenserna av uppgörelsen med det oskrivna arket? Eftersom människan har en natur finns det gränser för hur mycket hon kan förändras och de politiska doktrinerna måste ta hänsyn till detta. De slutsatser Pinker lyfter fram ligger nära den konservativa traditionen. Familjebanden har en avgörande betydelse i alla samhällen och man gynnar gärna den egna avkomman. Gemensamt ägande är sällsynt, men principen om ett ömsesidigt utbyte är djupt förankrad: se

upp för parasiter med andra ord. I alla samhällen finner man tydliga drag av etnocentrism och fientliga attityder mot andra grupper, och det är förhållandevis lätt att väcka sådana stämningar till liv, också i våra samhällen. Det finns vidare en påtaglig, ärftlig komponent när det gäller intelligens, plikt känsla och antisocialt beteende, vilket tyder på att människor inte skulle vara likställda ens i ett samhälle som är präglad av fullständig rättvisa. Därför står vi hela tiden inför en oundviklig konflikt mellan jämlikhet och individuell frihet.

Men Pinker hävdar också att kopplingen till höger och vänster håller på att bli svagare. Högern har förändrats och vänstern är sig inte lik. Pinker gör relativt stor affär av att det finns en darwinistisk vänster med Peter Singer som mest kända namn, och det kan kanske ses som en strategi för att sälja in det övergripande budskapet. Men även en vänster borde ta hänsyn till dessa grundläggande faktorer. De säger ju inte alls att vi inte kan förändra eller förbättra, bara att det finns gränser för det. Det finns vänsterdarwinister som analyserat motståndet mot omfattande välfärdsprogram utifrån antagandet att ömsesidigt utbyte är djupt förankrat i oss. Den skeptiska inställningen beror inte på att människor är snåla, utan på att de befarar att systemen skall utnyttjas av människor som inte bidrar själva.

Mycket av det som Pinker säger om arvets betydelse är i god mening diskutabelt och man kan nå samma slutsatser utan att stödja sig på genetik och evolutionspsykologi. Det centrala i hans förkunsel är att det måste bli ett slut på ett slags intellektuell överbudspolitik, som går ut på att ju ljusare bild av människan som man tecknar, desto fler moraliska pluspoäng kan man tillgodoräkna sig. Vi anser väl att det bidrar till politikerförakt om de lovar mer än vad de kan hålla, och borde inte något liknande gälla för intellektuella? Viljan att behålla privilegiet att kunna bedriva en moralisk överbudspolitik förefaller mig vara den yttersta orsaken till att försvaret för det oskrivna bladet är så starkt.

DEN PESSIMISM VI MÖTER HÄR är absolut inte större än den som den kulturella ikon Sigmund Freud odlade. Pinker nämner psykoanalysens grundare med respekt. Det förvånar inte, eftersom Freud själv ville vara psykologins Darwin och fäst stor vikt vid drifterna och det fylogenetiska arvets betydelse. Det visar hur starkt incitamenten för miljötolkningar varit att psykoanalysen ändå uppfattats som en lära om den tidiga uppväxtens betydelse. Det är inte säkert att stöd från Pinker och hans likar hjälper psykoanalysen.

Kritiken mot den och mot Freud själva

Eftersom människan har en natur finns det gränser för hur mycket hon kan förändras ...

gärningar. Vi skulle alltså vara beredda att utmäta stränga straff utan att vara säkra på att människor kunde handla annorlunda. Och har de inget val är det för övrigt tveksamt om straffet är så avskräckande. Det är svårt att vara så där över hövan imponerad av teorier som inte förmår omfatta upphovsmannens egen intensivt upplevda och tydligt manifesterade verklighet.

MEST FRAMGÅNGSRIK är Pinker i sin kritik av föreställningen om den ädle vilden. Det är här den centrala laddningen finns och Pinkers bok skulle lika gärna ha kunnat heta *Den ädle vilden*. Den bild av den fredliga samvaron i primitiva samhällen som

har varit hård de senaste decennierna. En del av den summeras i *Den okände Freud* av den danske journalisten och författaren Eric Danielsen. Han fokuserar framför allt på Freuds personliga agerande när det gäller att erkänna föregångare, brister eller fusk i fallstudierna och schismer med lärjungarna. Freuds ambition att bli karismatisk ledare för en rörelse har medfört stora problem för psykoanalysens utveckling. Likväl ställer jag mig frågande inför Danielsens bok. För att riktigt förstå hans genomgång måste man vara ganska väl insatt och är man det så störs man av avsaknaden av ett tydligt teoretiskt fokus.

Det är ju inte minst den vetenskapsfilosofiska kritiken som undergrävt psykoanalysens ställning. Freud menade att en tolknings riktighet bekräftades av att patienten tillfrisknade. Mot slutet av sitt liv blev han alltmer skeptisk till terapins möjligheter och såg psykoanalysen främst som en forskningsmetod. Men uteblev de terapeutiska framgångarna var det omöjligt att skilja dåliga tolkningar och teorier från bättre. Starkt bidragande till psykoanalysens försvagade ställning har just varit dess oförmåga att visa övertygande terapeutiska resultat, i synnerhet som det är en dyr behandling.

Psykoanalysen och de psykodynamiska terapierna har fått en formidabel rival i den kognitiva beteendeterapi, som brutit med traditionen att vara knuten till en karismatisk ledargestalt och som står på en solidare vetenskaplig grund. Den har haft betydande framgångar i behandlingen av till exempel depression, ångest, fobier och ätstörningar och tycks befinna sig i ett intressant utvecklingsskede.

NU FINNS EN LÅTTILLÄNGLIG introduktion på svenska, skriven av Anna Kåver, *KBT i utveckling. En introduktion till kognitiv beteendeterapi*. Hon redogör för bakgrund och teori och ger en konkret information om hur behandlingen går till. Boken vänder sig till en bred krets, inklusive en bildad allmänhet.

Beteendeterapi betraktade länge det inre som en svart låda, och inte minst dess förgrundsgestalt B. F. Skinner var en representant för uppfattningen att människan är ett oskrivet blad. Det som KBT framför allt har övertagit från beteendeterapi är insikten om att ord inte räcker; man måste exponera sig för det som skrämmar på olika sätt. Under 80-talet växte beteendeterapi och kognitiv terapi, som starkt betonar inlärningsperspektivet och att vår personlighet formats av viktiga bindningar till personer under vår uppväxt. KBT har öppnat den svarta lådan och i dag spelar känslor en huvudroll. Över huvud taget är det en pragmatisk och synkretistisk metod, som fungerar som paraply för en rad infallsvinklar och som arbetar med en rad olika tekniker.

Anna Kåver. Författare till *KBT i utveckling*.

Den har en stor potential för att integrera olika aspekter och förefaller mig också kunna ha en betydelse i den allmänna diskussionen, även om den sannolikt inte kan ge upphov till samma tolkningsindustri som psykoanalysen.

KBT kan på sitt sätt sägas vara en exponent för en antiutopisk hållning, eftersom den inte ställer några samhällsförändringar i utsikt, utan försöker lösa specifika problem och få människor att klara av sin tillvaro. Detta element blir ännu starkare i det som kallas för den tredje fasen av KBT, under vilken man plockat upp idéer från den österländska filosofin.

Denna fas är ännu i sin linda, och man kan tycka att den befinner sig på kollisionkurs med den konkreta förändringsvilja som framför allt kännetecknar beteendeterapi. Den teknik som kallas medveten närvaro innebär att man låter sina sinnen fyllas av stunden och försätter sig i en öppen och icke-dömande vakenhet inför livet som det är. Den förefaller besläktad med acceptans, som bland annat syftar till att man skall ge upp kontrollen och sluta kämpa med att sortera, avstyra och förändra och i stället komma till ro med verkligheten som den är.

I stället för att förändra strävar man efter att bara finnas i verkligheten och ta in den utan att döma. Inget av detta behöver ju utesluta att man också arbetar för att förändra sin situation. Snarare visar det på en realistisk resignation inför tillvaron. Det finns så mycket lidande som man inte kommer att kunna bli kvitt, och förmågan att uthärda är ett viktigt redskap i den inre repertoaren.

ANINGEN ATT STRÄVAN efter att få ordning på sitt liv håller på att överskugga de mer utopiska projekten stärks delvis av Thomas Johanssons bok *Makeovermani*. Men boken visar också att vi i förhållande

till kroppen gärna vill att den skall vara gränslöst föränderlig, och kanske kan man se det som besläktat med föreställningen om att vi inte har en fast natur. Det säger något om den kravspiral som kan uppstå när vi antar att vi är helt formbara och inte accepterar några begränsningar.

Men Johanssons fokus ligger på självhjälpskulturen och då särskilt den berömda tv-personligheten Dr Phil, som ju blivit populär också i Sverige. Och om Johanssons analys är riktig visar den på något annat, nämligen att människor vill ha handfasta råd för att klara av sin tillvaro. Dr Phil är en själens hantverkare som ger konkreta råd och vägleder steg för steg. Han säger till människor att de har en autentisk kärna och att det finns en plats för dem i samhället. Å ena sidan ingjuter han optimism – de vardagliga problemen går att lösa. Å andra sidan vill han också försöka få människor att vara mer nöjda med sin ställning och se dess värde. Johansson är inte kategoriskt negativ, men misstänker ändå branschen för att upprätthålla den samhälleliga ordningen och göra människor i stånd att arbeta och att älska och på så sätt bidra till ett smidigt samhällssystem.

Det påminner om de Frankfurtskolemässiga pekpinna som utmålar populärkulturen som en indoktrineringsapparat. Johansson har svårt att göra reda för med vilken iver människor griper efter detta halmstrå för att kunna hantera sina liv. Det som kan se ut som en predikan att man skall bli vid sin läst är ju också ett sätt att försöka hantera eskalerande förväntningar.

Det tycks ha skett en förskjutning från tidigare självhjälpsförfattare – som mer betonade individuell frigörelse – till dagens, som mer lägger vikt vid att kunna fungera. Detta speglar kanske en genomgående upplevelse i dag, som mindre handlar om att stå inför en förtryckande ordning och mer om att kämpa med en fragmenterande oordning. Målsättningen att vara frisk, kunna arbeta och klara av sina relationer är inte särskilt utopisk och detta kan säkert på vissa sätt ses som uttryck för konservatism och traditionalism, men måste inte vara det om man ser det i ett sammanhang.

Behovet av förändring blir kanske mindre angeläget när stora delar av ens värld hur som helst tycks vara i gungning och rörelse. Att söka efter ett autentiskt jag är ett sätt att försvara sig mot mångfalden av möjligheter och svårigheterna att ta ställning till dem. Vad människor snarast letar efter är redskap för att kunna leva i förändring, ett slags motviktskulturer, som inte alls utesluter att man följer med i förändringsflödet. Därför behöver den antiutopiska attityden inte vara pessimistisk eller reaktionär, utan kan vara ett sätt att hantera förändring. ■

TÄNKANDET | MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER

En kamp för rätt rättigheter

Per Bauhn vill motverka en devalvering

PRICIPER FÖR mänskliga rättigheter i FN-deklarationens och Europakonventionens anda har mer och mer kommit att utvecklas till att bli ett slags moralens *lingua franca* i dagens värld. Flera författare, som kanadensaren Michael Ignatieff, har talat om en global rättighetsrevolution. Rättighetsretoriken har nämligen fått en världsomspännande spridning som påminner om internets, det engelska språkets och de stora världsvalutornas (även om spridningen av retoriken inte motsvaras av det reella politiska handlandet).

Många aktivister inom olika frivilligorganisationer som Amnesty, Greenpeace och Human Rights Watch utgår också från ett mänskligt rättighetsperspektiv i sina konkreta politiska strävanden. Retoriken har även utnyttjats av olika vänsteraktivister som velat fylla det ideologiska vakuumet efter järnridåns fall. Den globala rättighetsrevolutionen har dessutom tagit sig en rad institutionella praktiska uttrycksformer genom upprättandet av nya internationella institutioner, såsom krigsförbrytartribunaler och den internationella brottmålsdomstolen i Haag. Allt fler internationellt orienterade jurister ägnar sig också åt frågor om de

... begreppet förtylligas och undergrävs genom tendensen att kalla det mesta man finner önskvärt för krav på mänskliga rättigheter.

mänskliga rättigheterna på ett helt annat sätt än tidigare, och de spelar numera en stor roll i själva arbetet med uttolkningar av konventionstexterna. Det är uppenbarligen lätt att bygga upp en retorik kring mänskliga rättigheter, och skilda ideologiska läger vill använda sig av begreppet för en rad olika politiska syften.

I en sådan situation finns det anledning att stanna upp och analysera mer exakt vad som egentligen skall menas med en mänsklig rättighet och hur rättigheternas universalitet kan rättfärdigas. "Den globala rättighetsrevolutionen" medför en risk att begreppet förtylligas och undergrävs genom tendensen att kalla det mesta man finner önskvärt för krav på mänskliga rättigheter. När rätten till semesterersättning och till barnbidrag rubriceras som mänskliga rättigheter måste man fråga sig

Av

HANS INGVAR ROTH

Docent i etik och universitetslektor
vid Lärarhögskolan i StockholmMÄNSKLIGA RÄTTIGHETER
OCH FILOSOFI

Per Bauhn

Liber (125 s.)

vad detta betyder i kampen för att upprätthålla respekten för betydligt mer grundläggande rättighetskrav.

Metaforiskt kan vi säga att principerna om de mänskliga rättigheterna utgör själva stommen eller strukturen i etikens byggnad, en byggnad som vi sedan kan fylla med olika inredningar beroende på våra kulturella och ideologiska utgångspunkter. Det är således angeläget att föra en mer djuplodande filosofisk diskussion och sträma åt användningen av begreppet för att försvara dess signifikativa roll i det moraliska tänkandet – att försöka identifiera vad som är den oförfärliga stommen och vad som är en mer tillfällig inredning i etikens byggnad.

Detta är också vad filosofen Per Bauhn eftersträvar i sin nya bok *Mänskliga rättigheter och filosofi*. Han efterlyser en kamp mot en förtyllad, trivialiserad och opportunistisk begreppsanvändning. Han ställer sig skeptisk till att diskutera

mänskliga rättigheter i termer av "MR-frågor", en tendens som enligt Bauhn vittnar om att många har reducerat "mänskliga rättigheter" till en slogan av ungefär samma slag som det politiska mantrat "vård-skola-omsorg". Bauhns bok kan med fördel användas som kursbok på olika grundutbildningar i etik, filosofi och juridik. Den ger även en klargörande introduktion till de senaste decenniernas politisk-filosofiska diskussioner kring John Rawls och Robert Nozicks rättighets- och rättviseteorier.

PER BAUHN, SOM FÖR NÄRVARANDE är professor i praktisk filosofi vid Högskolan i Kalmar, har tidigare skrivit om laddade ämnen som terrorism, nationalism och yttrandefrihet. Han tillhör en liten krets av samhällsorienterade moralfilosofer i

Sverige bland vilka Torbjörn Tännsjö nog är den mest kände forskaren och debattören. Bauhn är dock inte, till skillnad från Tännsjö, en vänsterorienterad utilitarist utan förordar en klassisk liberal teori i vilken talet om mänskliga rättigheter (i en åtstramad mening) har en central funktion. På olika sätt kritiserar Bauhn utilitarismen eller konsekvensetiken, som han menar har stora svårigheter att göra reda för den självständiga och betydelsefulla roll som mänskliga rättigheter har i vårt moraliska tänkande. En väsentlig poäng med mänskliga rättigheter är nämligen att sätta gränser för nyttoresonemangen i moralfrågor. Det primära felet med att exempelvis döma en oskyldig person är inte att det eventuellt leder till mindre nyttomaximering för samhället som helhet utan att man kränker personens grundläggande rättigheter.

Övertygande argumenterar Bauhn även mot den marxistiska och den feministiska kritiken, som han menar ger orättvisa bilder av tänkandet kring mänskliga rättigheter. Att förorda en central roll åt principer för de mänskliga rättigheterna innebär inte som marxisterna säger att förorda ett egoistiskt och individualistiskt samhällsideal. Kampen för att göra omfördelningar till svaga grupper i samhället har nämligen många gånger skett med utgångspunkt i mänskliga rättigheter. Ett talande exempel i detta sammanhang är medborgarrättsrörelsens arbete mot segregeringen och rasismen i USA under 1960-talet, vilket vilade på grundläggande civila, politiska och sociala rättigheter.

Den feministiska kritiken är också diskutabel enligt Bauhn. Rättighetsprinciperna är inte formalistiska eller okänsliga i bemärkelsen att de gör våld på kvinnors mer "omsorgsetiska" tänkande. Principerna är snarare ett kritiskt korrektiv som hindrar det "omsorgsetiska" tänkandet att urarta. Begreppen "omsorg" och "att värna om" kan nämligen missbrukas och användas i ett systematiskt förtryck av kvinnor. Tänk bara på de kinesiska mödrarna som band upp sina döttrars fötter för att "värna om" deras framtid på den kinesiska äktenskapsmarknaden.

Teorier om mänskliga rättigheter utgör också hävstänger snarare än hämskor i arbetet för att göra kvinnornas rättigheter i utvecklingsländerna till en mer global angelägenhet. Detta illustreras inte minst av den indiske filosofen och ekonomen Amartya Sens tänkande, som har haft en stor betydelse i utvecklingspolitiska sammanhang. Enligt Sen innebär en konstruktiv utveckling att befrämja människors handlingskapaciteter och handlingsfriheter, och här kan grundläggande rättighetsprinciper som rätten till utbildning och rätten till hälsovård ha en viktig roll att spela.

EN AMERIKANSK FILOSOF som Bauhn beundrar är Alan Gewirth, som han anser har formulerat en mer sofistikerad rättighets-teori än exempelvis Rawls och Nozick. För Gewirth, vars tänkande harmonierar med Amartya Sens och Oxfordfilosofen James Griffins teorier, skall principerna för de mänskliga rättigheterna främst tolkas som ett värnande om de nödvändiga villkoren för ett framgångsrikt handlande.

Dessa nödvändiga förutsättningar beskriver Gewirth i termer av frihet och välbefinnande (som sedan differentieras ytterligare beroende på om det handlar om att förverkliga, bevara eller vidareutveckla en persons handlingskapaciteter). Utifrån denna syn på mänskliga rättigheter kan man argumentera mot en hel del av den ymniga retorik som fått förtäring i samhällsdebatten. Alan Gewirths teori är ett viktigt bidrag, och det skulle vara intressant att se hur långt hans teori går

att använda när det gäller värde- och rättighetskonflikterna i det mångkulturella samhället. Skilda kulturella gemenskaper tycks nämligen ha en stor samstämmighet när det gäller vikten av att säkerställa de verkligt basala villkoren för varje form av framgångsrikt handlande, såsom rätten till liv och lem. Medlemmarna i de olika kulturerna kan däremot ha skilda uppfattningar om hur handlingskapaciteterna mer exakt skall definieras (vad det är som vi skall eftersträva), inte minst beroende på skillnader i kollektiva erfarenheter, sedvänjor och historiska utgångspunkter.

Diskussionen kring det mångkulturella samhället och de mänskliga rättigheterna är kanske bokens minst tillfredsställande del. För Bauhn verkar tongivande mångkulturalister primärt bestå av personer som hävdar grupprättigheter på de individuella mänskliga rättigheternas bekostnad. Bauhn verkar ha liten förståelse för

att en stor del av den mångkulturella debatten inte handlar om att kritisera och ifrågasätta välkända mänskliga rättighetsprinciper, utan snarare om att ta dem på större allvar genom att precisera och nytolka principerna och utvidga deras områden (som rätten till religionsfrihet och rätten till lika behandling på ett mer grundläggande plan). Hans analogier mellan rökares frihetsinskränkningar på restauranger och turbanbärande sikhers svårigheter att åka motorcykel (på grund av hjälmstväng) visar också på en ytlig och bristande förståelse av vad religiös identitet står för.

Som helhet är dock boken ett hedervärt försök att fördjupa den filosofiska diskussionen kring de mänskliga rättigheterna. Bauhn visar på ett övertygande sätt att de mänskliga rättigheterna inte är "nonsens på styltor", som utilitaristen Jeremy Bentham hävdade, utan i stället en oumbärlig del av vårt moraliska tänkande. ■

TÄNKANDET | POSTMODERN TEOLOGI

Gud har råkat i vanrykte

Religion och rationellt samtal utesluter inte varandra

EFTER EN PERIOD av välvillig behandling i medierna är det påfallande hur ofta religion åter framställs som den stora fienden till tolerans, demokrati och förnuft. Det är sannerligen inte bara minister Morgan Johansson som anser att religionen innebär oförnuft. Oberoende av huruvida det gäller muslimsk eller amerikansk högerkristen agitation hotas Västeuropas politiska framsteg. Har inte postmoderniteten öppnat för detta oförnuft? Ger inte dess relativism legitimitet åt fanatiska grupper att fritt hävda sin egen position utan att behöva underkasta den rationell prövning? Är inte det enda hoppet att förnya upplysningens kamp för den sekulära och förnuftiga staten?

Sådana slagord innehåller många tröttsamma schabloner utan historiska nyanser. Världshistoriens värsta diktaturer betonade under förra århundradet sin sekulära och rationella identitet. Flera av Västeuropas viktigaste politiska hörnstenar har uppstått inom kyrkan. Kunde inte historien lära oss att ersätta kategoriska motsättningar med en nyanserad diskussion om gott respektive ont inom olika sekulära stater och religioner?

Det verkar dock som om det finns ett samband mellan postmodernism och religion. Det är slående hur många av de postmoderna tänkarna som visar ett för-

Av

ROLAND SPJUTH

Lektor vid Örebro teologiska högskola

POSTMODERN TEOLOGI

En introduktion

Ola Sigurdson & Jayne Svenungsson

Verbum (284 s.)

nyat intresse för religion i allmänhet och den kristna traditionen i synnerhet. Inte minst i den franska filosofiska traditionen har något skett som Dominique Janicaud med beklagande kallar "den teologiska vändningen".

Ur en synvinkel är det inte överraskande att religionen återvänder som ett av postmodernismens viktigaste teman. Det modernas betoning av det universella förnuftet, ett autonomt subjekt, språkets endimensionella representation av verkligheten, den sekulära nationalstaten och en framåtskridande historia som är öppen för immanenta och heltäckande förklaringar levde av att Gud och den kyrkliga traditionen uteslöts från det offentliga samtalet. När postmodernismen börjar ställa kritiska frågor till moderniteten blir det också självklart intressant att undersöka det som uteslöts i den moderna berätt-

telsen. Bland alla de förkastade i modernitetens skuggland träder också den förskjutna Guden fram. Men det är en Gud som inte längre är den hotande auktoriteten som vi måste göra uppror mot för att få utrymme för autonomi och fri vetenskap. I stället är Gud "den Andre" som från gränserna utmanar en slutet, allomfattande och självsäker modern värld.

Temat religion och postmodernism är alltså i allra högsta grad relevant. Därför är det glädjande att det kommit en ny svensk antologi som två av de intressantare yngre svenska teologerna sammanställt. Ola Sigurdson och Jayne Svenungsson har samlat elva texter av olika internationella författare och bidrar själva med en mycket läsvärd introduktion, som öppnar upp portarna till det pågående samtalet om Gud och postmodernism. Och det är en antologi som visar hur felaktiga många av de schabloner är som florerar kring religion och postmodernism.

SIGURDSONS OCH SVENUNGSSONS centrala ärende är att visa att postmodernism inte innebär oförnuft. Det som postmodernismen förkastar är tron på en kontext- och traditionsobunden position från vilken sanningsanspråk kan göras. Men att förkasta det neutrala och universella förnuftet betyder inte slutet för rationella samtal och fritt fram för fundamentalistisk religion. Tvärtom är postmodernismens centrala ton enligt redaktörerna kritiken mot alla anspråk på slutgiltighet, entydighet och kyrklig självtillräcklighet. Postmodernismen är en inbjudan till ett samtal som redan pågår och där ingen bestämmer villkoren eller har sista ordet. Därmed skapas ett rum för ödmjuk dialog eller, med Gianni Vattimos ord: postmo-

► dernismen innebär slutet för "det starka tänkandet" och en möjlighet för "det svaga tänkandet". Enligt Vattimo har denna förskjutning sin motsvarighet i det kristna talet om Guds kärlek uppenbarad i inkarnation och i Guds utblottelse på korset (*kenosis*). Sigurdson och Svenungsson ser därför inget samband mellan religiösa fundamentalister och postmodernism. Med den amerikanska teologen Nancy Murphy hävdar de snarare att fundamentalism är en motreaktion på modernitetens sökande efter säker kunskap. Att motarbeta fundamentalism med modernitetens logik innebär alltså att vi bevarar de polära konflikter som har uppmuntrat fundamentalism.

Men detta är en bok inte bara för teologer. Flera av artiklarna i antologin presenterar filosofer som visar på intressanta teman i den teologiska vändningen: Gianni Vattimo, Richard Rorty, Slavoj Žižek och Jacques Derrida. Tyvärr finns ingen av de franska fenomenologer representerade som egentligen bär upp den teologiska vändningen, såsom Jean-Luc Marion, Michel Henry och Jean-Louis Chrétien, vilket kanske ger boken en viss slagsida åt postmoderna filosofer som intar en positiv hållning till sekulariseringen.

Den som intresserar sig för feministisk teori finner också ett antal spännande tex-

ter som går bortom feminismens länge dominerande bindning till det moderna subjektet och förenklade läsning av den kristna traditionen (Janet Martin Soskice, Regina Ammicht-Quinn och Sarah Coakley). Artiklarna visar hur tänkandet efter det moderna kan se nya saker i den kristna traditionen. Graham Ward bjuder läsaren på en resa där han visar hur den kristna traditionen innebär en ökad förskjutning av Kristi manliga kropp och Sarah Coakley visar hur kyrkofadern Gregorius av Nyssa genom sin asketiska väg ändrar kulturens bipolära förståelse av genus. På liknande sätt finner flera andra i antologin att den kristna traditionen kan bli en källa för uppgörelsen med pornografins och konsumtionssamhällets syn på kropp och sexualitet utan att återfalla till ett rop på konservativa lagar.

EN GOD BOK VÄCKER alltid frågor. Själv frågar jag mig om inte Sigurdson och Svenungsson alltför mycket tämjt den postmoderna diskursen om Gud. Är inte bilden för harmonisk när postmodernism blir lika med ett pågående, ödmjukt samtal? Är inte konflikterna och oförmågan till fredliga samtal fortsatt en mycket svårhanterlig utmaning även i tiden bortom modernitetens absoluthetsanspråk? Och är inte Gud som "den Andre" en mer oroande figur för

en samtid som så länge självklart vant sig vid att definiera ekonomi, politik, sexualitet och ontologi rent sekulärt? Strävan att komma bortom schablonerna skulle därför stödjas av ett djupare klarläggande kring de olika former av postmodern teologi som i dag bryts mot varandra.

Självklart konstaterar Sigurdson och Svenungsson i sin introduktion att postmodern teologi är differentierad, och förvisso visas detta av skillnaderna mellan bokens artiklar. Har till exempel John Milbanks argument för kyrkan som en musikalisk harmonisering av ständigt nya olikheter några likheter med Rortys liberala förkastelsedom över all teologisk inblandning i det offentliga? Rorty pekar på denna skillnad när han hävdar att Vattimos teologi "uttryckligen [är] skapad för dem Paulus kallade 'ljumma i tron'". Detta är en postmodern teologi som passar dem som håller tron på avstånd från både sanningen och makten och som därmed lätt kan förenas med liberalism och upplysning. Alternativt tänker Milbank postmoderniteten som en situation där teologin ses som radikalt postsekulär och därmed som ett alternativt anspråk på att konstruera tillvaron utifrån Gudstron, men utan att hemfalla till fundamentalismens våldsamma och totalitära krav på andra.

THALES

FILOSOFIFÖRLAGET

Spinoza

Hume

Kant

Wittgenstein

www.bokforlagetthales.se

140 TITLAR I LAGER

EN GRÄNSLÖS EUROPEISK ARBETSMARKNAD

EUROPAPERSPEKTIV 2006

Sverker Gustavsson,
Lars Oxelheim & Nils Wahl (red)

256 s, inb

I denna bok diskuteras olika aspekter på visionen om en gränslös europeisk arbetsmarknad. Är det praktiskt möjligt att skapa en sådan arbetsmarknad i Europa? Är den önskvärd och hur bör den i så fall utformas? Behöver den inre marknaden kompletteras med utomeuropeisk invandring för att nå Lissabonstrategins mål?

Den nionde årgången av *Europaperspektiv* rymmer essäer som utifrån olika angreppssätt belyser frågan i vilken utsträckning en gränslös europeisk arbetsmarknad är möjlig och önskvärd.

Deltagande författare:
Karin Borevi, Jan Ekberg,
Ronnie Eklund,
Katariina Hakkala,
Anders Kjellgren, Gregor Noll,
André Sapir, Anders Widfeldt
och Olof Åslund.

Läs mer om denna bok och andra på
www.santerus.se

SANTÉRUS
FÖRLAG

Surbrunnsgatan 56^{VI}
113 48 Stockholm

TÄNKANDET | CASSIRER OM HÄGERSTRÖM

Ansatsen som kom av sig

En snart 70-årig bok har äntligen funnit sin svenska miljö

MAN KAN TOLKA DET som en ödets ironi eller som en förnufts list att en av svensk filosofis mest intressanta texter legat mer eller mindre bortglömd i Göteborgs högskolas årsskrift sedan 1939 och först nu översatts till svenska. Det rör sig om den tyske filosofen Ernst Cassirers monografi om den svenske filosofen Axel Hägerström, kanske det enda verk som en internationellt erkänd samtida filosof skrivit om en svensk kollega.

HÄGERSTRÖM (1868-1939) bildade skola i Sverige med sin värdenihilism och sin uppgörelse med den uppsaliensiska idealismen. "För övrigt anser jag att metafysiken bör förintas" var Hägerströms valspråk, och paradexemplen på metafysik fann han inom den praktiska filosofin. Moraliska föreställningar antogs nämligen allmänt kunna uttrycka något slags sanning, som att det är fel att döda. I själva verket är moraliska utsagor liksom "ack!" och "fy!" inget annat än uttryck för känslor. Vi kan därför inte argumentera i moraliska frågor.

Många samtida akademiska ämnen tog intryck av Hägerströms förkastande av all slags metafysik, så till den grad att han ibland utnämns till den sociala ingenjörskonstens andlige fader. Det är emellertid en sanning med modifikation; mycket få utanför kretsen av fackfilosofer hade läst särskilt mycket av Hägerströms ofta tämligen obskyra prosa. Herbert Tingsten och Gunnar Myrdal återoppar sig vid några tillfällen på Hägerströms auktoritet, men det rör sig endast om ett allmänt instämmande och hänvisningar till några av hans populärvetenskapliga skrifter.

ERNST CASSIRER (1874-1945) kom från helt andra filosofiska kretsar än Hägerström. Sprungen ur en nykantiansk och humanistisk tradition i tysk filosofi var han misstänksam mot Heideggers mer radikala och subjektuskritiska fenomenologi. Samtidigt vannade han sig om att utforma en filosofisk antropologi i vilken människan togs på allvar som ett mångdimensionellt väsen. I sitt huvudverk *Philosophie der symbolischen Formen* (1923-1929) tolkar han människan som moraliskt, språkligt och religiöst väsen. Även i människans mytiska uttryck finns det en kunskapssträvan nedlagd som bör tas på allvar.

Av

OLA SIGURDSON

Docent i teologi vid Göteborgs universitet

AXEL HÄGERSTRÖM

En studie i samtida svensk filosofi

Ernst Cassirer

Översättning: Jim Jakobsson

Thales (159 s.)

Vid nazisternas maktövertagande 1933 fick Cassirer, som var av judisk börd, lämna sin framgångsrika filosofiska karriär i Tyskland, och efter en kort vistelse i Oxford kom han till Sverige. Här var det Malte Jacobsson, landshövding i Göteborgs och Bohus län, som 1935 såg till att hans forne lärare fick en personlig professur vid Göteborgs högskola. Under sina sex år i Göteborg verkar Cassirer ha funnit sig väl till rätta. Han bodde granne med Torgny Segerstedt, lärde sig svenska, blev svensk medborgare och höll välbesökta föreläsningar för stadens bildade borgerskap. När Cassirers professur gick ut vågade han emellertid inte stanna i Sverige – han fruktade en nazistisk ockupation – utan gav sig 1941 av till USA på

Cassirer efterlyser själv en kritisk filosofi som förmår tolka olika mänskliga uttryck i deras egenart, men som avstår från att upphöja någon enskild kunskapsform till den enda giltiga.

en högst osäker båtfares som emellertid avlöpte väl. Yale University blev hans sista akademiska hamn.

Trots att Cassirer både var och är en internationellt erkänd filosof vars stjärna fortfarande är i stigande har han satt få avtryck i svenskt filosofiskt liv, åtminstone fram till nu. Studien av Hägerströms filosofi är nämligen en mycket noggrann läsning och även hovsam kritik av hela Hägerströms produktion. Cassirer påpekar här det signifikanta faktum att Hägerström, som i sin teoretiska filosofi var objektivist och rationalist, var subjektivist och relativist i sin praktiska filosofi. Kunskapsteoretiskt kan Cassirer och Hägerström mer eller mindre mötas kring Kant, även om Cassirer menar att

Hägerströms kritik av Kant är motsägelsefull och dessutom skymmer att det är där hans egen kunskapssteori hör hemma.

Till Hägerströms moralfilosofi är han emellertid mer skeptisk. Moralen kan inte återföras, menar Cassirer, till känslouttryck eftersom en värderingsakt, åtminstone som vardagligt fenomen, innehåller moment av jämförelser, tillbakablickar, framåtblickar och överblickar. En känsla av sorg tar mig i besittning, men ett moraliskt omdöme är något jag tar ställning till och därför oundvikligen en reflexiv akt. Även filosofiskt finns det anledning att tala om skäl för moraliska handlingar, om vi med dessa skäl inte menar något som motsvarar fysiska egenskaper hos ting, utan snarare enhetliga regler för handling som existerar mellan människor. Skälen för vilka handlingar som är goda och rätta finns inte bortom människans erfarenhetsvärld, enligt Cassirer, utan deras giltighet kan vi finna i universaliteten och enhetligheten hos de målsättningar som kännetecknar människors sociala existens. Hägerströms avvisande av "moraliska föreställningars sanning" blir därför missvisande.

CASSIRERS KRITIK AV Hägerström är lågmäld men ändå tämligen skarp när läsaren uppmärksammas på att betydelsen av sådana kategorier som erfarenhet, omdöme och dialog – i stort sett allt det som kännetecknar den mänskliga, meningsskapande kulturen – förbises av Hägerström genom att de bortförklaras som metafysik. Men humanvetenskaperna är knappast bara "en lek med känslouttryck", som Hägerström avfärdande påstår. Cassirer efterlyser själv en *kritisk* filosofi som förmår tolka olika mänskliga uttryck i deras egenart, men som avstår från att upphöja någon enskild kunskapsform till den enda giltiga.

Meningen var att ett svar skulle skrivas på Cassirers bok, men Hägerström hann dö innan planen hade satts i verket. I och med den analytiska filosofins närmast totala dominans i Sverige efter andra världskriget fanns varken förutsättningar för en reception av Cassirers filosofi eller längre något konstruktivt intresse för Hägerström. Men när nu den angloamerikanska analytiska filosofins hegemoni är bruten kommer alltså boken i översättning. "Den vetenskapliga filosofin är till sin natur dialogisk", skriver Cassirer inledningsvis i *Axel Hägerström*, "och har så varit ända sedan sin första början." Cassirer själv är en god samtalspartner att börja med för den som söker efter denna dialogiska filosofi.

SAMHÄLLET | CIVILISATIONERNAS KAMP

Skrivbordet står nära USA-imperiets hjärta

Samuel P. Huntingtons inflytelserika verk på svenska

MED MICHAEL GORBATJOVS maktövertagande i Sovjetunionen 1985 släpptes anden ur flaskan. Gorbatjovs projekt var att reformera det krackelerande kommunistiska systemet under parollerna glasnost och perestrojka. I själva verket var det början på slutet. När Gorbatjov gjorde sorti från den politiska scenen 1991 försvann också själva den kommunistiska "rådsunionen", och hans egen lott blev ett liv i obemärkthet. Detta var en synnerligen sällsynt, dramatisk, snabb och i huvudsak fredlig geopolitisk förvandling som också betydde slutet för den bipolära världsordning som hade etablerats efter andra världskriget. Europa hade varit delat av järnridån. Konflikten mellan de två supermakterna hade satt sitt avtryck på i stort sett alla epokens konflikter på denna planet.

Mot varandra hade två ideologiska motsatser stått som ändå bägge i grunden förde den modernistiska facklan från upplysningen vidare. Visserligen fanns också den så kallade alliansfria rörelsen och länder som likt Sverige försökte skapa ett ökat manöverutrymme mellan de två supermakterna. Men de förhöll sig ändå i det mesta till den grundläggande konflikten mellan väst och öst, kapitalism och kommunism, demokrati och diktatur.

Kommunismens sammanbrott skapade förhoppningar om att en ny, mer harmonisk värld nu var i vardande. Med murens fall följde också en ökad självsäkerhet bland liberal-konservativa tänkare, särskilt i kretsar närliggande den politiska makten i USA. Redan 1989 förkunnade Francis Fukuyama i en berömd artikel i *The National Interest* att historien hade tagit slut, och några år senare utvecklade han sitt resonemang i boken *The End of History and The Last Man* (1992). Skälet till dessa långtgående slutsatser var enligt Fukuyama att kommunismens fall betydde att den liberala demokratin hade besegrat sina stora historiska konkurrenter: aristokratin, monarkin, fascismen och kommunismen. Därigenom hade vi nått fram till slutpunkten i människans ideologiska utveckling. Det var en på sitt sätt

Av

HÅKAN A. BENGTSOON

Vd för Arenagruppen

CIVILISATIONERNAS KAMP

Samuel P. Huntington

Översättning: Katarina Sjöwall Trodden

Atlantis (468 s.)

djävare och mer långtgående formulering av 50-talets proklamationer om "ideologiernas död".

Men redan mot slutet av 1980-talet hade centrifugala krafter satts i rörelse, pekande i en annan riktning och återuppväckande gamla nationella, religiösa och kulturella identiteter. Försöken att etablera en jugoslavisk och sovjetisk nationell identitet visade sig ha varit fåfänga. Krigen på Balkan och konflikterna i Centralasien hade kulturella och nationella förtecken och kom som en obehaglig överraskning för de liberala offentligheterna i väst. De brutala krigsförbrytelserna under de jugoslaviska krigen gav näring åt pessimistiska framtidsscenarier och diskussioner om människans ondska. Religionernas återkomst eller "guds revansch" visade sig vidare vara en allomfattande företeelse. Efterkrigstidens utvecklingsoptimism och rationalism

sök att förstå den nya världens konfliktmönster. Redan där talade han alltså uttryckligen om civilisationernas kamp. Också Huntington utvecklade sina idéer i en bok, som nu tio år efter originalets utgivning kommit på svenska i ett samarbete mellan förlaget Atlantis och Ax:son Johnsons stiftelse, *Civilisationernas kamp*. Huntington konstaterar att den nya världen inte är konfliktfri. Det kontroversiella är emellertid hävdandet att grundkonflikterna inte är politiska utan kulturella.

Huntington försöker skapa ett slags raster som gör det möjligt att förstå de kulturella identiteternas pånyttfödelse med alla dess religiösa, historiska, kulturella och historiska dimensioner. Grundtesen är att världen efter murens fall i grunden präglas av konflikter mellan ett antal stora civilisationer. Huntington urskiljer åtta: den västerländska, den afrikanska, den latinamerikanska, den kinesiska, den buddhistiska, den hinduiska, den ortodoxa och den muslimska civilisationen. De här gränsdragningarna kan av olika skäl diskuteras. Det centrala budskapet i boken är dock att den västerländska civilisationens dominans avtar ekonomiskt, demografiskt, militärt och kulturellt. Från att ha dominerat världen, först under den europeiska kolonialismens tid och senare under den amerikanska imperialismen, klingar nu västs makt och betydelse långsamt men i grunden mycket dramatiskt av.

Huntington försöker skapa ett slags raster som gör det möjligt att förstå de kulturella identiteternas pånyttfödelse med alla dess religiösa, historiska, kulturella och historiska dimensioner.

skattade åt förgångelsen. Nya nationer föddes, andra bröt samman eller omformades. Allt detta motsade Fukuyamas "optimistiska" förutsägelse. Och snart skulle även den enda kvarvarande och segrande supermakten känna sig trängd.

SAMUEL P. HUNTINGTONS artikel "The Clash of Civilizations?" i *Foreign Affairs* 1993 kan betraktas som ett tidigt amerikanskt för-

Den ekonomiska utvecklingen gör att framför allt Asien utvecklas till ett enormt ekonomiskt kraftcentrum. Den islamska världen vänder sig också mot västs dominans och ifrågasätter explicit de västerländska värdena. Islam har enligt Huntington "blodiga gränser". Den islamska "reformationen" har som Huntington själv framhåller många ansikten, såväl ett modernistiskt som ett traditionalistiskt och ett fundamentalistiskt. Det är också utmaningarna från Asien och islam Huntington ägnar störst utrymme för, men alla regioner, kulturer, länder eller om man så vill civilisationer markerar en

Slaget vid Kahlenberg 1688. Den polske kungen Johan III Sobieski stormar Kara Mustaphas tält under turkiska kriget mot Österrike 1683–1699. Wiens räddning, oljemålning av Franz Geffles.

Foto: akg-images

ökad självständighet i förhållande till väst.

Frågan är förstas om detta bör uppfattas som ett hot. Det kan ju lika gärna betraktas som en självklarhet när dessa länder och regioner utvecklas ekonomiskt och rör sig från traditionalism till modernism. Denna utveckling skapar också konflikter inom och mellan olika regioner. Emmanuel Todd framhåller exempelvis i boken *Låtsasimperiet. Om det amerikanska systemets sönderfall* (2002) att den europeiska kontinenten på 1600-talet rymde religiösa konflikter som har likheter med dagens turbulens i den islamska världen. Lika självklart är att utvecklingen i andra delar av världen inte behöver vara strikt västerländsk, utan kan och bör bygga på respektive regions eller civilisations historiska traditioner.

Civilisationernas kamp är en faktsäckad och perspektivrik men i mina ögon också problematisk bok. Huntington är förvisso inte ett under av klarhet. Beskriver han bara ett antal utvecklingstendenser eller skriver han ut rekommendationer för den amerikanska administrationens eller västs förhållningssätt till resten av världen? Att se det särskiljande som centralt snarare än det universella är också ett ställningstagande. Det är inte heller kring demokratin eller respekten för mänskliga rättigheter gränslinjer dras i

boken. Här är det kultur och religion som gäller, som förenar och skiljer. Västerlänningar bör känna oro för den ekonomiska utmaningen från främst Asien och det religiösa hotet från islam. Redan den ursprungliga artikeln uppfattades ju med sitt tillspetsade tonläge som en krigsförklaring; i boken är förvisso tonläget nedtonat, men analysen densamma. Där tidigare järnridån skilde öst och väst sätter Huntington fokus på en mer osynlig eller imaginär kulturell hjärnridå. Efter det kalla kriget det kulturella kriget.

DETTA HINDRAR INTE BOKEN från att vara fylld av intressanta reflektioner, och den erbjuder ett perspektiv som inte lättvindigt kan viftas bort. Med tanke på att den gavs ut för tio år sedan är det också mycket som ytligt sett tycks ha gett Huntington rätt. Detta blev särskilt tydligt i före detta Jugoslavien, där konfliktmönstren och stödet utifrån till de olika stridande parterna i mångt och mycket byggde på civilisatoriska, religiösa och kulturella tillhörigheter. När gamla nationalstatsbyggnationer faller samman eller i tider av otrygghet blir tillhörigheterna återigen betydelsefulla. Eller med Huntingtons klarspråk: "Det som räknas när man befinner sig i en identitetskris är blod och tro, religion och familj." Ingen

vettig människa kan alltså förneka att många konfliktmönster har anknytning till religion och kultur och att dessa faktorer faktiskt har omstrukturerat världspolitiken efter murens fall.

11 september och händelserna därefter har skärpt konflikten mellan den muslimska världen och framför allt USA men även väst i allmänhet. Kriget i Irak har knappast dämpat aversionerna. *Jyllands-Postens* publicering av nidsbilderna av profeten Muhammed visade att den kulturella konflikten också nått Skandinavien och att många liberaler i Danmark bakom sin självbild av tolerans visat sig vara oerhört fördomsfulla. Exemplet visar tydligt att konflikter varken är statiska eller självklara. De kan också skapas och förvärras av handlingar på ömse sidor om de civilisatoriska gränslinjerna. Härvidlag framstår Huntington inte bara som forskare utan också som ett slags ideologisk producent av föreställningar om kampen mellan "oss" och "dem". Han är helt enkelt inte en objektiv betraktare, utan formar genom sin bok våra föreställningar om världen. För när den vetenskapliga skruden tas av blir det helt enkelt väldigt mycket av *the West against the rest*.

"Världen är", skriver han, "med andra ord, uppdelad mellan en västerländsk enhet och en icke-västerländsk mångfald." ►

► Det han ser är framför allt västerlandets nedgång, och han anknyter till Oswald Spenglers bok från början av 1900-talet. Den konservativa undertexten är svår att missa. Det går utför. I vissa avsnitt blir detta till en berättelse om västerlandets nedgång och – i värsta fall – undergång. Huntington framhåller till exempel att "moraliskt förfall, kulturellt självmord

Möjligen har Huntington rätt i det korta perspektivet, men historien visar många exempel på kosmopolitisk samexistens mellan olika religioner och kulturer.

och politisk oenighet i väst är ett långt större bekymmer än ekonomin och demografin". Och som exempel på förfallet i väst nämner han asocialt beteende (brottslighet och narkotikamissbruk), familjens förfall, det sociala kapitalets erosion, sviktande arbetsmoral och en "minskad benägenhet att lära sig och ägna sig åt intellektuella aktiviteter".

DE STORA BERÄTTELSENA är fascinerande men kan bli förledande i sina generaliseringar. Kultur eller civilisation blir för Huntington något nästan oföränderligt och stabilt. Historien visar emellertid att civilisationerna präglas av förändring och förvandling, inte minst genom ömsesidig påverkan. Från kolonialismen och framåt gick impulserna med vapen och arméer som maktmedel från väst till resten av världen. I vår tid går möjligen påverkan också åt andra hållet. Till exempel blir den gamla europeiska världen alltmer mångkulturell. Ett litet exempel som Huntington diskuterar i förbigående är frågan om Turkiets medlemskap i EU. Han konstaterar (för tio år sedan) att EU:s medlemmar inte vill ha en muslimsk stat i den europeiska unionen. Det tas som intäkt för att civilisationerna i grunden är oförenliga. Men EU har sedan dess ändrat sig. Saken är ännu inte avgjord och det finns ett inre europeiskt motstånd, främst från Tyskland. Men en sak är säker, nämligen att ett turkiskt medlemskap skulle bli ett viktigt exempel på en samexistens mellan olika kulturer och religioner i en politisk gemenskap.

Civilisationernas kamp är skriven nära Pentagon och Vita huset. Från den horisonten är västs makt och särskilt USA:s dominans i dag ifrågasatt. På en annan plats i världen skulle perspektivet vara ett annat: USA och dess allierade framstår fortfarande som närmast ohotade på den världspolitiska scenen.

Även om Huntington å ena sidan frammanar ett kallt krig utan kommunism skriver han samtidigt att de olika civilisa-

tionerna måste kunna samverka och samexistera. Men tonvikten ligger hela tiden på konflikt och spänningar. "Det är mänskligt att hata", skriver han. Dessvärre är detta en sida av mänskligheten vi har att leva med. Men Huntington menar också att vissa typer av kulturkonflikter kräver "ett entydigt ja eller nej". Konflikten mellan marxism-leninism och kapitalism kunde i varje fall diskuteras, men han menar att det är annorlunda med trosfrågor: "det är inte troligt att hinduer och muslimer kommer att kunna lösa problemet med om man ska bygga ett tempel eller en moské i Ayodhya genom att uppföra båda delarna, eller ingetdera, eller en synkretistisk byggnad som är både en moské och ett tempel."

MÖJLIGEN HAR HUNTINGTON RÄTT i det korta perspektivet, men historien visar många exempel på kosmopolitisk samexistens mellan olika religioner och kulturer. Detta "entydiga" ja eller nej är inte heller bara kulturellt utan också politiskt betingat. Risken är också stor att kulturella dimensioner tar över och fördjupar andra viktiga konfliktlinjer. Även om den kommunistiska utopin dött sotdöden

finns det grundläggande intressekonflikter och ideologiska skillnader som skär över dessa faktiska och imaginärt skapade gränser. Andra svar på frågorna om vår tid ges i andra stora berättelser, däribland Manuel Castells stora verk om nätverks-samhället och de mer vänsterorienterade Michael Hardt och Antonio Negris omtalade bok *Imperiet*.

Huntington har skrivit en pessimistisk bok. Utvecklingen och självständighetsförklaringen gentemot väst i resten av världen uppfattas som hotfull. Men kan detta inte betraktas som en möjlighet? Varken världsekonomin eller världspolitiken är ett nollsummespel. Frågan gäller huruvida vi kan samexistera med andra länder och regioner i världen, vilka måste få utvecklas på sina egna villkor. Möjligheterna att främja demokrati och mänskliga rättigheter beror i det långa loppet mycket mer på vår förmåga att utveckla mjuk makt, som i EU, än att hota med och använda den hårda makten, som i USA:s fall. Västs dominerande roll i världen är orimlig i längden.

Den process Huntington skickligt beskriver är därför självklar och nödvändig. Att uppfatta detta som hotfullt säger förmodligen något om att boken är skriven nära det amerikanska imperiets hjärta. Den skulle nog besett bara ha kunnat skrivas där. ■

SAMHÄLLET | KRIGET I IRAK

Angrepp med otydlig karta

USA invaderade utan att känna till Irak

EFTER DEN AMERIKANSKA INVASIONEN av Irak har det bakomliggande maktspillet i Washington och London analyserats ur ett flertal synvinklar av olika skribenter. De alster som beskriver förhållandena inne i själva Irak tycks vara färre, varför det känns angeläget att just Loretta Napoleonis bok i ämnet nu översatts till svenska.

En av Napoleonis huvudteser är att ledande kretsar i Washington inte förstått vilken komplicerad mosaik det irakiska samhället egentligen är och vilka konsekvenser detta medför för en ockupationsmakt. Detta förhållande, som författaren illustrerar i boken på ett utmärkt sätt, har lett till att USA nu står inför en hart när omöjlig uppgift när det gäller att upprätta ett fredligt, säkert och demokratiskt Irak. Visserligen har allmänna val hållits och den tidigare regimens företrädare kunnat ställas inför rätta, men etniska och religiö-

Av

JOHAN JAKOBSSON

Försvarsanalytiker

UPPROR I IRAK

al-Zarkawis heliga krig

Loretta Napoleoni

Översättning: Stefan Lindgren

Leopard Förlag (292 s.)

sa motsättningar inom Irak har medfört att landet alltmer går mot en "balkanisering".

Boken inleds med ett förord av lundaprofessorn Jan Hjärpe, som vill låta läsaren förstå att boken egentligen är en svindande vidräkning med en lögnaktig propaganda som USA iscensatt för att rättfärdiga invasionen och kriget mot terroristerna. Krigets första offer är ju som bekant

sanningen, och visst har Hjärpe rätt i att bilden av terrorhotet många gånger för-
enklasts och förfälskats för att passa medie-
konsumenter i väst. Hjärpe lyckas emel-
lertid, efter ett antal sidors indignation,
vidga resonemanget till att även omfatta
kritik mot västliga myndigheters hanter-
ring av misstänkta terrorister genom att
bland annat ta upp det skandalösa förfar-
andet då företrädare för CIA tilläts
hämta två misstänkta egyptier på
Bromma flygplats för transport till hem-
landet.

Onekligen kan rättsstatens ställning
kontra "kriget mot terrorismen" disku-
teras, och professor Hjärpe har definitivt
goda argument för sin uppfattning, men i
förordet sätter han Napoleons bok i en
något felaktig belysning. Den handlar
främst om Irak och den konflikt som
pågår där, om synen på en av de mest
omskrivna gestalterna i dess mitt, Abu
Musab al-Zarqawi, och är inte i första
hand en beskrivning av USA:s krig mot
terrorn i sig. Hjärpe har all rätt att ondgö-
ra sig över CIA-stödda tortyrcentraler och
politikens undfallenhet mot den ameri-
kanska hållningen, men kanske borde vi
också påminnas om den tidigare irakiska
regimens sätt att behandla den egna
befolkningen. Om en stat medvetet utsät-
ter sina medborgare för angrepp med
kemiska vapen, godtyckligt fångslar och
på de mest bestialiska sätt torterar både
faktiska och inbillade meningsmotstånd-
are, samt vid flera tillfällen startar krig mot
sina grannländer, borde kanske även detta
tas med i bilden. Därmed inte sagt att pro-
fessor Hjärpe på något sätt skulle kunna
misstänkas för att vilja urskulda Saddam
Husseins regim.

MYCKET AV DET VÄPNADE motståndet mot
den amerikanska ockupationsmakten
kretsar kring den jordanske islamisten
Abu Musab al-Zarqawi. Denne har av
såväl medier som av olika underrättelse-
tjänster pekats ut som ledare för terror-
nätverket al-Qaidas verksamhet i regio-
nen. Napoleoni ger egentligen inget enty-
digt svar på vilken roll al-Zarqawi spelar
för det sunnitiska motståndet men speku-
lerar i möjligheterna att hans roll anting-
en medvetet har överdrivits av amerika-
nerna i massmedierna, för att lättare
kunna ge fienden ett ansikte, eller att CIA
fått vilseledande information av sina sam-
arbetspartners i regionen.

Det sistnämnda förhållandet kan vara
värt att belysa närmare. Den första gång-
en hans namn dyker upp hos amerikanska
myndigheter är efter 11 september.
Uppgifterna om att al-Zarqawi och hans
grupp al-Tawhid spelar en tongivande roll
bland islamistnätverken i Irak kommer
från kurdiska och jordanska underrättelse-
organisationer och kan ha syftat till att

skapa en hotbild som skulle tillförsäkra
dessa aktörer fortsatt amerikanskt stöd
mot en framväxande islamistisk rörelse.
Mycket tyder på att CIA också i andra fall
litat på starkt överdrivna uppgifter från
kurdiska underrättelsetjänster i samband
med invasionen.

Om CIA medvetet har vilselett av sina
partners beträffande Irak i allmänhet och
det regionala islamistiska hotet i synner-
het är detta inte första gången något lik-
nande inträffar. Exempelvis förlitade man
sig under många år på den bild som de
saudiska och pakistanska underrättelse-
tjänsterna valde att måla upp rörande
läget i Afghanistan, något som knappast
medförde att amerikanska myndigheter
fick en rättvisande bild av läget i regionen.
Beträffande Irak vet vi i dag att de uppen-
barligen felaktiga uppgifter som CIA
erhöll, bland annat från kurdiskt håll,
rörande irakiska kärnvapenprogram i sin
tur också färgade andra underrättelsetjän-
sters bedömningar av läget.

Är då al-Zarqawi en terrorist av inter-
nationella mått eller enbart en lokal oros-
stiftare med en osedvanlig fallenhet för
brutalitet och dramatik? Videofilmade
avrättningar av västerländska fångar iför-
da overaller som skall påminna om fäng-
dräkterna på Guantanamo basen tyder vis-
serligen på ett utpräglat sinne för propa-

Det tycks som om Washington saknat både en grundläggande förståelse för drivkrafterna i regionen och en plan för hur freden skulle vinnas sedan Saddam Hussein besegrats.

ganda, men Napoleoni menar att han i
första hand är en av "al-Qaidaismens"
antiimperialistiska kämpar som samtidigt
är en del av den komplicerade väv som
utgör det sunnitiska motståndet i Irak.

Begreppet "al-Qaidaism" syftar här på
att Usama bin Ladins nätverk anses ha
givit upphov till en egen ideologi, anam-
mad av olika organisationer och nätverk i
den muslimska världen. Detta korrespon-
derar för övrigt väl med de olika synsätt
som verkar ha funnits inom al-Qaida
beträffande vad som skall betraktas som
viktigast att bekämpa: den "nära fienden"
(regimerna i de muslimska stater som
anses gå i västs ledband) eller den "fjärran
fienden" (USA).

I BOKENS INLEDANDE DELAR tecknar Napo-
leoni noggrant al-Zarqawis bakgrund.
Författaren ryggar samtidigt inte för att
beskriva Muslimska brödraskapets roll i
regionen, den betydelse bin Ladins men-
tor Abdallah Azzams världsbild hade för
de till Afghanistanfronten nyanlända
kämparna eller vad jihad egentligen står
för. All denna information vävs på ett

ytterst läsvänligt sätt in i historien om al-
Zarqawi. Det är onekligen en pedagogisk
bedrift.

En annan mycket intressant poäng, som
Napoleoni dock kanske kunde ha under-
strukt mer, är att den moderna salafismen
(som vill återgå till den rena läran och som
präglar de flesta islamistiska grupperingar
i dag) ursprungligen inte var särskilt anti-
västlig. Önskan om att återvända till
Koranens ursprungliga budskap hade sna-
rare sin grund i att salafisterna identifiera-
de det ottomanska riket som den huvud-
sakliga orsaken till att de arabiska område-
na inte lyckats moderniseras. För att så
återfå ett oberoende och kunna bygga upp
en egen arabisk identitet behövdes med
andra ord en religiös reningsprocess.
Skälet till att salafismen därefter kom att
vända sig mot västvärlden skall emellertid
ha sin grund i att Europa koloniserade
arabvärlden under 1800-talets andra hälft
och därmed korrumpade den. Napoleoni
menar att det är mot denna bakgrund som
bland annat en av islamisternas favorit-
ideologer, den egyptiske författaren Sayyid
Qutb, skall ses.

Kanske kunde författaren också ha
ägnat Syriens roll ytterligare uppmärk-
samhet, dels med tanke på de anklagelser
som riktats mot landet för att understöd-
ja det sunnitiska upproret i Irak, dels med
tanke på den politiska
roll som landet spelar i
regionen i allmänhet.
Ämnet berörs men en
strategisk analys värd
namnet saknas.

I BOKENS AVSLUTANDE

delar ligger emellertid dess huvudsakliga
styrka. Napoleoni redogör på ett före-
dömligt sätt för den minst sagt komplice-
rade väv som det irakiska samhället for-
mar. Här framträder ett samhälle bestående
av olika klaner och stammar tillsam-
mans med etniska grupper och religiösa
motståndare, alla med sin egen agenda.
Som utomstående betraktare måste man
ställa sig frågan hur det är möjligt att man
från amerikansk sida uppenbarligen inte
kunde förutse att en invasion skulle leda
till ett minst sagt komplicerat politiskt
läge, som också skulle medföra att man
tvingades binda sig för att upprätthålla
militära styrkor i regionen under över-
skådlig framtid.

Det tycks som om Washington saknat
både en grundläggande förståelse för driv-
krafterna i regionen och en plan för hur
freden skulle vinnas sedan Saddam
Hussein besegrats. Konsekvenserna av
detta kan bli att USA nu tvingas stanna i
Irak trots att både de olika motstånds-
grupperna och de grupper som stödjer
den nyvalda regeringen önskar att de skall
ge sig av. ■

SAMHÄLLET | REPUBLIKEN KONGO

Världen i en afrikansk by

Svante Weyler berättar bättre än han rapporterar

REPUBLIKEN KONGO hör man inte mycket om i medierna eller annan opinionsbildning, av delvis oförklarliga skäl. 1997 inträffade där en statskupp, som föreföll vara en i raden av västafrikanska revolter men som i själva verket genomfördes med direkt inblandning av det då statsägda franska oljebolaget Elf. President Pascal Lissouba ville få till stånd en genomlysning av Elfs utvinning och höja statens andel av inkomsterna från 13 till 33 procent. Det var då Frankrike, med sin förlängda utrikespolitiska arm Elf, beslöt att byta statschef. Lissouba var kanske inte en lysande ledare, men han var ingen Saddam utan landets första folkvalda president, med vissa lovande reformprogram. Ändå skedde interventionen utan protester från omvärlden. Oförklarligt? Bara delvis, för det är fortfarande så att den första världen bryr sig väldigt lite om Afrika.

För att bry sig bör man veta en del, och för att veta bör man uppleva sakernas tillstånd på nära håll. Detta visste Svante Weyler av erfarenhet när han reste till Kongo för att söka förstå livet i en av landets byar. Som ung marxist tog han ställning till geopolitiska frågor doktrinärt, utan att känna till realiteten i kommunistländerna. Nu reser han till Afrika utan att läsa böcker, men med öppna sinnen.

Weyler kommer till Kongo i skuggan av det inbördeskrig som följde på den nämnade kuppen (cirka 10 000 döda, 800 000 flyktingar). Den våldsamma närhistorien gör sig påmind överallt – en allmän avsky för Frankrike och dess kongolesiska hejdukar, ruinerade institutioner och sönderbombade infrastrukturer – men snappas mestadels upp i samtal med vanligt folk. Därmed utvecklas två berättarplan i boken, dels ett storpolitiskt, dels ett bypolitiskt. Det visar sig bli en lätt, elegant och emellanåt gripande reseskildring för en bred läsekrets, men en något mindre lyckad rapportbok.

FÖRSTA RESAN GÖRS i sällskap med vännen Lennart Hagerfors, som tillbringade barndomen på missionsstationen Ngouedi och som skildrade dessa erfarenheter i boken *Längta hem* (2003). Weyler för vacklande noteringar om vad han ser och hör, frilägger mänskliga aktiviteter i relief mot en grovt skissad sociopolitisk bakgrund, ställer medvetet naiva frågor bara för att många gånger mötas av för

Av

OLA JOHANSSON

Forskare vid Stockholms universitet och Lancaster University med inriktning på postkoloniala studier och samhällsteater

ETT HUS I NGOUEDI
Tre resor och en berättelse

Svante Weyler

Atlas (251 s.)

honom obegripliga svar. Precis som det ska vara på en första resa till ett nytt land.

Tanken är att översätta intrycken till hemvana referensramar, en gammal beprövad men vanskelig antropologisk metod. Frustrerad ser Weyler ett lamslaget mänskligt tillstånd i Ngouedi men är också sympatisk nog att vända på sina perspektiv: "Plötsligt känner jag hur lockande tanken är: de är inte som vi. De ser inte det du ser, de frågar sig inte det du frågar dig. Och hur kan du utgå ifrån att dina frågor är de rätta?" För att inte helt förlora fotfästet och därmed själva berättelsen ställs viljan att veta på sin spets: "Jag vill förstå Afrika utan att sluta förstå mig själv."

De beskrivande intrycken känns

Missionärerna kritiserar nästan inte alls i boken, men deras raka budskap erbjuder knappast en mer rationell vägledning i dagens Ngouedi än magins snåriga förbindelser.

genomgående mer övertygande än de spekulativa. Som joggingturen längs Kongofloden en kväll då Weyler får syn på studenter som tentamensläser under gatlyktorna i brist på andra lysen i staden. Eller när han slås av de äldre kvinnornas förmåga att streta nerför branta backar med femtio kilo tunga korgar på ryggen. Eller när han bara sitter och glör på folk som sitter, pratar, leker, går till kyrkan eller till fältet. Då är han där och låter oss följa med.

Så småningom träffar han Stywart och Yolande, ett yngre par som etablerar en fiskodling i hopp om en anständig framtid. Detta ger också Weyler hopp – om att investera i och kanske till och med göra en insamling för projektet och så småningom

resa tillbaka till byn. Insamlingen blir aldrig av, kontakten med paret i Ngouedi är sporadisk mellan resorna, investeringen sker först när han återvänder till Ngouedi drygt ett år senare. Weyler skjuter då till en slant bara för att snart inse att fisken dör eftersom vattnet innehåller för mycket kalk.

DETTA VISAR SIG BLI en av många provningar under den andra resan, som för resenären i närmare kontakt med individer genom institutioner såsom skola, kyrka, familj och politik. Samma frågor om (bristande) välbefinnande och utveckling ställs på nytt, men nu i tätare relation med berörda personer. Iakttagelserna är alltjämt kontemplativa och stiltfullt uttalade, samtidigt som frågorna pochar på alltmer avgörande ståndpunkter. Det är i detta skede Weyler får problem med sitt spontana och spekulativa resonemang. Med stöd i ett allmänt begrepp om rationalitet anmärker han dels på den magi (eller "trollkonst") som används, dels på den utvidgade afrikanska familjen med dess invecklade försörjningsansvar.

Här hade det inte skadat med en del läsning inför resan. Att motivera händelser och handlingar i termer av magi står inte nödvändigtvis i strid med rationella bevekelsegrunder, utan kan ofta förstås som ett indirekt sätt att ge uttryck åt outredda konflikter eller utvägar. Magin är mystisk men inte godtycklig, den är metafysisk och abstrakt, men det är också evangeliet, som rör Weyler till tårar när det sjungs ut i kyrkan: "Gud, jag följer dig på din raka väg, Gud, du leder mina steg, du är min förlossare." Missionärerna kritiserar nästan inte alls i boken, men deras raka budskap erbjuder knappast en mer rationell vägledning i dagens Ngouedi än magins snåriga förbindelser.

Weylers fördomande inställning till matrilineära släktskapssystem är också tvivelaktigt. "Det förefaller vara ett ganska genialt sätt att moderera könskampen", skriver han och drar slutsatsen: "all makt åt männen i familjen mot att de tar hand om systrarnas avkomma". Det är oklart vilken könskamp som här åsyftas, men också vilken åsikt Weyler uttalar. I dagens postkoloniala situation är släktsystemen i upplösning på många håll i Afrika och övriga världen, men det råder ingen tvekan om att kvinnor har gynnats rättsligt och socialt i matrilineära samhällsbildningar i jämförelse med patrilineära eller andra politiskt monolitiska varianter.

SAKER OCH TING blir desto skarpare under författarens tredje resa till Kongo (så sent

som i mars 2005), då han samtalar med folk från oljebolaget, ambassadtjänstemän, politiker, antropologer och klanledare. Här går den före detta tidningsreportern över till en undersökande journalistisk som fungerar utmärkt i intervju-situationer. Weyler lyckas röja vissa attityder och åsikter som är rent skrämmande

för landets vidkommande. Fransmän talar fortfarande om Kongo som en infantil lydstat, medan inhemska opinionsbildare tycks hysa en avgrundsdyb misstro mot landets nuvarande ledning.
Weyler besöker sina bekanta i Ngouedi en tredje gång, och nu görs det klart att skildringen är en självbekännelse lika

mycket som en rapport från ett land och en by vars historiska riktningar förblir outgrundliga. Han överläter åt läsaren att avgöra bokens kärnfråga: "Vad i mitt bagage, i mina tidigare erfarenheter, öppnade mina ögon för det jag mötte i Kongo och vad var det i det som gjorde mig blind?" ■

SAMHÄLLET | SKAPANDETS KLASS

Richard Florida berättar som ni behagar

Hypad författare levererar dåligt underbyggda teorier om tillväxtens villkor

UNDER ÅRETS FÖRSTA MÅNADER fick jag med jämna mellanrum e-post och så småningom glassiga inbjudningskort från Färgfabriken, Stockholms stad och Svenska institutet. Jag var välkommen till Stadshuset för att höra Richard Florida berätta om de kreativa klasserna, med en doakör av svenska prominenser. Priset var 1 500 kronor. Florida är den senaste i raden av amerikanska samhällsvetare som når ut långt utanför akademien och kan omvandla sina hypoteser i inbringande föreläsningar och konsultinsatser, så småningom också på export. Jeffrey Sachs och Robert Putnam hör till dem som nått Sverige under senare år; John Kenneth Galbraith var det stora namnet när jag började läsa kultursidor på 1960-talet.
Det är en genre för sig. Florida skriver med tydligt markerade vetenskapliga anspråk: gång på gång hänvisar han till att "min forskning visar ..." och med jämna mellanrum river han av tre fyra andra forskares monografier i en fotnot. Samtidigt börjar läsaren undra vad hans forskning egentligen består i. Han har konstruerat några index av dubiöst värde, räknar procentandelar på opinionsundersökningar med skevt urval och stödjer sig på aldrig redovisade "fokusgrupper", men framför allt hänvisar han till massor av anekdoter, samtal med enskilda "kreatörer" och egna framträdanden för USA:s rika och mäktiga.

FLORIDAS TES är att det är den kreativa klassen som driver tillväxten. Det är inte kunskapen i sig som skapar nya värden, utan förmågan att omsätta den i nya lösningar. Tyvärr har den kreativa klassen inte upptäckt att den är en klass, men det har Florida gjort. Han samlar ihop dem som arbetar med datorer, ingenjörer, forskare, bibliotekariéer, lärare och alla som arbetar med medier och underhållning. Då hamnar bortåt 30 procent av USA:s arbetskraft i den kreativa klassen. I

Av
GUNNAR WETTERBERG
Samhällspolitisk chef på Saco
**DEN KREATIVA KLASSENS
FRAMVÄXT**
Richard Florida
Översättning: Anna Sörmark
Daidalos (448 s.)

Göteborgs-Posten ser jag att någon påpasslig svensk epigon räknat ut att den kreativa klassen utgör 49,5 procent i Stockholm, 42 procent i Göteborg och 40 procent i Malmö. Inom klassen finns det en "superkreativ kärna" – "människor som arbetar med vetenskap och ingenjörskonst, datorer och matematik, utbildning, konst, design och underhållning, människor med rent kreativa jobb" – på tolv procent.

ÅR 1920, när den traditionella arbetarklassen var som störst, omfattade den 40 procent av arbetsstyrkan, men trettio år senare började den att minska. I dag utgör arbetarklassen ungefär en fjärdedel av den samlade arbetskraften medan serviceklassen – "lågbetalda servicejobb med lågt självbestämmande" – numera är den största klassen, med 43 procent av arbetsstyrkan. Mellan den kreativa klassen och serviceklassen finns det enligt Florida ett

när jag hade frågetecknen, men de blev snart alldeles för många. Florida slirar på begreppen; det är egentligen inte sin breda klassdefinition han ägnar sig åt i boken, utan nästan bara it-företag, finansvalpar, advokater och unga akademiker. Han gör en stor poäng av att det är den kreativa förmågan som är viktig, inte avlagda examina – men sedan är det ändå den formella utbildningsnivån han använder sig av i sitt "talangindex". Och han nöjer sig inte med att säga att den kreativa klassen söker sig till jobben, utan hävdar att det rentav är tvärtom, att kreatörerna kommer först och arbetsplatserna sedan – utan särskilt många belägg för sin tes. (Snarare tvärtom: gång på gång understryker han hur rörliga kreatörerna är, och hur de föredrar platser med många jobb, så att de kan röra sig i sidled med jämna mellanrum.) För att inte tala om hur tvärsäkert han vidarebefordrar Peter Druckers trosvisa utsaga: "Att muta kreativa människor går bara inte." Jojo ...

Kanske beror genomslaget på att Florida säger vad vi vill höra. Många som köper boken blir nog smickrade av sin nya klasstillhörighet. Florida säger dessutom att det som driver kreatörerna är tre T: talang, teknologi och tolerans. Städer med många homosexuella och bohemer (jodå, han har index för båda) erbjuder den intellektuella öppenhet som låter kreativiteten flöda. Åt tillväxtträngande besluts-

Kanske beror genomslaget på att Florida säger det vi vill höra.

tydligt samband: för att han ska hinna skriva sina böcker behöver han städerska, matlagningshjälp, trädgårdsmästare och chaufför, tjänster som han köper styckevis och delat men som bidrar till att hela den tjänande klassen tiodubblats sedan förra sekelskiftet. Jag började vika hundöron

fattare skriver han ut kreativitetens recept: bevara mysiga stadsdelar, gynna småskalig musik, bygg cykelleder där vi kan trampa loss vårt tänkande! Då kommer kreatörerna, och med dem utvecklingen. Florida betonar platsens betydelse för städers och regioners dragningskraft. Bara i ett avseende hittar han en mörkare skugga: afroamerikanerna är inte så många i den kreativa klassen, alltför många är för fattiga för att ha vuxit ▶

► in i it-världen. Detta är den korta versionen: han påpekar här och var i texten att han också ställer upp som konsult och föreläsare, förlaget kan säkert förmedla adressen och kanske taxan också.

MÅHÄNDA ÄR DETTA ett grinigt sätt att läsa *Den kreativa klassens framväxt*. Om man inte hakar upp sig alltför mycket på Floridas vetenskapliga anspråk på att uppenbara sanningen om tillväxten finns det åtminstone två andra sätt att ta till sig boken med större behållning.

Det ena sättet är att läsa den som ett långreportage om miljöer i dagens USA. Vad funderar den intellektuella medelklassen över, hur ser deras värderingar och konsumtionsmönster ut? Florida skriver om hippies som blir yuppies, om hur gamla industristäder försöker trassla sig över i den kreativa verkligheten och om hur klädstilar och boendemönster förändras. Han berättar om teknologi-vid:n som spelar i rockband och beskriver hur homosexuella arbetssökande frågar om förmåner för en partner av samma kön, som ett lackmustest på företagets öppenhet.

Det andra sättet är att hoppas att *Den kreativa klassens framväxt* ska fungera som en provokation för andra. Många av Floridas resonemang är bestickande men

än så länge svagt underbyggda. Om han kan reta kollegor att gräva djupare kommer motinläggen, och för all del också bekräftelserna, att bidra till mer kunskap. Stämmer det att de kreativa flyttar till miljöer snarare än jobb? Hur kommer det sig att medellönen för det Florida kallar den "superkreativa kärnan" är lägre än för klassen som helhet (det kommenterar han

Florida slirar på begreppen; det är egentligen inte sin breda klassdefinition han ägnar sig åt i boken, utan nästan bara it-företag, finansvalpar, advokater och unga akademiker.

inte själv)? Är de kreativa så mycket rörligare än andra grupper, som Florida menar?

FLORIDA ÄGNAR SIG själv åt den sortens polemik. Mot slutet av boken tar han sig an Putnam och dennes teorier om det sociala kapitalets betydelse för samhället och ekonomin. Florida och ett par av hans vänner har granskat underlaget för Putnams slutsatser om den ensamme bowlaren. De menar att Putnam överskattat urgröpningen av föreningslivet, att han bortsett från nya former av medbor-

gerligt engagemang, men framför allt att de samhällen som bevarat mest "socialt kapital" inte alls är särskilt tillväxtvänliga. Den starka sociala kontrollen i traditionella industristäder hämmar mångfalden och kreativiteten. Florida menar att hans "kreativitetsindex" förklarar mer av tillväxten än det "sociala kapitalet". Den kreativa klassen vill inte ha Putnams "starka"

band med mellan fem och tio nära släktingar och vänner; de föredrar sina miljöers "svaga" band med hundratals kollegor och bekanta, olika från tid till annan, där man kan byta och bryta kreativa impulser

och på så vis komma vidare.

Sven E. Olsson har i en tidskriftsartikel beskrivit villkoren på den amerikanska "akademiska marknadsplatsen" i en finurlig fotnot. Behovet att göra karriär i en extremt tävlingsinriktad miljö "tvingar avhandlingsförfattare att pressa sina poänger till det yttersta samtidigt som man anpassar dem till dagens teoretiska konjunktur". Kanske kan det också duga som karaktäristik av de förutsättningar som präglade *Den kreativa klassens framväxt*. Återstår att se vad gensagorna kan komma att ge.

SAMHÄLLET | EKONOMI

Uppdatering av den svenska modellen

Lars Magnusson kommer med förslag om vad som bör göras

FÖR SEX ÅR SEDAN kom ekonomihistorikern och professorn Lars Magnusson ut med boken *Den tredje industriella revolutionen*. I den mejslade författaren ut ett antal samhälleliga förändringar som tillsammans kan definieras som en revolution: den tredje industriella revolutionen. Utifrån dessa strukturella förändringar skisserades några förslag på hur tillväxten ska öka och arbetslösheten minska i en tid då arbetsvillkor förändrats i grunden.

Magnussons nya bok *Håller den svenska modellen?* är en grundlig omarbetning, både på bredden och på djupet, av det tidigare alstret. Utgångspunkten är emellertid fortfarande begreppet den tredje industriella revolutionen. Vad menas med det?

ETT SÄTT ATT BETRAKTA det ekonomisk-historiska förloppet är att till skillnad från långvägsteoretikernas fokusering på pro-

Av

DANIEL LIND

Ekonom på TCO

HÅLLER DEN SVENSKA MODELLEN?

Arbete och välfärd
i en globaliserad värld

Lars Magnusson

Norstedts Akademiska Förlag (267 s.)

duktionsstatistik, löner och priser studera hur produktionen och företagsamheten organiseras. Med denna infallsvinkel, inte sällan kvalitativ till sin karaktär, brukar ekonomihistoriker identifiera tre omvälvande förändringar om allt sedan industriproduktionens genombrott. Den första revolutionen, driven av teknologiska landvinningar som ångmaskinen, berör just övergången från hemproduktion och

hantverk till industriproduktion. I Väst Europa skedde detta under perioden 1820-70. Runt sekelskiftet nådde den Sverige. Den andra industriella revolutionen känner vi igen som fordismen: att med standardiserad produktion i långa serier pressa enhetskostnaderna och dra nytta av skalfördelar. Framdriven av elektricitetens och explosionsmotorernas utbredning nådde den andra revolutionen sin kulmen under 1950-60-talen - den tid vi vanligtvis definierar som Sveriges "guldålder" och då stora delar av det moderna välfärdssamhället växte fram.

Den tredje industriella revolutionen, accentuerad under de senaste 10-15 åren men inledd i samband med industrikrisen på 1970-talet, handlar om övergången från ett traditionellt industribaserat samhälle till ett mer kunskapsbaserat och tjänsteinriktat dito. Det yttersta beviset för denna övergång är att industrisysselsättningens andel av Sveriges totala sys-

selsättning har minskat från 40 procent för 30–35 år sedan till ungefär 20 procent i dag. Magnusson menar emellertid, helt riktigt, att denna förändring inte kan ses som ett tecken på ett postindustriellt samhälle. Snarare handlar det i många stycken om att blåställen tack vare den teknologiska utvecklingen har ersatts av kostymer och att tjänster som tidigare utfördes inom industrin nu har lagts ut på tjänsteföretag. Organiseringen av industriproduktionen har förändrats, inte slutat att existera.

MEN TROTS DETTA går det inte att blunda för det faktum att globaliseringen (detta oerhört centrala, ideologiskt laddade och mångfasetterade begrepp) har förskjutit industriproduktionen från den gamla i-världen till de snabbväxande utvecklingsländerna. Det globala arbetsutbudet har ökat dramatiskt, den globala konkurrensen har tilltagit, det nationella politiska handlingsutrymmet begränsats och strukturomvandlingen går snabbare än tidigare.

En annan viktig komponent i den tredje revolutionen är alltså den teknologiska utvecklingen, och då särskilt IKT-revolutionen. IKT är inte bara internet och mejl utan inbegriper, enligt Magnusson, större förändringar som ger ökade möjligheter till korta produktionsserier, decentralisering, kundanpassning, individualisering och "just in time". Nya branscher, produkter och tjänster växer hela tiden fram. Arbetsorganisationen och företagsstrukturen förändras, nya kompetenser efterfrågas.

En tredje aspekt på vår samtid är individens preferenser i egenskap av konsument och medborgare. Magnusson menar att vi i spåren av den standardiserade produktionen tidigare accepterade standardiserad konsumtion. I dag söker vi individualitet och med den kanske narcissistiska konsumtionen signalerar vi vilka vi är.

Med utgångspunkt i kändisekonomen Richard Floridas kreativitetsmodell menar Magnusson att denna tendens kommer att fortsätta och att vi än starkare kommer att framhärda i vår rätt att vara annorlunda.

UTIFRÅN DESSA FYRA grundläggande förändringar ställer Lars Magnusson frågan om den svenska modellen håller. Han är medveten om att en sådan fråga inte kan besvaras på något enkelt sätt och att den förutsätter en definition av den svenska modellen. Det som enligt Magnusson framför allt utmärker den svenska modellen är parternas starka ställning inte bara på arbetsmarknaden utan också i samhällslivet i stort. Men när svaret på frågan om modellens hållbarhet presenteras uttrycks frågan på ett litet annat vis: Kan vi upprätthålla vårt välfärdssystem i ljuset av globaliseringen, den snabba strukturomvandlingen, den höga arbetslösheten och den tilltagande individualiseringen vi upplever i dag?

Författarens svar utgår från den diskussion som Långtidsutredningen förde i sin senaste utredning, nämligen att den ekonomiska tillväxten bestäms av förändringen av hur många timmar vi arbetar och hur produktiva vi då är (SOU 2004:19). De skatteinkomster som tillväxten genererar, huvudsakligen genom den första komponenten, kan vi använda för att utveckla vår välfärdsmodell. Därför ligger utmaningen i att öka antalet arbetade timmar i ekonomin.

Är det detta möjligt under den tredje industriella revolutionen? Författaren menar att vi har framtiden i våra egna händer och att vi genom att förstå samtidens underliggande ekonomisk-historiska förändringar kan identifiera de nödvändiga men inte sällan smärtsamma åtgärder som leder till ökad sysselsättning och lägre arbetslöshet. Genom att bejaka det historiska mönstret blir vi herrar över vårt eget öde, genom att förstå det lagbundna ökar vi frihetsgraderna.

I DEN SAMTIDA DEBATTEN handlar mycket om framtidens arbetsutbud. Magnusson menar att vi också har vissa problem på detta område, och att detta delvis kan ha att göra med välfärdssystemens utformning, till exempel ersättningsnivåer och ersättningsperiodernas längd. Men det huvudsakliga problemet är en bristande efterfrågan på arbetskraft. Därför måste man fråga sig hur politiken ska utformas för att efterfrågan på arbetskraft ska öka.

På ett övergripande plan menar Magnusson att Sverige inte primärt bör konkurrera med låga kostnader eller med ett "race to the bottom". Han menar i stället att den hävdvunna svenska vägen

med fokus på strukturomvandling och strävan mot en högre förädlad produktion är en klok strategi även i en globaliserad och mer teknikorienterad värld. Därför är "traditionella" satsningar på forskning, utbildning, kompetensutveckling, omställning och matchning centrala komponenter i en framsynt sysselsättningspolitik. Därtill ska vi göra Sverige ännu mer innovativt genom att bejaka den framväxande kreativa klassen, som i Floridas anda driver den teknologiska fronten framåt och är det främsta uttrycket för den nya, globala ekonomin.

Men utöver detta antyder författaren ganska långtgående förändringar. Det handlar då bland annat om ett större inslag av privat finansiering och individuell utformning av välfärdstjänsterna, avdrag för hushållsnära tjänster samt lägre nominella löner. På detta sätt stimuleras sysselsättningen inte bara i den nya, högteknologiska och kreativa delen av tjänstesektorn, utan också i den offentliga sektorn och i den förhållandevis enkla privata servicesektorn. Endast med detta breda angreppssätt kan den tredje industriella revolutionen förenas med "goda ting" som hög (full?) sysselsättning och låg arbetslöshet.

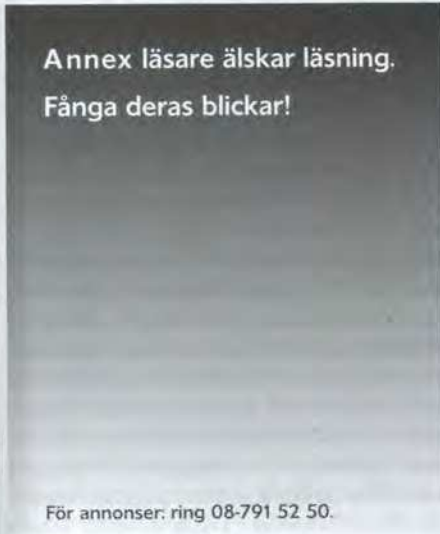
HAR DÅ FÖRFATTAREN övertygat mig om att de föreslagna reformerna, vilka generellt hålls på en ganska allmän nivå, är historiskt nödvändiga?

Svaret är nej, och jag tror inte heller att det är så man bör läsa Magnussons nya bok. Dess utgångspunkt är av naturliga skäl ekonomihistorikerns, men den tankeram som presenteras kring globaliseringen och den teknologiska utvecklingen fungerar mer som ett stöd utifrån vilken en komplicerad verklighet kan beskrivas än som en kompass för framtiden. Jag kan inte hålla tillbaka tanken att det politiska har skjutit det nödvändiga framför sig.

Detta förtar inte på något sätt bokens kvalité, vars värde primärt ligger i den historiska beskrivningen av den svenska modellens framväxt, händelseförloppet under 1990-talskrisen och den grundliga genomgången av den samhällsvetenskapliga debatten inom ett flertal dagsaktuella områden. Inte minst utifrån detta sista perspektiv kan Magnussons bok bidra till att nyansera en inte sällan okritisk, ensidig och av myter förvriden dagspolitisk debatt. Det är en gärning så god som någon.

Men även solen har sina fläckar. Det är svårt att hävda att en del uttryck som Lars Magnusson använder sig av, såsom "skattetryck", "försörjningsbörda" och "OECD:s välståndsliga", saknar direkta ideologiska konnotationer. ■■

Annex läsare älskar läsning.
Fånga deras blickar!

För annonser: ring 08-791 52 50.

SAMHÄLLET | POLITIK

Mannen som kan rädda välfärdsstaten

Fredrik Reinfeldt synas i sömmarna i intervjubok

INTERVJUBÖCKER MED politiska ledare ett valår bör man nalkas med försiktighet. Alltför ofta är de beställningsarbeten, där partiledaren får breda ut sig om stort och smått utan att störas av svåra frågor. Mats Wiklunds bok om Fredrik Reinfeldt är av annan sort. Wiklund har gjort ett seriöst försök att skildra mannen bakom ett av de mer dramatiska förvandlingsnumren i svensk politik, då det starkt ideologiska och nyliberala moderata samlingspartiet blev de pragmatiska och välfärdskramande nya moderaterna. Och det gick fort. Hösten 2003 blev Reinfeldt ordförande i partiet; två år senare var han ledare för den borgerliga alliansen med måttliga skattesänkningar, försvar för arbetsrätten och uppslutning bakom den socialdemokratiska välfärdsstaten på programmet.

En fråga (som egentligen sönderfaller i två) löper genom hela boken. Menar Reinfeldt allvar med sitt personliga upp-brott från den ideologi som han själv och hans parti stod så tydligt för under hela 1990-talet? Och även om det är sant, har moderaternas medlemmar och sympatisörer gjort samma snabba resa?

I SIN BOK *Det sovande folket* som kom 1993 (Reinfeldt var då 28-årig MUF-ordförande) framstår han (med Wiklunds ord) som en kompromisslös, närmast extrem nyliberal. Här pläderar han för ett regelrätt systemskifte: den generella välfärdspolitiken har gjort svenska folket till slavar och måste överges, skatterna måste sänkas till europeisk nivå och så vidare. Boken är naturligtvis en guldgruva för tvivlarna på hans omvändelse och blir med säkerhet ett av de mest utnyttjade dokumenten i valrörelsen. Själv avfärdar Reinfeldt den med att han var tvungen att lugna sina fiender inom moderata ungdomsförbundet och hålla ihop rörelsen efter den uppsplitande striden med Ulf Kristersson om ordförandeposten. Han säger till Wiklund att "det är klart att jag kryddat till den rejält också i förhållande till vad jag egentligen tycker".

Att politiker överger ungdomens brinnande övertygelser har hänt förr, även om det i Reinfeldts fall blev ett ordentligt lappkast. Han hävdar nu att han redan efter förlustvalet 1994 började tvivla på den linje som drevs av Bildt och gänget kring honom. Den var orealistisk inte bara i den meningen att den inte kunde omsät-

Av

KJELL-OLOF FELDT

F. d. finansminister

EN AV OSS?

En bok om Fredrik Reinfeldt

Mats Wiklund

Bokförlaget Fischer & Co (270 s.)

tas i praktisk handling utan också därför att den inte stämde med "människors drivkrafter, önskningar och idéer". Han försökte få i gång en intern debatt om partiets politik men avvisades med att moderaterna under Bildt hade hittat den enda sanna vägen; dissidenter fick hålla tyst eller lämna banan. Utestängd från centrala positioner (han förvisades till en plats i finansutskottet) tog han sin tillflykt till partiets egentliga bas, kommunalpolitikerna. Under flitigt resande landet runt lärde han sig deras vardag, nödvändighe-

**Jag tror också att Reinfeldt menar allvar i den mening-
en att han är övertygad om
att val inte kan vinnas i
Sverige med utspel om
stora skattesänkningar och
brutala systemskiften.**

Recensenten Kjell-Olof Feldt
förmodar att Fredrik Reinfeldt
mycket väl kan föra
en politik som förlänger
den svenska
modellens livslängd.

ten av kompromisser och av att lyssna på medborgarna. Han insåg också att de stora skattesänkningar som partiledningen krävde översattes till sämre vård, omsorg och utbildning även av de moderata kommunalråden. Och de kunde inte försvaras inför medborgarna-väljarna.

MATS WIKLUND TECKNAR en bild av den unge Reinfeldt som förståndig och förtroendeingivande, en naturlig auktoritet. Han blev elevrådsordförande i skolan och kampanjade mot droger, som soldat valdes han in i värnpliktsrådet och sedan gick han in i MUF. Men inte för att söka svar på frågor. Han hade redan tagit ställning för moderaterna. Förtjänsten ger han Ulf Adelsohn: "Jag var uppvuxen i en småföretagarfamilj. Ulf:s resonemang om att frigöra människan betydde mycket."

Men det politiska engagemanget tycks inte i första hand ha gällt ekonomin. Som kommunalt verksam i Täby och Stockholm arbetade han i socialnämnden med barn- och äldreomsorg, missbruks- och ungdomsfrågor. Visserligen blev han civil-ekonom men filosofi och psykologi verkar intressera minst lika mycket. Man måste söka människan bortom de politiska målen, var hans något diffusa valspråk. Som nybliven riksdagsman väckte han allmän förvåning (och partikamraternas irritation) genom att rösta för partnerskapslagen.

Den bild som tonar fram är alltså en begåvad men ändå ganska vanlig svensk, lyssnande och resonerande med intresse också för politikens "mjuka" frågor. Det är naturligtvis det intryck Reinfeldt och hans parti vill att han ska göra som partiledare.

DET ÄR INTE BARA Reinfeldt som intervjuas i den här boken. Mer än halva utrymmet ägnas åt samtal med ett tjugotal personer, alltifrån Bo Lundgren till Dan Andersson i LO. Till en del är svaren på frågan om Reinfeldt (och moderaterna) menar allvar förutsägbara, som när socialdemokraten Britt Bohlin Olsson hävdar att moderaterna "seglar under falsk flagg" och Reinfeldts chefekonom Anders Borg utropar m till ett numera närmast socialliberalt parti. Men flera, även de som är sympatiskt inställda till Reinfeldts revolution, är inte alldeles övertygade. Tydligast uttrycker sig förra moderata landstingsrådet Elwe Nilsson: "Fredrik tycker säkert

att skatten kan sänkas med 155 miljarder." Andra vill se omläggningen av politiken som ett led i det långsiktiga arbetet för att förändra det svenska samhället i den riktning moderaterna alltid strävat. Skillnaden är takten: man kan inte gå fortare fram än att medborgarna kan hänga med. Siktet är i själva verket inställt på 2010 års val. Det är först när en moderatledd regering visat sig kunna leverera vad man lovat, framför allt om sysselsättningen och bättre fungerande offentlig service, som man kan vinna väljarnas förtroende för mer djupgående reformer.

Ett tema som återkommer i både samtalerna med Reinfeldt själv och med andra moderater är att partiet nu återvänt till något som jag uppfattar som socialkonserveratismen, den pragmatiska och antisocialistiska linje som präglade partiet under exempelvis Gösta Bohman och före honom Arvid Lindman. Socialstaten är inte alltid en börda och människans frigörelse handlar inte bara om ekonomi. Partiet springer inte före väljarna, är inte övertygat om att alltid ha rätt. Perioden Bildt-Lundgren var en parentes. Själv har jag lite svårt för den tolkningen. Jag upplevde Bohman som politisk motståndare och fann honom starkt övertygad om riktheten i sina attacker mot högskattesamhället och den generella välfärdspolitiken. Det var under hans tid som begreppen "rundgång" i välfärdssystemen och den "tärande" offentliga sektorn uppfanns. Man måste nog tillbaka till Lindman eller möjligen Jarl Hjalmarson för att hitta den där pragmatiska socialkonserveratismen.

MATS WIKLUND SÄGER SIG i en avslutande kommentar tro på att Reinfeldt menar allvar med sin omdaning av moderaterna. Borta är föreställningen om att bara ett systemskifte kan rädda Sverige och svenskar. Han vill utmana socialdemokraterna på deras egen planhalva. Moderaterna förstår bättre hur man med politik kan bryta det sociala utanförskap som beror på att många saknar riktiga jobb. De ansluter sig till den svenska modellen men vill utnyttja den mer effektivt.

Jag tror också att Reinfeldt menar allvar i den meningen att han är övertygad om att val inte kan vinnas i Sverige med utspel om stora skattesänkningar och brutala systemskiften. Och om han och den borgerliga alliansen vinner valet och kan hålla ihop finns det ingen risk för återfall, så länge som den nya politiken fungerar. Skulle perioden 2006-2010 bli en framgång med ökad sysselsättning, ekonomisk tillväxt och en offentlig service i medborgarnas smak, kan Reinfeldt ironiskt nog utropas till den som räddar den svenska modell moderaterna så länge förtalat. Tveksamheten gäller vad som händer om

politiken inte fungerar, om utanförskapet består, om satsningen på att arbete ska löna sig bättre än bidrag bara skapar missnöje i stället för fler "riktiga" jobb. Även inom moderata samlingspartiet finns tvivlare på Reinfeldts budskap, särskilt att arbetsrätten inte behöver reformeras. Och näringslivet (Stefan Fölster) anser att det inte är tillräckligt radikalt för att släppa loss dynamik och växtkraft i företagen. Om inte förr, så kommer hårdare tag att krävas när valet 2010 närmar sig.

En helt annan fråga är förstas om budskapet – och det borgerliga samförståndet – håller för att vinna årets val. Jag tycker

mig möta allt fler (inklusive författaren till boken om Reinfeldt) som är skeptiska. Den stora svagheten är att de nya moderaterna inte lyckas förklara hur de med säkerhet impopulära nedskärningarna av sociala förmåner ska leda till fler jobb. Wiklunds slutsats blir, såvitt jag förstår, att valet bara kan vinnas om väljarna intas av Reinfeldts personlighet, hans vanlighet, rättrådighet, vilja att lyssna och samtala. Med andra ord att tillräckligt många kan säga sig att han är "en av oss". Trots sina ingående studier av fenomenet Reinfeldt sätter Wiklund frågetecken efter de orden. ■

SAMHÄLLET | POLITISKA MINNEN

På jakt efter ett systemskifte

Vänsterns plågoande tar åter till orda

FÖR EN HEL GENERATION vänsteranhängare, från socialdemokrater till extremvänster med rötter i 1968-radikaliseringen, har Sture Eskilsson varit en huvudfiende. Han har blivit en symbol för högervågen, för näringslivets propagandaoffensiv mot vänstern och för budskapet om marknadsliberalismens välsignelser. Kändisskapet uppstod med hans PM till SAF:s styrelse 1971 om opinionsbildning för att motverka vänsteridéerna. Den rollen är Eskilsson mycket medveten om i den personliga levnadsskildring han utkommit med. Uppenbarligen har författaren varit tveksam till att skriva ned sina minnen. Hans gebit har varit promemior och artiklar, inte böcker med ambition att skildra större frågor eller längre skeenden. Stridslusten har dock väckts till liv av det senaste decenniets politiska utveckling. "Högerspöket" anser att någon verkningsfull opposition mot arbetarrörelsen inte existerar, varken från borgerliga partier eller näringslivet. Därför har vänsterns plågoande åter fattat pennan, eller snarare datorn, för att fullfölja sin kamp.

HANS SYN I EFTERHAND på SAF:s verksamhet under den tid han var dess ledande opinionsstrateg kan karakteriseras som behärskat triumfatorisk:

"Högerspöket" anser att någon verkningsfull opposition mot arbetarrörelsen inte existerar, varken från borgerliga partier eller näringslivet.

Av

TORBJÖRN NILSSON

Docent i historia
vid Södertörns högskola

**FRÅN FOLKHEM TILL
NYTT KLASSAMHÄLLE**
Ett högerspöke berättar

Sture Eskilsson

Fischer & Co (456 s.)

Landvinningar av bestående värde för företagsamheten och landet hade åstadkommit. Synen på företagare hade förändrats, från utsugare till skapare av sysselsättning och tillväxt. Hotet om socialisering genom löntagarfonder hade avvärjts. Marknadsökonomi som en grundläggande förutsättning för välstånd hade blivit allmänt accepterad. Sverige hade trätt in i den europeiska gemenskapen. [...] Vi hade erövrat problemformuleringarna.

Eskilssons karriär omsluter i stort sett alla näringslivsstödda organ för marknadsliberalismens sak. Förutom SAF där han verkade 1957-1990 får läsaren inblickar i Näringslivets fond, Timbro, Ratio, Opinion, 4-oktoberrörelsen, City-universitetet, Ja till Europa, Den nya välfärden och andra initiativ. Betydelsefulla är också de internationella impulserna, främst från USA och Mont Pelerin Society där ▶

► ledande nationalekonomer som Milton Friedman, James Buchanan och Gordon Tullock ingick. Både de omfattande resurser som näringslivet ställde till förfogande och den inspiration som kom från USA och Storbritannien bekräftar delvis vänsterbilden av SAF. Nu har ju denna opinionsbildande verksamhet knappast förnekats av Eskilsson och andra inom näringslivet. Opinionsbildningen har till största delen skett öppet. Samtidigt ska man inte överdriva genomslaget för dessa idéer i Sverige. Reagan och Thatcher var inga självklara trumfkort för moderata samlingspartiet. Animositeten mot dem i svensk debatt var så stark att de aldrig blev sådana högerflaggskepp som vänsterkritiken gärna låter påskina.

BARNDOMEN NÄMNS knappast i boken. Skildringen tar fart först med inträdet på Uppsala universitet 1949 då ynglingen en aning storögt betraktade de klassiska universitetshusen. Här bjuds på intressanta inblickar i tidens studentmiljö, och en rad personligheter från skilda politiska och kulturella läger som senare låtit tala om sig passerar revy. Författaren skildrar många av dem på ett personligt sympatiskt sätt, oavsett om det rör sig om mäniskor till vänster eller höger. Politiken kom in relativt sent i författarens liv. När han 1952 för första gången röstade föll valet på folkpartiet, men något omfattande politiskt intresse rörde det sig inte om.

Högerman blev han först efter en SAF-konferens i slutet av 1950-talet då folkpartiledaren Bertil Ohlin och den blivande högerledaren Gunnar Heckscher framträdde. Ohlin framstod för författaren som "övertaktisk, närmast cynisk", Heckscher däremot föreföll "öppen, ärlig och chosfri". 1966 valdes Eskilsson in i fullmäktige i Botkyrka. Han ger också glimtar från det för högern olycksaliga riksdagsvalet 1968 då dåvarande partisekreteraren Sam Nilsson, sedermera tv-chef, genomförde en kampanj med partiledaren Yngve Holmberg som en svensk Kennedy. Satsningen misslyckades. Partiet var nära på konkursmässigt och Holmberg avsattes två år senare. Med Gösta Bohman vid rodret genomfördes senare en marknadsliberal högersväng som relativt friktionsfritt samverkade med näringslivets opinionsoffensiv under Eskilssons ledning.

Eskilsson drar en gräns mellan socialdemokratiens tidigare, samarbetssinnade och pragmatiska period och en senare,

präglad av konfrontation och socialiseringsiver. Det avgörande skiftet sker åren kring 1970, något som genom Eskilssons insats leder till SAF:s allt starkare satsning på opinionsbildning. Den markerade fiendebilden gentemot socialdemokratin gör att Eskilsson knappt noterar att

Den nuvarande moderata partilinjens under Fredrik Reinfeldt kritiserar också, om än inte lika starkt. Men det är uppenbart att förkastandet av den tidigare systemskitesretoriken strider mot Eskilssons hela väsen.

många av de senaste marknadsliberala förändringarna genomförts under socialdemokratisk ledning. Att tidsandan därtill tvingat partiet är visserligen riktigt. Problemet är att socialdemokratiens strategiska tänkande lätt överdrivs. Partiet präglas enligt min mening mer av böjlig pragmatism än av rätlinjig princippolitik. Priset för den exceptionella maktställning man har haft i Sverige är reträtter när så har krävts. Det har gällt 1920-talets socialiseringsoffensiv, radikaliseringsen vid 1928 års val som efter nederlaget banade väg för Per Albin Hanssons folkhemspolitik, planhushållningsidéerna åren efter 1945 och löntagarfonderna på 1970-talet. Under 1990-talet vände SAP på steken och verkade för EU-inträde; därefter genomfördes ett nytt pensionssystem som väckt stort intresse bland både borgerlighet och moderata socialister i Europa.

Både socialdemokratin och näringslivet/moderaterna har dock nytta av denna betoning av den raka linjens s-politik. SAP vill skapa en bild av konsekvens, långsiktighet och trohet mot idealen och sin egen tradition. Motsidan önskar en tydlig fiendebild som det går att mobilisera emot. Den imponerande opinionen mot löntagarfonderna som uppvisades den 4 oktober 1983 med minst 75 000 demonstranter i Stockholm riktades mot en påtagligt urvattnad löntagarfundsmodell. Åtminstone mittenpartierna, och eventuellt moderaterna under sin mer mittenpräglade period kring 1970, hade kunnat acceptera modellen om ett sådant förslag i stället för Meidners radikala modell från början varit SAP:s linje.

Särskilt många nyheter innehåller inte boken. Läsaren får vissa inblickar i spänningen inom SAF mellan mer försiktiga

förhandlingsdirektörer och den målinriktade och offensive Curt Nicolín, som 1976 blev ordförande. Vd:n Curt-Steffan Giesecke trängdes undan av Nicolín och övergick till Trygg-Hansa. Efter-

trädaren Ulf Laurin får flera kritiska omdömen av Eskilsson. Ännu mer gäller det Pehr G. Gyllenhammar, vän till Laurin, vars utspel och goda förbindelser med socialdemokratin och facket återkommande gisslas. Andra favoritmåltavlor på den borgerliga kanten är förre folkpartile-

daren Bengt Westerberg, som trots sitt förflutna inom Marknadsekoniskt alternativ för Sverige, MAS, porträtteras närmast som en opålitlig välfärdsstatskramare. Den nuvarande moderata partilinjens under Fredrik Reinfeldt kritiserar också,

om än inte lika starkt. Men det är uppenbart att förkastandet av den tidigare systemskitesretoriken strider mot Eskilssons hela väsen.

Eskilsson tillhörde de näringslivsförträdare som motsatte sig införandet av euron i Sverige och verkade för Junilistan i Europavalet. I detta var han inte ensam. Till skillnad från det massiva näringslivsstödet för EU-inträdet var åsikterna om euron mer blandade. Till viss del kan den snabbt uppkomna högerliberala skepsisen till valutasamarbetet förklaras av just den intensiva kampanjen för EU. I den striden fanns uppenbarligen inte plats för nyanseringar. Det ansågs så viktigt att föra in Sverige i unionen att det som låg i medlemskapets förlängning förträngdes.

EN HEL DEL UTRYMME ägnar Eskilsson åt internationella frågor. Förutom för olika former av marknadsliberala sammanslutningar bultar hans hjärta tydligt för frihetsgenombrottet i Östeuropa, särskilt i Baltikum. Internationalismen visas också i flyktingfrågan. Stilen, som ofta är ganska lågmäld, blir här mer uttrycksfull. Behandlingen av flyktingar ses som en skam för Sverige: "[J]ag kan inte begripa, inte acceptera, att moderaterna gick samman med socialdemokraterna, för att förhindra förverkligandet av de övriga partiernas förslag i riksdagen om amnesti för dessa flyktingfamiljer."

Bokens litterära förtjänster är ganska blygsamma, men författaren gör heller inte anspråk på att skriva en fullfjädrad biografi med dess psykologiska krav. Han berättar om sina upplevelser under karriären, mer personliga reflektioner är sällsynta.

En del av stoffet utgörs av vad som inom tidningsvärlden benämns returinformation. Det vill säga utförliga beskrivningar av möten och bekanta som främst har intresse för de inblandade. Högerspöket Sture Eskilssons bok har i stället sina förtjänster i skildringen av en viktig epok i svensk 1900-talshistoria, sedd ini-från en tung aktör som SAF.

Den markerade fiendebilden gentemot socialdemokratin gör att Eskilsson knappt noterar att många av de senaste marknadsliberala förändringarna genomförts under socialdemokratisk ledning.

SAMHÄLLET | GLOBALISERING

På den bästa av alla glober

Johan Norberg är det moderna Sveriges svar på dr Pangloss

DET BRUKAR HETA att när man bara har en hammare till verktyg framstår ofta alla problem som spikar. Man kan inte låta bli att tänka på detta talesätt vid en läsning av Johan Norbergs senaste alster *När människan skapade världen*. Utan tvivel är syftet med boken lovvärt, nämligen att en gång för alla utmönstra en gnällig utvecklingspessimism som inte sällan hörs från vänster i globaliseringsdebatten. I denna diskurs leder den nuvarande globaliseringen till fattigdom, elände och utanförskap. På det hela taget är detta förstås nonsens: inga empiriska iakttagelser stödjer ett sådant antagande, snarare är det värsta som kan hända ett land eller en region att ställas vid sidan av globaliseringen. Inte heller var allt bättre förr, tvärtom var det mesta mycket sämre. Att energiskt förespråka ökad internationalisering, mera handel och ökad tillväxt – och till och med att tro på framtiden – är därför enligt min mening en välgärning. Men problemet med Johan Norberg är inte att det är svårt att hålla med honom om mycket.

I början av 1800-talet uppstod i Storbritannien en litterär genre där syftet var att popularisera den vetenskap som då var relativt ny, nationalekonomin. Skribenter som Samuel Smiles, Harriet Martineau och många andra sjöng samstämmigt marknadsekonomins lov: en fri marknadsekonomi skulle skapa den bästa av alla världar, och den ordning som skulle skapas var inte bara rationell utan även moraliskt riktig och gudabenådad. Sådan popularisering låg också till grund för den manchesterliberalism som formerades under 1840-talet. För utopister som Richard Cobden innebar fri handel även etablerandet av fred på jorden. Stater som handlar med varandra går inte i krig med varandra, menade han. Tyvärr hade han fel. Den moderna marknadsekonomi är kanske den bästa ordning vi för tillfället kan tänka oss, men något lyckorike är den inte.

Sida upp och sida ned rabblar Norberg statistik och sakförhållanden som passar in i hans allmänna världsuppfattning. Marknad är alltid gott. Så fort staten griper in blir det fel. Världen går fram med stormsteg. Utvecklingen pekar åt rätt håll. Vetenskapen och kapitalismens dynamik i skön förening skapar en värld som det blir alltmer angenämt att leva i. Fast samtidigt hotas utvecklingen av sådana som vill

Av
LARS MAGNUSSON
Professor i ekonomisk historia
vid Uppsala universitet

NÄR MÄNNISKAN SKAPADE VÄRLDEN

Johan Norberg

Timbro (ca 400 s.)

kontrollera kapitalismens kreativa men samtidigt förstörande kraft. I själva verket finns det två slags människor, nej rättare sagt två slags attityder, varav den ena betonar innovation och skapande och den andra kontroll. När kontrollbegäret får överhanden stagnerar samhället. När innovation och skapande dominerar får vi tillväxt och framsteg.

Att det kan finnas fog för en sådan uppfattning är knappast Norberg den förste att formulera. Många har gjort det tidigare, till exempel de liberala ekonomerna Joseph A. Schumpeter, Ludwig von Mises eller Jacob Viner, men på ett mer sofistikerat sätt. Har man då inte rätt att överdriva och ensidigt driva teser? Eller att popularisera? Jo, men risken finns att

**Sida upp och sida ned
rabblar Norberg statistik
och sakförhållanden som
passar in i hans allmänna
världsuppfattning.
Marknad är alltid gott.
Så fort staten griper in
blir det fel.**

Recensenten Lars Magnusson
trötts av vad han anser vara
en ensidig och grovt tillyxd
samhällsanalys.

man går så långt att originalet inte längre går att känna igen. De engelska popularisatorerna och manchesterliberalerna skapade av marknadsekonomi en lättillgänglig bild som hade litet att göra med den som de stora ekonomerna Adam Smith och David Ricardo formulerat. I stället för att nyktert diskutera för- och nackdelar, förtjänster och tillkortakommanden skapade de en utopi som har stora likheter med den Pangloss formulerar i *Candide*. När optimisten kungör att vi lever i den bästa av världar suckar pessimisten att tillståndet är just vad han befarat. Det sistnämnda samstämmer mycket bättre med tonläget hos Adam Smith och de andra tidiga förespråkarna för marknadsekonomi.

NORBERGS ENSIDIGA och grovt tillyxdade samhällsanalys trötter läsaren tvärs igenom hela boken. När han gång på gång slår fast kopplingen mellan tillväxt och västerländska institutioner glömmer han ständigt bort Kina. Hur skall dess tillväxtmirakel förklaras? Han upprepar tesen om att de allra fattigaste länderna i världen är de som har minst marknadsekonomi och dessutom är de mest korrupta. Vad finns det för empiri för det? Senast har ekonomen Jeffrey Sachs visat att verkligheten är mycket mera komplex än så: flera av de afrikanska länder som är mest utfattiga hamnar inte alls så högt på listan över de mest korrupta länderna. I motsats till just Sachs – eller ekonomipristagaren till Nobels minne Amartya Sen – påstår Norberg att de allra fattigaste ländernas problem snarast är att de blivit övergödda med u-hjälp. Varifrån får han det? I stället är inkongruensen mellan vad i-länderna (i synnerhet USA) lovar i bistånd och vad de egentligen levererar alldeles skriande. Det är ett faktum att i-länderna ger väldigt lite – samt att denna andel hela tiden minskar.

Vår författare tar ställning mot Kyotoprotokollets försök med utsläppsrättigheter och stödjer Bushs linje att det är bättre att satsa på forskning och utveckling av nya energikällor. Hur kan han vara så säker? Globalisering innebär alltid fördelar, säger Norberg. Ja, men inte för alla samtidigt. För många kan det långa loppet kännas väl långt. Man kan ju börja med att fråga den miljard människor som i dag lever på en dollar om dagen. Norberg påpekar korrekt att det skett stora framsteg när deras andel av världens befolkning gått ned från en tredjedel till en femtedel. Ja, det är visst och sant. Men antalet fattiga är fortfarande lika stort och man kunde kanske också fråga dem om hur de ser på det där med framsteg.

I KAPITALISMENS NATUR finns en skapande förstörelse som slår ut de svaga och ser till att de starka överlever. I det långa loppet ▶

► gynnar det alla. Men gudskelov har aldrig marknadsekonomin fungerat på detta darwinistiska vis. I själva verket har marknaden hela tiden fött motkrafter. Den historiska utvecklingen under de två senaste seklerna kännetecknas av kombinationen av ekonomisk dynamik och institutionell omreglering liksom av politisk mobilisering och intressekamp. Myten om en framväxande nattväktarstat från och med 1800-talet där marknaden helt dominerar är helt enkelt felaktig. En totalt fri marknadsekonomi är en utopi som aldrig funnits. Entreprenörskap och skapande behövs men detsamma gäller det Norberg kallar "kontrollbehovet". Utan kontroll

skapas inget civiliserat samhälle värt namnet. Det visste redan Adam Smith i slutet av 1700-talet och John Stuart Mill i mitten av 1800-talet. De visste även att samhället består av sociala och mentala strukturer som det är svårt att reformera och bli av med. Rent ekonomiska krafter måste också ta hjälp av ett politiskt samhälle.

När Johan Norberg i slutklämmen av boken slår fast att "jorden är ung, att livet är ett äventyr och allt är möjligt" gäller det kanske honom själv. Men för många andra i världen vilkas förutsättningar inte förefaller lika gynnsamma är detta kanske inte helt självklart. ■

SAMHÄLLET | MEDIER

Du sköna nya tv-värld

Leif Furhammar skriver om den stora medierevolutionen

MEDIEPOLITIK HAR ALDRIG varit de svenska politiska partiernas starka sida. Så sent som under 1980-talets socialdemokratiska partikongresser framfördes krav på att förhandsgranska alla "videogram" vid den svenska gränsen och förbjuda parabolantennar. På den borgerliga kanten omhulldes myten om att mångfalden i radio skulle öka om blott och endast kapitalister fick äga nya stationer.

Avregleringen av den svenska televisionen för drygt 15 år sedan präglades inte heller av någon märkbar politisk logik. Efter år av utredningar, förhandlingar och tvära kast i fråga om reklam och i vilken kanal den skulle få finnas, blev lösningen till sist den kanske minst väntade. Vinnare i en sällsynt mix av socialdemokratisk och borgerlig mediepolitik blev Jan Stenbeck, som plötsligt inträdde som största aktieägare i det bolag som konkurrerat med hans eget om att få sända reklam-tv i den tredje marksända kanalen. Därutöver kontrollerade han det bolag som kom att sköta all reklamförsäljning i både TV3 och TV4. Hur denna lösning blev möjlig har i efterhand ingen av de inblandade riktigt kunnat (eller kanske snarare velat) förklara.

De senaste decenniernas utveckling på tv-området har också varit dramatisk. SVT:s monopolställning och försiktiga "inbördes tävling" mellan två egna kanaler har förbytts i en utbudsexplosion med närmast oändliga valmöjligheter för tittarna via satellit, kabel eller digitalbox. Den stilla tv-kvällen, där en kort paus mellan programmen fylldes av ettans eller

tvåans akvariefiskar som sävligt simmade runt en klocka som närmade sig jämnt klockslag, har avlösts av ett rastlöst zap-pande mellan 30 kanaler där det mesta som flimrar förbi är reklamsnuttar för mikropizza, amerikanska rättsläkarserier eller alltmer förnedrande realitysåpor.

Vad var det egentligen som hände med svensk television? Var förändringen av tv-systemet en oundviklig konsekvens av en skenande teknologisk utveckling? Handlade det mest om den globala reklammarknadens obevekliga kommersiella logik eller om den paternalistiska svenska mediepolitikens slutliga kapitulation? Eller är det helt enkelt så att det svenska samhället och svenskarnas värderingar förändrats i grunden och att det nya tv-utbudet främst speglar dessa förändringar?

OM DENNA DEN förmodligen mest dramatiska perioden i svensk mediehistoria berättar filmprofessorn och tv-krönikören Leif Furhammar i boken *Sex, såpor och*

Av

LARS NORD

Docent och
vd för Demokratiinstitutet

**SEX, SÅPOR OCH
SVENSKA KRUSBÄR**
Television i konkurrens

Leif Furhammar

Ekerlids förlag (395 s.)

svenska krusbär. Television i konkurrens. Boken är den första av fyra planerade volymer från forskningsprojektet "Etermedier i konkurrens", vars syfte är att behandla det nya medielandskapet efter avregleringarna av etermedierna i slutet av 1980-talet.

Det är svårt att inte tycka om Furhammars bok. Ämnet är tacksamt och inte särskilt väl belyst, och författaren utnyttjar skickligt sin erfarenhet som tv-krönikör för att ge färg åt framställningen. Flyhänt tecknas bilden av vad som hände i de olika tv-kanalerna under de omtumlande nya konkurrensvillkoren. Säreigna företeelser som dokusåpor, förnedrings-television och evenemangstelevision ägnas uppmärksamhet i egna kapitel. Här finns intressanta iakttagelser kring program vi aldrig glömmet (som "Expedition Robinson", "Bingolotto" och "Big Brother"), men framför allt också reflektioner kring de program vi redan har förträngt (vem minns "Videodagboken", "Glöm inte tandborsten" eller "Popliv"?).

Furhammars bok fyller onekligen en lucka i svensk tv-historia. "Hylands hörna" och "Tiotusen kronors frågan" och annan monopol-TV bär sedan länge nostalgins skimmer. Det är de senaste decenniernas kamp om tittarna vi behöver veta mest om just nu. Inte minst inom medie-forskningen finns annars fortfarande ett dominerande närmast sakrosankt public service-perspektiv som blockerar en öppen och allsidig analys kring frågan om allt verkligen var "bättre förr". Furhammar undviker att gå i den fällan, och hans framställning är befriande fri från beskäftiga moraliseringar och upp-givna suckar. Robert Aschbergs national-sångsfjärtande engelsman skildras med samma sakliga distans som Ingmar Bergmans relationsdramer i SVT.

Boken formar sig till en enorm tv-krö-nika som sträcker sig över flera decennier med konkurrerande television i Sverige. Det är ingen djärv gissning att tro att den för lång tid framöver kommer att vara närmast obligatorisk läsning för alla som vill veta något om den moderna televisionens utveckling i vårt land. Här finns alla kanalerna och programmen. Bara genom att bläddra genom boken och titta på dess bilder försätts man i ett stämningsläge som stimulerar både nyfikenhet och när-minne. Det är en välskriven och heltäck-ande tv-krönika över vår tid, eller lika gärna ett väl fungerande uppslagsverk över tv-program i konkurrensens tidevarv.

FRÅGAN ÄR EMELLERTID om det också är en bra forskningsvolym. På den punkten är det inte självklart att Furhammars bok fungerar lika väl, och det är synd eftersom det uppenbarligen måste vara en primär funktion för en bok inom ramen för ett

större forskningsprojekt som detta. Klart är att själva projektet är avsett att beröra några av de viktigaste frågorna kring den samtida medietvecklingen. Vad händer med mediasystemet när monopolmarknader blir konkurrensutsatta? Vad betyder förändringen för programutbud och publiktillströmning? Hur formuleras kanalstrategier i den nya miljön? Konvergerar tv-systemet med public service-ideal eller reklam-tv som norm eller

Den stilla tv-kvällen, där en kort paus mellan programmen fylldes av ettans eller tvåans akvariefiskar som sävligt simmade runt en klocka som närmade sig jämnt klockslag, har avlösts av ett rastlöst zappande mellan 30 kanaler.

blir kanalutbudet alltmer differentierat? Vad händer med nationella särdrag i en alltmer internationaliserad mediestruktur? Vilka drag består och varför?

Sådana frågor besvaras knappast i den omfångsrika volymen. Krönikeformen fungerar väl för att beskriva alla program och kanaler, men räcker inte till för att analysera och värdera drivkrafter bakom utvecklingen eller diskutera effekter av den nya konkurrenssituationen. Här finns annars en uppsjö av medieteorier och scenarier som hade kunnat testas på det svenska fallet och ge ny värdefull kunskap.

Kanske är det inte Furhammars fel. Av förordet framgår att han faktiskt fått i uppdrag att ge en allmän orientering om utvecklingen. Därför blir det aldrig aktuellt att luta sig mot några mer sofistikerade angreppssätt. Det skulle leda för långt att diskutera samhällsförändringar eller

globalisering, menar författaren. Kanske är just det en rimlig ståndpunkt, men klart är i alla fall att vissa rätt enkla kompletteringar med intervjuer, dokumentstudier och publikdata skulle gjort framställningen ännu mer intressant.

DEN RENT BESKRIVANDE ansatsen och den rätt statiska kapiteluppdelningen i först kanaler, sedan programtyper och till sist övergripande trender blir också alltför överläppande. Samma historier, om till exempel hur TV4 kringgick reklamreglerna, hur opinionen svängde i samband med "Expedition Robinsons" lansering och hur TV3 fick ishockey-VM, återkommer flera gånger i

texten vilket är ännu ett tecken på att en annorlunda disposition och ett något mer analyserande perspektiv sannolikt skulle varit berikande för helheten.

Möjligen kan det mesta av kritiken ändå avfärdas som inskränkt forskargnäll över en lättläst och över lag spänstigt skriven exposé över ett stycke modern tv-historia. Svensk medieforskning behöver nog både svårsmälta avhandlingar och lättsmälta introduktioner. *Sex, såpor och svenska krusbär* fungerar också i det avseendet ungefär som den fascinerande verklighet boken beskriver: läsningen roar för stunden och det som passerar revy ger ungefär samma njutning som när tummen förstrött vandrar över fjärrkontrollen en vanlig tv-kväll. Kvar blir samma intryck av att man fått uppleva en hel del, men att det nog också finns en del man samtidigt gått miste om. ■

SAMHÄLLET | KONSPIRATION

Sanningen som fantom

Konspirationsteorierna lever

MARIE CRONQVIST

Doktorand i historia
vid Lunds universitet

DET DUNKELT TÄNKTA

Konspirationsteorier om morden
på John F. Kennedy och Olof Palme

Erik Åsard

Ordfront (290 s.)

I panikmakares hjärnkontor arbetas det i våra dagar för högtryck. Sanningen finns fortfarande kvar där för den som är tapper nog att söka svar bortom det som synes vara. Yviga konspirationsteorier är inte något nytt fenomen men har i det senmoderna samhället kommit att bli ett betydande och troget återkommande inslag. Internet har erbjudit en ny och gränslös arena för mer eller mindre grumliga idéer om samhället och dess skuggsidor. Att staten Israel skulle vara den egentliga hjärnan bakom 11 september-attacken och att flodvägskatastrofen skulle vara orsakad av en amerikansk kärnvapensprängning är blott två av senare tids spektakulära teser torgförda i det virtuella.

Vi vet att fullt normala människor alltid har kunnat tro på bisarra ting. Så frågan är väl snarare varför den konspirativa mentaliteten tycks breda ut sig i takt med visionerna om det öppna informations- och kunskapssamhället. Lever vi i mistänsksamhetens tidevarv? Säger oss möjligen konspirationsteorierna något om det samhälle vi lever i och i så fall vad? Sådana frågor ställer sig statsvetaren och Amerikakännaren Erik Åsard i den nyutkomna boken *Det dunkelt tänkta*. I den ymniga litteraturen om konspirationsteorier får man ofta leta sig fram till de mer seriösa bidragen, eftersom de flesta som tar sig an ämnet har helt andra bevekelsegrunder än att kritiskt skärskåda ett tanke-system. Ambitionen med denna bok är dock just att ta mentaliteten bakom teorierna på allvar, inspektera deras kunskaps-teori, kartlägga och värdera deras argumentationsstruktur, språkbruk och metodik.

Särskilt utförligt behandlas teorier om två betydelsefulla statsmannamord under 1900-talet, mordet på John F. Kennedy i

Robinson. Förnedrings-tv med public service-kvaliteter.

Foto: Bo Leihof/SVT bild

► Dallas 1963 och mordet på Olof Palme i Stockholm 1986. Dagens kommunikationsformer må vara annorlunda, teoriernas arenor och framgång större. Men till sin struktur är konspirationsteorierna om dessa två mord, menar Åsard, förbluffande lika de uråldriga tankemönster som traderats genom århundradena. Någonstans i samhället – oklart var men oftast med trådar upp till samhällets toppskikt – finns Fienden *et consortes* som konspirerar till förfång för en ovetande massa och som ständigt motarbetar och förföljer några få upplysta. Ju djävare konspirationsteori, desto mer framgångsrik.

KONSPIRATIONSTEORIER visar sig lyda under konjekturer. Den 28 februari i år var det exakt två decennier sedan Palmemordet. Nya teorier lanseras i minnesdagens kölvatten, gamla teorier vädrar morgonluft. Var kanske polisen involverad i mordet på Palme? Och hur var det med det så kallade Boforsspåret eller det under en tid så gångbara och rumsrena PKK-spåret? Eller var det i själva verket så att Palme själv iscensatte sin egen död?

Jämförelsen med mordet på Kennedy ligger förstås nära till hands. Enligt undersökningar tror än i dag fyra femtedelar av USA:s befolkning att Kennedy föll offer för en konspiration. Vi kan resa ett berg av böcker om Kennedymordet, påpekar Åsard, där bara en försumbar del tillskriver Lee Harvey Oswald någon form av delaktighet i dådet. På samma sätt förhåller det sig med Christer Petterssons roll i litteraturen kring Palmemordet, även om antalet hyllmeter i detta fall är något blygsammare. Blott det faktum att båda mordutredningarna landade i tesen om "den ensamme vettvillingen" gav nya incitament till konspirativt tänkande.

I samband med minnesdagen av Palmemordet har vi läst nya artiklar och sett nya tv-dokumentärer som inte kan avhålla sig från någon form av teoribygge. Även Åsard sällar sig förstås till dem som lagom till minnesdagen har något att säga om ett av 1900-talets mest betydelsefulla svenska mord – även om han själv ägnar sig mer åt att kritiskt analysera teorier än att bygga själv. Men boken är ojämn och enligt min mening skulle Åsard stannat vid att behandla teorierna kring Palme- och Kennedymorden och inte söka gripa över mer just i denna bok. Känslan av hastigt ihopplock dröjer sig kvar när det gäller några av bokens övriga delar. Historiciteten går helt och hållet förlorad när mordet på Gustav III jämförs med Estoniakatastrofen med det enkla konstaterandet att det förra utgör exempel på en riktig konspiration och det senare inte.

I DE DJUPLODANDE studierna av Palme- och Kennedyteorierna visar dock Åsard på ett

förtjänstfullt sätt att konspirationsteoretikernas språkbruk karaktäriseras av ett omfattande bruk av passiv form – något utfördes, skapades, förfalskades, kontrollerades – och att detta språkbruk kombineras med en övermodig och inte sällan personlig berättarstil som drar åt det populistiska. Argumentationen byggs upp med hjälp av en kraftig dikotomi mellan gott och ont, mellan "officiellt" och "hemligt". Vetenskapsteoretiskt har konspirationsteoretikern en förkärlek för positivismen. Det handlar om att framställa fakta, presentera bevis och tala om hur det egentligen förhåller sig bakom alla förförande potemkinkulisser. Sanningsfrågan är dock såväl irrelevant som helt central, eftersom det handlar avsevärt mer om tro än vetande. Förmågan att kunna sälla bort fakta inom ramen för ett inte sällan strikt vetenskapligt paradigm blir viktigast.

Hur ska vi då betrakta konspirations-teorin? Två övergripande tolkningsstrategier finns. Den ena betraktar konspirationsteorin som något farligt och onormalt, ett hot mot det öppna samhället och demokratin. Historikern Richard Hofstadter var den som tidigast utvecklade detta synsätt genom att tala om "den paranoida stil" som enligt honom förgiftade amerikanskt politiskt liv och som lade hinder i vägen för utvecklandet av en sansad och rationell politisk dialog. Den seriösa forskarens uppgift var således, enligt Hofstadter, att granska kritiskt för att om möjligt bidra till dessa farliga teories minimering i samhället. Synen på medborgarna som en lättledd och obildad massa var också den kännetecknande för Hofstadters 1960-tal.

En annan och sentida tolkning, framförd av bland andra amerikanerna Mark Fenster och Peter Knight, beskriver konspirationsteorin snarare som något normalt och symptomatiskt, som säger oss något väsentligt om det moderna samhället. Enligt detta synsätt är konspirations-teorin inte en kräftsvulst utan en vitamininjektion i en politisk idévärld. Den uttrycker frustration och en längtan efter en mer demokratisk kultur och står för ett slags radikalpopulistiskt motstånd. Av detta följer att även om den inte fungerar så väl som en teori om makten i samhället, så kan den ändå ha en konstruktiv funktion som ifrågasättande av givna ramar.

I detta tolkningsspektrum vill Åsard placera sig någonstans mitt emellan. Han ser poängerna med den senare kulturkritiska infallsvinkeln men vänder sig emot dess tendens till hyllande av det ständiga misstroendet som någonting sunt.

I bokens avslutning sätter han in konspirationsteorierna i ett bredare sammanhang, där synen på demokrati är central. Den konspirativa mentaliteten, summerar Åsard, har fem grundläggande känneteck-

en: en svartvit världsbild, en apokalyptisk världsåskådning, en tydlig antielitism och tidvis antiintellektualism, en stark förlitan på utvalda fakta och förkärlek för detaljer och sist men inte minst en vägran att acceptera slump eller tillfälligheter. Vår tillvaro sedd genom konspirationsteoretikernas lins är fylld av skrattspeglar och rökridåer. Exceptionella händelser, såsom ett statsmannamord, en färjekatastrof eller till och med en naturkatastrof, är aldrig resultatet av missöden eller tillfälligheter. Världen lyder under en maxim av symmetri, enligt vilken exceptionella händelser fordrar exceptionella förklaringar. Ett statsmannamords orsak får inte vara mindre dramatisk och betydelsemättad än händelsen i sig. Ett nationellt trauma kan inte ha orsakats av en vilse psykopat eller ett simpelt fyllo.

Men just därför har konspirationsteorier också en konstruktiv, kreativ och ibland till och med en utjämnande funktion. De berättar om hoten i samhället, men också om säkerhet och trygghet. "En konspirationsteori må vara en påver ersättning för en politisk ideologi", skriver Åsard, "men den förmår i alla fall skilja de onda från de goda och ge en känsla av ordning och sammanhang." I den paranoides fingerpekande döljer sig en strävan att skapa mening i en värld av ständigt tilltagande komplexitet. ■

UPPLYSNINGENS SJÄLVREFLEXION

Aspekter av Theodor

W. Adornos kritiska teori

Anders Ramsay

Lund Dissertations in Sociology (200 s.)

KRITISK TEORI | Under de senare åren har en högintressant trio Adornoavhandlingar kommit, skrivna av idéhistorikern Björn Billing, teologen Mattias Martinson och litteraturvetaren Anders Johansson. Till en äldre generation hör sociologen Anders Ramsay, som efter många års arbete nått fram till en så kallad sammanläggningsavhandling. Det har visat sig bli en långt ifrån oproblematiskt volym.

I sex fristående kapitel, alla tidigare publicerade, tas lika många väsentliga perspektiv på Adorno upp. Men det går att säga mer om Frankfurtskolans framväxt än vad en bearbetad lärobokstext ger utrymme för, och annat går att göra än att än en gång visa att Adornos kritik av upplysningen i *Upplysningens dialektik* var ägnad att understödja upplysningen. Ingenting nytt sker när Ramsay skall öka förståelsen av varufetischismens kritiker, inte heller av populärkulturens ambivalenta vedersakare. Betydligt intressantare är beskrivningen av tankeparallellerna

mellan Adorno och Heidegger, delvis utgrävda av Hermann Mörchen men nu med understöd av Adornos sena ontologiföreläsningar, utgivna 2002.

Även greppet att jämföra Adornos arbete kring den auktoritära personligheten (i projektet "The Authoritarian Personality") och Hannah Arendts *Den banala ondskan* har tagits tidigare, men Ramsay luckrar upp den motsatsställning som finns inrotad mellan Arendts existentiella utforskning av "ondskans banalitet" och den stora sociologiska undersökning som Adorno deltog i. Men ett problem uppstår när Ramsay inte tar upp den kritik som riktats mot undersökningens vetenskaplighet: materialets värde sätts på spel av kombinationen av förutfattade meningar om vad som ligger bakom en auktoritär personlighet och en psykoanalytisk tolkning av det förmodat outtalande i svaren. Ramsay kallar detta originell metod, Lorenz Jäger har kallat det för "en patalogisering av mitten" i sin politiska biografi från 2003.

Anders Ramsay försvarar sin avhandlings uppläggning med att Adornos tänkande var programmatiskt osystematiskt. Aspekter är därför det enda som kan fås. Men det hade räckt med en aspekt, grundligt skärskådad och därmed med större chans att bringa något i ny dager. **EW**

EN GRÄNSLÖS EUROPEISK ARBETSMARKNAD?

Europaperspektiv 2006

**Sverker Gustavsson,
Lars Oxelheim & Nils Wahl (red.)**

Santérus förlag (255 s.)

EUROPAFORSKNING | Är det möjligt och önskvärt att skapa en gränslös europeisk arbetsmarknad, och hur kan det i så fall göras? Frågan förenar de nio bidragen i denna nionde årgång av *Europaperspektiv*, en gemensam årsbok för svenska ekonomers, juristers och statsvetares respektive nätverk för Europaforskning. Antologin tar avstamp i Lissabonstrategins ännu långt ifrån förverkligade mål att EU ska bli världens mest konkurrenskraftiga och dynamiska ekonomi före slutet av år 2010 – och arbetsmarknaden är förstås central för denna ambition.

André Sapir, ekonomen bakom den omtalade Sapir-rapporten, inleder boken med ett bidrag om reformer av europeiska sociala modeller till följd av globaliseringen. Nationalekonomen Olof Åslund behandlar mer direkt frågan om rörlighet på den europeiska arbetsmarknaden i en analys av migrationsstatistik. Det finns ett

samband mellan arbetslöshet och migration inom EU. Europeernas utflyttning till andra länder ökar med 0,4 procent då arbetslösheten ökar med 1 procent. Men det är knappast fråga om någon massrörelse. Endast ett par procent av arbetskraften i EU-länderna kommer från andra EU-länder, vilket ibland jämförs med USA, där cirka en tredjedel av arbetskraften i en delstat kommer från en annan delstat.

Åslund påpekar emellertid att jämförelsen haltar eftersom USA har 285 miljoner invånare i 50 delstater, medan EU har 380 miljoner invånare i 15 länder.

I det spännande bidraget "Asylsystemet, migrantnätverk och den informella arbetsmarknaden" utmanar juristen Gregor Noll den sedvanliga separationen av asyl och arbetsmarknad. Han ställer den lite provokativa frågan om asylsystemet är ett sätt att reglera den informella arbetsmarknaden inom EU – och finner att det på sätt och vis förhåller sig så. Asylsystemet bidrar till att hålla nere priset på lågutbildad arbetskraft, och en liberalisering skulle göra vissa varor och tjänster dyrare.

En varken rak eller problemfri väg återstår innan den europeiska arbetsmarknaden blir gränslös. **LI**

Tankar av kvalitet. Svensk och internationell essäistik och samhälls-journalistik av högsta klass hos Ordfront.

Erik Åsard
DET DUNKELT TÄNKTA – Konspirationsteorier om morden på John F. Kennedy och Olof Palme
Grunddragen i det konspirativa tänkandet och de fascinerande konspirationsteorier som florerat genom historien presenteras här av statsvetaren Erik Åsard vid Uppsala universitet.

Edward W. Said
FRÅN EXILEN – Essäer 1976–2000
Said's *Orientalism* (1977) elektrifierade diskussionen om västerlandets syn på Orienten. Här kan man njuta av 31 kloka och provocerande essäer från ett kvarts sekel om allt från antropologi, litteratur och journalistik till egyptisk populärkultur och klassisk västerländsk musik.

Anna Politkovskaja
PUTINS RYSSLAND
Anna Politkovskaja är reporter på Novaja Gazeta och en av Rysslands mest välkända journalister. I *Putins Ryssland* går hon till botten med den galopperande korruptionen och förfallet bakom regimen Putins kulisser.

Bli medlem i Ordfront och få tre böcker eller köp dem på **www.ordfront.se**

HÅLLER DEN SVENSKA MODELLEN?

Arbete och välfärd i en globaliserad värld

Vändpunkten var krisen på 90-talet. Vad hände med den svenska modellen med rötter i 30- och 50-tal? Vår kollektiva självbild har sedan dess förändrats successivt, nya kontakter och influenser via informationsteknologin är numera självklara och världsekonomin sätter tryck på det svenska systemet. Hur klarar sig Sverige i en globaliserad värld?

Lars Magnusson, professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet, förklarar den snabba samhällsutvecklingen och sätter in den i sitt historiska sammanhang. Vi får följa bans intressanta och analyserande resonemang kring den svenska modellens historia, nuläge och framtid.

Norstedts Akademiska Förlag
Box 2052, 103 12 Stockholm
info@norstedtsakademiska.se
www.norstedtsakademiska.se

KONSTARTERNA | ANTIKENS LITTERATUR

Diktens skenbilder fick filosoferna att våndas

Anders Cullhed har skrivit ett standardverk om senantikens litteratur

PA 1700-TALET YTTRADE poeten och litteraturkritikern Samuel Johnson att "det är med grekiskan som med spetsar – alla vill ha så mycket av det som möjligt".

Till latinet har man åtminstone inom traditionell humanistisk skolning snarare haft ett hatkärleksförhållande (minns Alf Sjöbergs *Hets*). Av många upplevdes det visserligen som plågsamt att lära sig den stränga latinska grammatikens regler, men samtidigt öppnade såväl språk som litteratur nya perspektiv på begreppslighet, kultur och tillvaron i största allmänhet. Mycket har hänt sedan Dr Johnsons tid och för den delen Alf Sjöbergs, både vad gäller mode och humanioras ställning. Men intresset för grekiska och romerska kulturmanifestationer tycks vara på en ny, om än aldrig verkligt avbruten, frammarsch.

Flertalet nya texter om antiken på svenska är inte överraskande av populärvetenskaplig karaktär, dock inte alla. Anders Cullhed, professor i litteraturvetenskap, bidrar nu med en gedigen och i ordets bästa mening lärd monografi på svenska, *Kreousas skugga: Fiktionsteoretiska nedslag i senantikens latinska litteratur*, där han behandlar ett intressant område inom antik litteraturteori. Själva titeln *Kreousas*

Fiktion och fantasi har en för tidigare tänkande farlig koppling till lögn och estetisk eller blott underhållande njutning. Det fick Platon att förespråka diktarnas förvisning från idealstaten och Augustinus att [...] ta avstånd från de gamla skalderna.

skugga utgör en metafor för vad det här handlar om. I *Aeneiden* beskriver Vergilius hur Aeneas söker sin hustru, Kreousa, i det brinnande Troja. Hon finns inte längre i livet men framträder för maken som ett skugglikt simulacrum, en skenbild. Scenen kommer att te sig paradigmatiske för den litterära fiktionen hos bland andra Augustinus: Kreousa är, liksom fiktionen,

Av

EVA-CARIN GERÖ

Professor i antik grekiska
vid Stockholms universitet

KREOUSAS SKUGGA

Fiktionsteoretiska nedslag
i senantikens latinska litteratur

Anders Cullhed

Brutus Östlings bokförlag
Symposion (842 s.)

HORATIUS

Liv och tänkesätt

Carl-Göran Ekerwald

Norstedts (307 s.)

ett lockande "något" som är förledande likt ett "intet".

Sinsemellan relaterade men ingalunda identiska teman som fiktion, fantasi och metaforik har alltsedan antiken gjorts till föremål för reflektion och teoribildning. Intresset består än i dag bland filosofer, litteraturvetare och lingvister, som ställer frågor som "Är det mänskliga tänkandet i grunden metaforiskt?" och "Ger oss litteraturen kunskap och i så fall av vilket slag?" Detta slags frågeställningar kan tyckas ha rent teoretisk karaktär. Det kan i dag tyckas vara rent teoretiska frågor, men så har det inte alltid varit. Fiktion och fantasi har en för tidigare tänkande farlig koppling till lögn och estetisk eller blott underhållande njutning. Det fick Platon att

förespråka diktarnas förvisning från idealstaten och Augustinus att, trots sin klassiska, "musiska" bildning, ta avstånd från de gamla skalderna.

I sin bok ger Cullhed inledningsvis en omfattande redogörelse för den senantika latinska fiktionsteoriens ursprung och bakgrund. Den arkaiska grekiska epiken har bland annat av Wolfgang Rösler (*Die*

Entdeckung der Fiktionalität in der Antike, 1980) framställts som ett stadium i fiktionens utvecklingshistoria, där diktning legitimerades genom sitt anspråk på sanningsenlighet. Cullhed visar härvidlag sund skepsis, och det vore säkerligen också naivt att anta att åtminstone så sofistikerade litterära produkter som *Iliaden* och *Odysseen* med deras olika "fiktiva" inslag i form av liknelser och liknande skulle ha uppfattats som sanning, trots genrebundna sanningsanspråk som att ingivelsen kommit från muserna. Först med Platon och framför allt Aristoteles börjar fiktionens att explicit problematiseras. I Aristoteles *Om diktkonsten* finner vi viktiga fiktionsteoretiska verktyg som *mimesis* (efterbildning) och *eikos* (sannolikhet/rimlighet). Även hos nyplatonikern Plotinos finner vi tankegångar som är viktiga för förståelsen av den latinska fiktionsteorin. I hans *Enneaderna* beskrivs uppstigandet (*anabasis*) till det gudomliga Ena som en väg genom intellektuellt gripbara bilder, som dock aldrig kan räcka ända fram till det extatiska, ordlösa skådandet.

EN HUVUDROLL I CULLHEDS BOK (kapitlet "Från fictum till faktum") spelar Augustinus, som kulturellt och fiktionsteoretiskt kan sägas befinna sig på slagfältet mellan hednisk fiktionshängivenhet och kristen fiktionskritik. Augustinus hade fått en traditionell klassisk bildning men kom att ta avstånd från konstens imaginära världar, dock inte utan vändor. Han ville visa att det överflöd som poesin och teatern ställer i utsikt är förskönat och därför meningslöst. Det finns dock en text som enligt Augustinus har ett särskilt sanningsvärde, nämligen Bibeln. Men även Den heliga skrift, särskilt Gamla testamentet, innehåller till synes fabuleringskonst och absurditeter. Sådant bortförklara han dock med hänvisning till den gudomliga "referenten" och den absoluta sanningshalt som kan tillskrivas ett verk författat av Anden. I syfte att avkoda Bibelns figurliga språk utvecklade Augustinus en särskild hermeneutik, med Cullheds ord "en revolutionär prestation på kulturteoriens område".

I kapitlet "Det sneda talet" redogör

Cullhed för fenomenen allegori och allegories i den senantika lärdomskulturen. Vi möter här fiktionsteoretiskt viktiga "brobyggare", till exempel kyrkofadern Lactantius och bibeldiktaren Iuvencus. Dessa bidrog till att på 300-talet ett "bruk" (*chrēsis*) av de hedniska poeterna utvecklades, såväl på tolknings- som på produktionsidan. Lactantius likställde fiktion med figuration på ett sätt som pekar framåt mot medeltidens litteratortolkning. Antika diktare, till exempel Vergilius, tolkades allegoriskt: egentligen skildrade dessa ytterst något sant, inte bara det "sannolika", som Aristoteles hade uppställt som poetisk norm.

I "Poeta Christianus" behandlas klassicism och fiktionsförbud i den senantika kristna diktningen. Boken avslutas med en epilog ("Ecclesia triumphans") om figur och fiktion på tröskeln till medeltiden.

DET ÄR OMÖJLIGT att på ett begränsat utrymme göra Cullheds undersökning ens tillnärmelsevis rättvisa. Här har vi ett referensverk för lång tid framöver. Det kan dock mot bakgrund av nutida, alltmer uttalade önskemål inom akademien om "internationell publicering" tyckas märkligt att Cullhed valt att författa detta storverk på svenska. Inledningsvis säger författaren att han dels velat visa på svenskans möjligheter som forskningsspråk också på ett vidsträckt område, dels "försökt uppdatera en svensk litteraturvetenskaplig ämnestradition" företrädd av bland andra Martin Lamm, Carl Fehrman och Eugène Napoleon Tigerstedt. Man bör dock påminna om att just Tigerstedt publicerat flera viktiga monografier om antiken på engelska, lästa än i dag och citerade internationellt, verk som *The Legend of Sparta in Classical Antiquity* (1965-78) och *Interpreting Plato* (1977).

Det skall dock inte förnekas att Cullheds bok är en fullödlig läsupplevelse – men för hur många? Förhoppningsvis följer en snar översättning till ett internationellt mera gångbart språk. Man kunde också ha önskat sig en något mera läsarvänlig disposition med sammanfattande slutsatser efter de långa kapitlen, samt allra helst också en avslutande sektion som summerar undersökningens rön. Kopplingen till filosofiskt tankegods kunde också ha fått ett större utrymme.

SKRIVANDET OM ANTIKEN har som sagt även en mycket bredare, populär sida som också den vittnar om romerska och grekiska författares oavslätliga förmåga att fascinera såväl skribenter som läsare. På detta område har den produktive författaren och essäisten Carl-Göran Ekerwald bidragit med en trevlig volym om en av de mest kända diktarna, Quintus Horatius Flaccus (65-8 f. Kr.).

Troja brinner. Aeneas flydde det brinnande Troja med far och son. När han vände tillbaka fann han bara hustrun Kreousas skugga. Fresk av Girolamo Genga 1509.

Foto: akg-images

I en tidigare humanistisk bildningskultur intog inte minst i Sverige Horatius en given plats. Emil Zilliacus yttrade till och med litet nedlåtande: "Hur ofta har jag inte träffat illitterära personer, för vilka några Horatiusstrofer utgjort livets lyriska viaticum" (det vill säga "vägkost"). Den framskjutna placeringen var ingalunda oförtjänt. Någon har sagt att studiet av ett enda diktverk av Horatius på originalspråk, beledsagat av en kommentar från en engagerad och kunnig lärare, säger mer om romerskt kynne och historia än flera lärda monografier. Horatius är dock inte lätt att tolka. Hans diktning pendlar mellan högt och lågt. Inte mindre snårig är relationen mellan liv och verk. Det är många som har låtit sig inspireras av sonen till en frigiven slav och den litterära kometkarriär han gjorde. För att bara nämna ett par exempel: Morgenstern förlade parodiskt men kärleksfullt Horatius poetiska miljö till Berlin och München; Brecht sökte i sin sena lyriks sparsamma syntax efterlikna den romerska, lakoniska stilen, "huggen i sten", och hade då särskilt Horatius i tankarna.

Ekerwald är inte omedveten om tolkningsproblemen men ger ändå en handfast och tydlig bild av Horatius liv och diktargärning. Här har man en känsla av att möta människan Horatius, men frågan är om inte detta intryck i viss mån är bedrägligt. Andra har just framhållit att Horatius personlighet "i flera avseenden är synnerligen svåråtkomlig, förnämt eller skyggt tillbakadragen" (Gunnar Rudberg i *Ur Hellas liv*, 1934). En framställning av Ekerwalds essäistiska typ störs dock inte

nämnvärt av att tolkningen är lite fabulerande eller subjektivt färgad. Här finns många tankeväckande inblickar i romerskt leverne med kopplingar till nutida människors vardagsproblem och livsmål.

UNDER RUBRIKER SOM "Tidiga dikter att läsas av gudarna. Det skabrösa", "Drog-handlerskan Canidia" och "Horatius är Rousseau före Rousseau" behandlar Ekerwald olika sidor av diktarens verk och biografi. Just Horatius erotiska, ofta mycket frispråkiga diktning är annars ett tema som tenderat att bortförklaras eller sopas under mattan. Ekerwald kan dock tyckas vara väl försiktig när han vill se skildringar av erotiska möten med mogna matronor eller – i antik, bisexuell anda "före sexualiteten" – med unga män som delar av ett slags självbiografisk votivtavla med gudomlig adressat och således med ett absolut sanningskrav. Det är bekant att antiken hade en krassare syn på sexualitet, till exempel långt mindre krav på kärlek och ömsesidighet, än vi har i dag. Horatius behöver inte ses som avvikande i detta hänseende eller tas i försvar.

Det känns dock som alltid uppfriskande att få en i fräscha färger tecknad bild av en tid och personlighet fjärran från oss men ändå så nära. Vi behöver inte finna Horatius sympatisk i alla hans skildringar av robust livs- och vållust, ambition och mänsklig krasshet. Men antiken – med giltighet för både Rom och Grekland – var trots gamla seglivade ideal inte alltigenom "upphöjd" och kanske just därför något för oss nutidsmänniskor att känna igen oss i.

KONSTARTERNA | LITTERATURTEORI

Litteraturen slås i fragment

Encyklopediskt företag som lyckas med mer än det borde

SOMLIGA IDÉER LÅTSAS vara väldigt små för att sedan kunna slå igenom stort. Fragmentet verkar vara en sådan idé. Om det tidigare ansetts att ett fragment är någonting som blivit över efter det som gått sönder, brutits upp eller stympats, alltså någonting ofullständigt och snarare smått än stort, visar den moderna litteraturhistorien på något helt annat. "Att skriva är att avbryta sitt tal inför en annan som förblir okänd", heter det i slutet av Anders Olssons väldiga monografi om moderna fragment. Att skriva blir då "att befinna sig i ett tillstånd av permanenta avbrott. I den meningen är fragmentet en sanning om själva skrivandet." Vad är väl en lång och väl genomarbetad tankegång mot ett fragment? Måste inte den mest omfattande systematiska filosofi huka sig inför fragmentets överväldigande storlek? Tror man på denna bok har det inbördes förhållandet alltså skiftat med besked, och fragmentet självt är den enda lämpliga och därför största systemfilosofin.

Skilnadens konst. Sex kapitel om moderna fragment är en stor bok, inte bara för att den omfattar fyra hundra sidor. Materialet sträcker sig från Sapphos diktning och Novalis romantiska utkast till Bengt Emil Johnsons och Ann Jäderlunds poesi, från Nietzsches aforismer till Marinettis futurism. Och vart man än skådar ligger fragment framför läsarens ögon. Bokens omfattning förhåller sig därmed omvänt proportionellt till tesens komplexitet. Den tar sig en högst olikartade perioder för att varje gång komma fram till ett liknande resultat, nämligen att fragmentet innehar en central position inom litteraturhistorien och att denna form – en form som lämnar plats för läsarens kunskaper och fantasi, som inte gör anspråk på sanning och fullständighet, som i stället kan kompletteras av var och en, efter egna behov och möjligheter – är formen framför alla andra former. Tesen är ett formanalytiskt program som drar ett stort, tjockt och någorlunda rakt streck genom tre tusen år av litteraturhistoria.

BOKEN ÄR DÄRFÖR allt annat än fragmentarisk. Anders Olsson har uppenbarligen gått igenom en stor del av världslitteraturen samt ett helt bibliotek av litteraturvetenskapliga verk. *Skilnadens konst* är ett nästan encyklopediskt företag, och det finns knappt någon i litteraturhistorien

Av

THOMAS STEINFELD

Litteraturchef på *Süddeutsche Zeitung***SKILNADENS KONST**

Sex kapitel om moderna fragment

Anders Olsson

Bonniers (446 s.)

som inte nämns åtminstone i förbigående (med ett väsentligt undantag som jag återkommer till).

Vad är då ett fragment? Denna fråga är inte helt lätt att besvara. Förvisso "ett brottstycke", som Anders Olsson med all rätt skriver, men vad kan inte betraktas som ett brottstycke? Först och främst är ett fragment ett föremål från en svunnen tid, som inte klarat sig i fullständigt skick genom historien. Ruinerna från antiken är fragment av en gång präktiga palats, tempel eller befästningar. En antik torso är ett fragment. Den har förlorat huvudet och armar och ben, och det som är kvar, kroppen, måste stå för helheten. Den grekiska filosofen Herakleitos lära om elden som

Tesen är ett formanalytiskt program som drar ett stort, tjockt och någorlunda rakt streck genom tre tusen år av litteraturhistoria.

sinnebild för hela världens struktur finns bara kvar som fragment – små textpartier och referenser till ett verk som en gång haft en sluten, avslutad form.

Anders Olsson tänjer dock systematiskt på kategorins gränser. Han räknar 1700-talets romantiska ruiner till fragmenten, fast det aldrig funnits någon helhet till dessa fragment. Han räknar aforismen till fragmenten, vilket bara fungerar om kortet uppfattas som knapphet. Han räknar essän till fragmenten, vilket bara fungerar om man definierar den fria, paraboliska formen som ett brott mot en större, sluten form. Kollagens form, den språkliga miss-tron mot språket, allehanda "spel med gängse litterära föreställningar om begriplighet" räknas till fragmenten. Till slut blir det bara den mer eller mindre korta formen och ett åtminstone inte helt infriat anspråk på betydelse kvar som tillförlitliga kännetecken på ett fragment.

Under 1700-talet, framför allt inom

den tidiga tyska romantiken, händer någonting nytt med fragmentet. Det avhånds historikerna och filologerna för att utvecklas som estetiskt och filosofiskt program. Fragmentet skall nu systematiskt stå för mer än det utsäger, bli bärare av en mening som författaren själv inte måste åstadkomma. De artificiella fragmenten lånar därför sin verkan från äkta brottstycken, anlagda som öppna uppmaningar till komplettering. Mellan det befintliga och helheten, mellan "avsikt och verk", finns enbart en strävan. "Att lämna tomrum i texten och fragmentera den är att inbjuda läsaren till både delaktighet och estetisk distans", skriver Anders Olsson. Men kunde man då inte lika väl påstå att ett fragment, skapat för att vara just fragment, inte är något annat än ett fullständigt verk?

Den första och mest allvarliga invändningen mot Anders Olssons bok är just detta: att "dikten som avsiktligt blivit till som ett brottstycke" inte alls är ett fragment utan avslutad. Det gäller också konkret poesi, där "själva satsen har blivit en konstgjord ruin". Och det gäller inte minst för det "diskursiva dunklet", som just skall vara dunkelt. Anders Olsson känner visserligen till denna invändning: "när det ofullbordade kunde ges estetiskt värde, omtolkades verket som en öppen kategori och vänt mot läsaren". Men han drar inte slutsatsen att ett medvetet ofullbordat verk helt enkelt inte är något fragment längre, och att kalkylen med den "öppna betydelsen" är (och det i inte ringa utsträckning) en

oärlig antydning om betydelse. Oärlig? Just det! Ty vad är allt detta tal om ambiguitet, vildhet och "skärande oöverensstämmelse" annat än

just en sedan länge etablerad konvention i sig själv?

UNDER DE GÅNGNA två århundradena har förmodligen de flesta litterära fragment varit av det planlagda slaget. Det gäller också Franz Kafkas olika fragment, kanske de enda avsiktligt tillkomna fragment som nödvändigtvis avbröts just på de ställen där de nu slutar. Hade berättelsen "Schlag gegen das Hoftor" fortsatt skulle det bli tal om tortyr. Hade "Jägaren Gracchus" fortsatt skulle det bli tal om dödens rike. Märkligt nog förekommer Franz Kafka inte i Anders Olssons bok. Några av litteraturhistoriens allra märkligaste artificiella fragment nämns inte ens med ett ord. Varför? För att läsaren inser att de uppstått inte av principiella, inte av estetiska eller filosofiska, utan av högst konkreta skäl? För att man inte kan tala om vare sig tortyr eller livet bortom döden?

Anders Olssons program om fragmentet som litteraturens princip kan därför inte genomföras utan offer. För att det skall kunna fungera krävs att litteraturhistorien tämjs, att mycket avlägsnas som är alltför intellektuellt, allt det som insisterar på tankarnas egen kraft och giltighet. Därför blir sömliga företeelser större än de egentligen är, som till exempel Jenaromantiken. Med all rätt brukar man referera till bröderna Schlegels i Jena utgivna tidskrift *Athenäum* och till Friedrich Schlegels "Gespräch über die Poesie" som centrala dokument från den tidiga tyska romantiken. Visserligen har också Friedrich Hölderlin varit i Jena, men det var 1795, tre år innan den blott tvååriga tidskriften kom ut och fem år innan boken publicerades, varför en "kollektiv skapelse" med Friedrich Hölderlin i tecknet av något slags "Jenaromantik" aldrig existerat. Boken innehåller talrika förenklingar av detta slag. Det må vara sant, för att nämna ännu ett exempel, att Walter Benjamins studie över det tyska sorgspelet varit "teoretiskt banbrytande". Dock inte alls från första början och inte av egen kraft, utan minst fyrtio år efter bokens tillkomst, efter det att Walter Benjamins obehag inför den akademiska världen hunnit bli akademiskt i sig självt.

Gemensamt för många av dessa förenklingar är att de ger en ensidig bild av kulturhistorien. De är till för att fragmentet skall hyllas på bekostnad av det systematiska tänkandet. För det mesta är dock förhållandet mer komplicerat. Vid sidan av Johann Georg Hamann och Johann Gottfried Herder fanns Gottfried Wilhelm Leibniz och hans lära om den universella harmonin, vid sidan av *Athenäum* systemfilosoferna Immanuel Kant och Johann Gottlieb Fichte. Då skall man ändå tala om att Leibniz teodicé var en central källa för Hamanns fragmentarism och att bröderna Schlegel utvecklade sina teorier om fragmentet i enlighet med (och inte i opposition mot) Fichtes ironiska "jag". Och var började Georg Wilhelm Friedrich Hegel, den strängaste systemfilosofen av alla, sin karriär som professor? I Jena. Det som hos Anders Olsson blir kvar av dessa dialektiska rörelser är en enda kungsväg: upproret mot "verkets och genrens tvång", som inte vill veta någonting om att den ändlösa revolten mot detta "tvång" för länge sedan blivit ett tvång i sig självt.

DET DRÖJER DÄRFÖR INTE LÄNGE innan läsaren reagerar med trytande tålamod. Man börjar misstänka att det finns väldigt litet litteraturvetenskap bakom det formanalytiska programmet, att det i stället handlar om epistemologi: den vanliga läran om att det inte finns några sanningar förutom den att inte några finns; den vanliga tron

att konsten är den högsta form som detta vetande kan anta, kort sagt den vanliga protestantiska konstreligionen, som ersätter det intellektuella intresset för konsten, behandlingen av konsten som en form av vetande, av kunskap och vishet, med en lika vag som totalitär beundran för dess djup och obegriplighet, för dess oändlighet och outtömlighet.

Författaren kan åberopa sig på en lång tradition där det fullständiga alltjämt fungerade som en illusion, nära nog som det första steget mot totalitarism. Traditionen går från postmodernismen tillbaka till den kritiska teorins Theodor W. Adorno – "det hela är det osanna" (men egentligen ännu

längre tillbaka, till den moderna skepticisms början och René Descartes).

Filosofisk negativism har åtminstone sedan 1960-talet stått högre i kurs än systematiskt tänkande. Men frågan är om det bakom vördnaden för fragmentet inte finns en åtminstone lika uteslutande, lika radikal världssyn som den som finns bakom det systematiska tänkandet? Frågan är om det inte bakom detta fragmentarismens testamente finns en storvulen stolthet över den egna desillusionen, ett fundamentalt anspråk på moralisk överlägsenhet som är värre än vilket systematiskt tänkande som helst – därför att det tror sig om att klara sig utan argument. ■

KONSTARTERNA | LITTERÄR ESSÄISTIK

Tröstlösheten sviker inte

Michel Houellebecq hyllar valfränden H. P. Lovecraft

ATT LÄSA ETT FÖRFATTARSKAP genom författarens olika valfrändskaper kan vara precis hur missvisande, överraskande eller givande som helst. I franske författaren Michel Houellebecqs fall kan man börja i lite olika ändar. Favoriterna Beach Boys glassiga surfpop skapar till exempel ett intressant och rätt perverst soundtrack till hans dystopiska visioner. Då är förkärleken för Schopenhauer eller Bret Easton Ellis mer väntad; samhällsfilosofen Auguste Comte tillhör de ständiga referenspunkterna och Honoré de Balzacs litterära fresker över mänskligheten är själva idealet. Men att Houellebecq skrivit efterord till den franska översättningen av Valerie Solanas SCUM-manifest (1998) tycker åtminstone jag är extra intressant. Där förenas någon sorts barock biologism, dystopier och modernitet med en i grunden oerhört romantisk världsbild, och kopplingen mellan Solanas, den amerikanska tjackhoran, och Houellebecq, ridaren av den medelmåttiga skepnaden, ter sig plötsligt alldeles självklar.

En valfrändskap från tonårstiden är Howard Phillips Lovecraft (1890–1937), "enslingen från Providence". Han är den amerikanske fantasyförfattaren vars verk upptäcktes och kom att uppskattas först efter hans död: *Stora Necronomicon*, *Cthulhus arv*, *Skräckens labyrinter* med flera. Förra året utkom hans samlade verk på engelska, på bibeltunt papper.

Innan Houellebecq själv debuterade som romanförfattare 1994 med korta, grymma *Konkurrens till döds* – följd av *Elementarpartiklarna* (1999) *Plattform*

Av
JENNY HÖGSTRÖM
Kritiker och översättare
H. P. LOVECRAFT
Emot världen, emot livet
Michel Houellebecq
Översättning: Kennet Klemets
Fischer & Co (124 s.)

(2001) och nu senast *La possibilité d'une île* (2005) – skrev han år 1991 en hyllningsessä om denne författare som förgyllt även hans ungdom med fasansfulla fantasifoster: *H. P. Lovecraft. Emot världen, emot livet*. Nu finns den på svenska med Houellebecqs eget förord, alltihop *tight* översatt av Kennet Klemets.

H. P. LOVECRAFT – emot världen, emot livet ... En i sanning bombastisk titel (även om jag vill ha bort bokstaven e i "emot"), med en i sanning lysande inledningsfras (kanske en av hans bästa, i all sin lakoniska anspråkslöshet): "Livet är smärtsamt och fyllt av besvikelser." Jag frustar till och instämmer och ett eko från *Plattform* dyker omedelbart upp i huvudet: "man kan säga att livet är en process av tilltagande orörlighet". Vad gäller mänsklighetens framtidsutsikter verkar det inte som om Lovecraft kom "med några goda nyheter från sina resor i det ousägliga dunkla trakter". Och ska man tro Houellebecq slår dennes svartsyn det mesta: "Få människor har varit så totalt

► genomsyrade av den absoluta intigheten i all mänsklig strävan. Universum är bara en flyktig uppsättning elementarpartiklar. En övergångsform mot kaos."

Det är tydligt att Houellebecq värmer upp inför kommande verk. Den totala tröstlöshetens dystra tema låter sig hur som helst varieras i det oändliga – och läsaren (både Houellebecqs och Lovecrafts) antas vara en människa väl bekant med livets baksidor. Bekant med skräck och lidande. För hur kommer man annars att läsa intressanta böcker?

DEN HÄR BOKEN är en sorts sidoingång till bådas författarskap. Noggrant och kärleksfullt (om än lite väl kortfattat, återhållet och med en del onödiga upprepningar) ringas favoritspår och favoritämnen in. Den litterära tekniken är ett föremål för Houellebecqs intresse, och den ovedersägliga och utpräglade antirealismen hos Lovecraft dissekteras och diskuteras: "bakom verklighetens slöja" kanske något ännu värre döljer sig – utsägliga monster, utsäglig fasa, onda drömmar utan slut! Men det är i sin "antibiografi" över Lovecraft som Houellebecq hittar den litterära antirealismens rent faktiska motsvarighet, "livshatet". Det som

Lovecraft själv beundrade hos puritanerna.

Här finner Houellebecq det som han kallar för en "verksam fiendlighet". En överksam fiendlighet är riktninglös och dum, men genom att slå mynt av den litterärt blir den till något annat. För Lovecraft var det en fiendlighet som först yttrade sig i en tämligen vag och oreflekterad antipati mot främlingar. Men efter några års vistelse i New York, nygift men arbetslös, utblottad, marginaliserad (bakgrunden är klassisk) blommade det ut i ett rashat utan motstycke. Han flyttade hem till en moster i Providence, skilde sig så småningom och gav i litteraturen fritt spelrum för sina xenofoba föreställningar och fantasier. "Kärnan i rasismen hos Lovecraft", skriver Houellebecq, är att utse "sig själv till offer" och han har redan "valt sina böddlar". Detta är den grundsats på vilken det oerhörda äckel och den fasa som verkar i Lovecrafts litteratur vilar.

NÅGRA JÄMFÖRELSE: i Houellebecqs kritik mot västerlandets marknadsliberala samhälle finns ett återkommande ställningstagande mot sadism, men för masochism och självuppostring. Som han säger apropå Lovecraft och Antonin Artaud: "grymhet

mot sig själv är mycket intressantare". Men medan Lovecraft kategoriskt utesluter alla skildringar av sex och pengar i sina texter är dessa ämnen hemtama för Houellebecq: realismen är honom knappast främmande. Användningen av vetenskapliga begrepp har de däremot gemensamt. Det är en fråga om stil. Och det enda Houellebecq ångrar i efterhand är att han var alltför imponerad av Lovecraft för att gå ytterligare in på stilistiska frågor. Hans egen stil brukar kallas *blanc*: vit, blank, lik-som omärklig. Punkterad av *understatements* och krockar mellan stilnivåer.

I boken om Lovecraft saknar jag dock den skönlitterära iscensättningens stor-slagna utgjuter. Men om man skriver ihop kapitelrubrikerna (som var för sig är tämligen gåtfulla) står det så här: "Ta itu med berättelsen som ett strålände själv-mord, uttala ett stort nej till livet utan att svikta, så kommer ni att se en mäktig katedral, och era sinnen, som bär på utsägliga störningar, kommer att teckna en bild av total sinnesförvirring, som kommer att förlora sig i tidens onämnbara arkitektur." Ett poetiskt credo riktat till H. P. Lovecraft, men också en bok i sin egen rätt, oavsett om man intresserar sig för Lovecraft eller inte. ■

KONSTARTERNA | FÖRFATTARBIOGRAFI

Modernist, demagog, erotiker, säkerhetsrisk

Artur Lundkvist befann sig i ständig rörelse vart han än vände sig

DEN TREDJE MARS FYLLDE Artur Lundkvist hundra år. Hans författarskap täckte upp det svenska 1900-talet på ett minst sagt imponerande vis. Han startade den svenska lyriska modernismen på 20-talet, gick i bräsch för den litterära utvecklingen på 30-talet, blev litteraturens store resenär på 40-talet, var politisk demagog på 50-talet, skapade en ny sorts litteratur på 60-talet, blev extremt produktiv på 70-talet, fick en hjärtinfarkt på 80-talet och dog på 90-talet. Över huvud taget är det svårt att tänka sig en mer inflytelserik gestalt i sin samtid. Därför är den hastighet med vilken intresset för hans verk har falnat en aning överraskande. Kanske är det helt enkelt för mycket, det finns inget centralt verk att hänga upp läsningen på, blicken liksom överfylls av text. Artur Lundkvist skapade ett nytt sätt att läsa och vi har kanske inte riktigt vuxit i det ännu. Möjligen väntar hans tid fortfarande på att komma.

Hektisk produktivitet av Artur Lund-

Av

JAN ARNALD

Författare och fil. dr i litteraturvetenskap

OLIKTÄNKAREN

En bok om Artur Lundkvist

René Vázquez Diaz

Ordfront (275 s.)

kvists slag har i dag överförs till bloggan-det. Artur bloggade sig igenom livet, fast på hög konstnärlig nivå. Han skrev av sig dagens intryck med stor regelbundenhet. Han var med andra ord en osedvanligt ojämn författare – vidsträckta landskap brer ut sig mellan hans bästa och hans sämsta alster – men han var en författare i ständig verksamhet. Och det är själva kärnan i hans författarskap: att alltid befinna sig i rörelse. Förutsättningen för hans höjdpunkter var att han var tvungen att skriva sig dit. Han var inte en författare som förberedde sig, tänkte djupt och

länge, gjorde massor med research och tog sig samman under ett par år.

Nej, han skrev sig fram till sina höjdpunkter, utan strykningar och omarbetningar, och därför befinner de sig ofta djupt inbäddade i textmassor som mer är att betrakta som gödning för text än egentlig text. Å andra sidan har de grödor som växer därur få motsvarigheter i svensk litteratur.

I DAG TYCKS DET VARA andra saker än hans skönlitterära författarskap som fascinerar, inte minst hans privatliv. Hans äktenskap med poeten Maria Wine – den svenska offentlighetens första så kallade "fria äktenskap" – har inte slutat fascinerar. Jag har själv skrivit en roman om dem som kommer ut inom kort.

Men så finns också det politiska engagemanget. För de politiska radikaler som kände sig främmande för 68-radikalismens aristokratiska manér har Artur Lundkvists fredsaktivism under kalla krigets 50-tal inte slutat utgöra en lockelse.

Han såg imperialismens sanna ansikte tidigare än de flesta, inte minst på grund av sina resor, och han såg det kalla krigets eskalerande kärnvapenupprustning med klar blick. Till skillnad från de flesta likar lyckades han balansera den kommunistiska lockelsen mot demokratins bitvis ganska illusoriska frihet. Men visst finns det klavertramp.

René Vázquez Díaz, hyllningsbok till Artur Lundkvist heter *Oliktänkaren* och behandlar så gott som uteslutande den politiske Lundkvist. Genremässigt är det en märklig legering av översiktlig presentation, journalistiska upptäckter och antologi. Halva boken består nämligen av Lundkvists egna texter i politiska spörsmål, från drömska manifest över utopisk socialism till mäktiga attacker på amerikansk imperialism. Det mest framträdande i den delen av boken är inget annat än Lundkvists speciella kombination av klar-synthet, rak rygg, stilistisk precision och politisk naivitet. Det handlar definitivt mer om drömmar än om realpolitik. Men vad realpolitiken är utan drömmar ser vi å andra sidan i nutida dagspolitik.

I ÖVRIGT DÅ? Vázquez Díaz egen häft? Den består som sagt av två ganska olika delar, invädda i varandra. Dels är det den översiktliga presentationen, primärt av biografisk karaktär. Dels är det den journalistiska upptäckten, kompletterad med samtidspolitiska utblickar.

Det senare är Vázquez Díaz definitiva styrka. Den journalistiska upptäckten består i utdrag ur säkerhetspolisens arkiv, där det tydligt framgår hur välbevakat paret Lundkvist-Wine var. Faktum är att de sedan tidigt 50-tal och i ett par decennier framåt stod under direkt och ytterst konkret övervakning. Denna märkliga övervakning sätts i boken in i ett samtidspolitiskt sammanhang som är mycket övertygande. Den bild vi får oss till livs av svensk säkerhetspolis är inte direkt smickrande, kombinationen av paranoia, inkompetens och resursslöseri är djupt besvärande. För att inte tala om eftergivenheten mot andra västerländska säkerhetstjänster.

Citaten ur rapporter och avlyssningsprotokoll är skrämmande läsning. En kommissarie Erik Lönn var ansvarig för övervakningen och vigde en ansenlig del av sitt liv åt Wine och Lundkvist.

FÖRUTOM DEN GENERELLA övervakningen, som vi får följa i detalj och insatt i sitt historiska perspektiv, finns det ett genuint scoop i René Vázquez Díaz framställning. Det handlar om Maria under andra världskriget.

Det var de jobbiga åren i Marias och Arturs förhållande. De inledde världskriget med att försöka isolera sig från en

isande yttervärld i krig. De bosatte sig ensligt på Dalarö tillsammans med Erik Lindegren och hans fru. Men det blev för trångt för den expansive Artur, han fick klaustrofobi och andnöd. Han reste till Göteborg och förlustade sig i ett slags erotiskt kollektiv och lämnade Maria åt hennes öde. Till en början ytterst motvilligt tog hon för sig av det som Artur hade definierat som livets goda, hon blev förälskad, gravid och genomgick en illegal abort. Så blev hon förälskad igen. Den här gången tyvärr i en spion.

Medan Artur är i Göteborg och lever livets glada dagar blir Maria förälskad i Piotr Antonowitj Iwanoff, en man av diffus östeuropeisk bakgrund och som det visar sig spion i de allierades tjänst. Under våren 1944 träffar hon honom gång på gång, ringer till honom, diskuterar honom med väninnor. Allt fångas upp av säkerhetspolisen, som under kriget är direkt underställd regeringen och extremt känslig för statsfientlig verksamhet. Vázquez Díaz publicerar utan omsvep Marias konfidentiella samtal.

Det här ingår i ett porträtt av Maria Wine som jag inte alls känner mig bekväm med. Vázquez Díaz påstår bland annat att Maria inte var Arturs riktiga kärlek, att hon var sekundär, en avbytare. Jag anser att det är direkt fel: det fanns ingen annan kvinna som var viktigare för honom, han var helt enkelt genuint polygam, hatade vardagsumgängets klaustrofobi och behövde renodla sexualiteten. Artur Lundkvist tillstod själv att han hade

problem med intimiteten, inte någon annan "riktig" kärlek. Nej, det var definitivt Maria som var hans bas i livet, också känslomässigt. Möjligen kan man ana en viss animositet mellan Maria och René som rimmar illa med hans inledande påstående att han, strax efter det att han kom till Sverige från Castros Kuba 1974, trädde in som ställföreträdande son i det Lundkvistska huset.

DET LEDER OSS TILL den andra delen av Vázquez Díaz framställning, den översiktliga presentationen. Det är uppenbart att det är den politiske Lundkvist som i första hand intresserar honom – och honom sköter han mycket bra – men när det handlar om andra strukturer än de politiska – konstnärliga, personliga, psykologiska – går det betydligt snabbare, kanske lite för snabbt. Känsligheten inför Arturs litterära texter är väl inte den största man har mött.

Å andra sidan är *Oliktänkaren* en i första hand politisk skrift, och som sådan fungerar den mycket bra. Kanske kunde René Vázquez Díaz ha renodlat det politiska lite mer, eftersom det är hans uppenbara styrka, och ännu mer förtydligat Lundkvists politiska position – och kanske inkluderat de mer opolitiska eller rentav konservativa perioderna i hans liv, som under andra världskriget och under 70-talet.

Men som helhet är *Oliktänkaren* ändå, i sin lite diffusa genre, en högst läsvärd och kunnig bok om en författare som vi inte får glömma bort. I all sin inkonsekvens personifierar han nämligen 1900-talet. ■

KONSTARTERNA | SVENSK FILM

Sverige svart på vita duken

Ideologikritiska betraktelser över ny svensk film

DET SVENSKA FILMÅRET 2005 var det mest produktiva sedan 1940-talet. Men det gjordes inte bara fler filmer än på mycket länge utan också betydligt sämre, eller åtminstone betydligt mindre publikdragande än under de närmast föregående åren. Mest kännetecknande för fjolårets besöksstatistik var att den största publiksuccén faktiskt hade haft sin premiär redan 2004. Flest besökare bland förra årets premiärer drog Stephan Apelgrens *Pistvakt* (274 571 besök, att jämföra med 1 158 415 besök under 2004 på Kay Pollaks *Så som i himmelen*). Det lägsta antalet besökare på en film var fyra personer (!), men ett påfallande stort antal filmer låg också under eller omkring 1 000 besökare, vilket innebär att de långt

Av

ASTRID SÖDERBERGH WIDDING

Professor i filmvetenskap
vid Stockholms universitet

SOLSKENSLANDET

Svensk film på 2000-talet

**Erik Hedling &
Ann-Kristin Wallengren (red.)**

Atlantis (ca 400 s., utk. maj)

ifrån lyckats täcka sina produktionskostnader.

Samtidigt som dessa motsägelser präglar Biografsvrige har landet från ingång-en av 2006 också fått en ny filmpolitik, ►

► som för produktionens och distributionens vidkommande regleras av ett nytt filmavtal. Frågan är om det även kommer att innebära en förnyelse för själva filmen.

Allt detta gör svensk film högaktuell. Det är sålunda också med stort intresse man ser en ny filmantologi an, *Solskenslandet. Svensk film på 2000-talet*, redigerad av lundaforskarna Erik Hedling och Ann-Kristin Wallengren. För den som är någorlunda bekant med filmvetenskapen i Sverige framgår det strax att detta är just en lundensisk antologi: här samlas en professor och ett par docenter samt ett antal doktorander med filmvetenskaplig profil, alla verksamma vid Lunds universitet och var och en med sitt bidrag till svensk samtida filmhistoria. Idén med ett gemensamt projekt av detta slag, överbryggande de olika forskningsinriktningarna hos alla dem som är verksamma vid samma universitet, är ytterst sympatisk. I en antologi av detta omfång är det samtidigt oundvikligt att stringensen på bidragen varierar, att det finns vassare pennor och betydligt trubbigare. Men upplägget har också sina fördelar, inte minst att infallsvinklarna blir varierande. Föreställningen att filmvetenskapen mestadels ägnar sig åt traditionell verkanalys gäckas här synnerligen effektivt.

... det är uppenbarligen inte bara den politiska filmen, utan också de politiska tolkningsrastren, som på bred front kommit tillbaka.

I boken finns sålunda en handfull artiklar om "industriella förhållanden". Exempelvis beskriver Gunnar Ribrant ny filmt teknik medan Olof Hedling skriver om den svenska filmproduktionens regionalisering och Anders Marklund tecknar bilden av olika, alltmer diversifierade visningsformer. Charlotte Wiberg ägnar sitt bidrag åt den svenska dagspressens filmkritik, ett hittills oomskrivet fenomen i samtiden. Om merparten av artiklarna ändå ägnas filmanalys är det dock påfallande att de flesta behandlar övergripande fenomen i filmer, vare sig det sedan gäller skildringen av landsbygdsbefolkningen, som hos Ann-Kristin Wallengren, eller skildringen av könsproblematik i olika former, som med skilda utgångspunkter diskuteras av Mariah Larsson apropå Lukas Moodysson och av Tommy Gustafsson utifrån ny ungdomsfilm – eller sättet att gestalta kollektivitet i de mest publikdragande svenska filmerna. Om någonting är påfallande i dessa analyser är det övervikten för ideologikritiska läsningar: det är uppenbarligen inte bara den politiska filmen, utan också de poli-

tiska tolkningsrastren, som på bred front kommit tillbaka.

Endast ett fåtal artiklar lägger tyngdpunkten på enstaka filmer, däribland Lars Gustaf Anderssons tolkning av Bergmans *Saraband*, som placerar in verket i Bergmans produktionskontext. Här vidgas samtidigt perspektivet långt utöver det enskilda verket och dess regissör, till en bredare svensk idétradition som ligger författaren om hjärtat – Strindberg, Swedenborg – men härigenom inte minst också mot skildringen av "den del av oss själva och vår tid som vi försöker förskjuta".

EN ENKEL FRÅGA man till en början ställer sig som läsare är vad bokens titel egentligen syftar på. Måne det skall handla om solskenshistorien om svensk film? Men Hedlings och Wallengrens inledning, "Svensk film i skuggan av sekelskiftet", pekar åtminstone av rubriken att döma knappast i en sådan riktning, även om den andas större optimism än vanligt för den inhemska samtidsfilmens vidkommande.

En annan möjlig tolkning vore att med stöd i omslagsbildens flödande sommarsol uppfatta titeln som en hänsyftning på den svenska sommarens ibland till synes ständiga närvaro i filmerna, eller mer specifikt på den tillbakablickande nostalgien i filmer som Ulf Malmros *Den bästa sommaren* eller Daniel Fridells *Dubbel 8*, bägge från 2000 men förlagda till 1950- respektive 1960-tal – dessa decennier då den svenska filmsolen tycktes skina som allra klarast.

Nu är emellertid ingalunda, som Ann-Kristin Wallengrens analys visar, denna nostalgi utan ambivalens. Inte heller förefaller en sådan läsart helt rimlig med tanke på att en lång rad artiklar lägger så stark tonvikt på samtidsfilmens problematisering av det nya Sverige; Michael Tapper kallar till och med, förmodligen i kontrasterande syfte gentemot bokens titel, sin artikel om kriminaliteten i Johan Falk-trilogin för "Skymningslandet".

Detta kunde peka mot en tredje tolkningsmöjlighet, den ironiska. Har solen över Sverige i själva verket blivit fullständigt förmörkad av hotande kriminalitet (Tapper), av "barbari med mänskliga ansikten" (Daniel Lindvall), av "våld och orätt efter Göteborgskravallerna" (Ingrid Esping) eller av "gruppträckets tragik" (Erik Hedling)? Ja, sannerligen, svensk samtidsfilm kunde med ens tyckas, av underrubrikerna att döma, ha dukat under med välfärdsstaten åtminstone vad framtidsoptimismen och solskenslynnat beträffar.

Man kunde ha hoppats på, utan att därmed önska sig några pekpinar, ett litet

vägledande resonemang om titelns olika implikationer. Att antingen bara presen-tera den som en i och för sig suggestiv klisché, vars tolkning därmed skulle vara självklar, eller i stället lämna över tolkningsgrubblerierna är att lämna läsaren i sticket en smula.

DET SOM ANNARS SKILJER denna bok från mängden är dess forskningstyngd. Även om tonvikten lagts vid samtidsfilmen är till exempel svensk filmhistoria väl så viktig för resonemanget och den figurerar där i minst lika hög grad som nuets filmer, om än inte i fokus. Detta är avgjort en styrka, som också bidrar till att höja boken över det gängse samtidsreportagens ofta mindre välgrundade om än träffande iakttagelser. I *Solskenslandet* ställs studiet av dagens filmer och filmklimat alltså genomgående i historisk relief, vilket även ger den dubbla effekten att det nya (vare sig det gäller förändringar i samhällsstruktur eller filmpolitik) framträder så mycket tydligare, medan det myckna som i själva verket går igen från förr träder fram i sin historiska kontext.

En tematisering i boken som tydliggör detta är det kluster av artiklar som ägnas regionaliseringen i svensk film. Här figurerar såväl Olof Hedlings ingående analys av fenomenet som en fallstudie kring finansieringsproblematik av Michael Krona, men också Ann-Kristin Wallengrens tidigare nämnda analys av landsbygdsbildningar på samtida biodukar i regionaliseringens spår. Det intressanta är att artiklarna tillsammans spänner över hela forskningsfältet: här diskuteras och analyseras inte bara regionalpolitik på filmområdet utan också dess effekter. Vad händer rent faktiskt på vita duken i och med att produktionen flyttat ut från huvudstaden och Stockholm tvingas försöka återerövra sin plats där som endast en region bland flera?

Man kan också nämna några enstaka artiklar som följer bokens redan nämnda ideologikritiska röda tråd men samtidigt går i land med uppgiften att inte bara illustrera, utan på ett eller annat sätt vidga tidigare optik kring regissörer eller filmer. En av dem är Mariah Larssons "Om kön, sexualitet och moral i *Ett hål i mitt hjärta*". Hon studerar här Moodyssons explicita kritik av porrindustrin och ställer den samtidigt i relation såväl till hans egen kristet-religiösa underton, både här och på andra håll, som till mottagandet av filmen inom olika receptionskontexter. "Det är snarare kyrkan än socialdemokraterna som har adopterat filmen", konstaterar Larsson. Här spårar hon samtidigt såväl en kritik av det som den nationella hegemonin i Sverige i allmänhet förkastar – alltifrån sexuellt våld till kommersialiseringen av privatlivet eller människokrop-

pen – som en tendens till sexualfientlighet och dubbelmoral visavi framför allt kvinnlig sexualitet, möjligen med religiösa kopplingar. Det intressanta med Larssons studie är att hon därmed lyckas förena tidigare motstridiga läsarter av filmen, och därmed ge en plausibel tolkningsram för det motsägelsefulla verk som bär Moodyssons signum.

En annan artikel värd att nämna i sammanhanget är till sist Erik Hedlings, vars poäng är att 1990-talets tendens att skildra Sverige som ett land i förfall, "genomsyrat av 'onda' kollektiva mekanismer", går igen också i 2000-talets populäraste filmer – Kjell Sundvalls *Grabben i graven bredvid*, Michael Håfströms *Ondskan* och Kay Pollaks *Så som i himmelen*. Den kollektiva

misären i dessa filmer måste enligt Hedling betraktas mot bakgrund av den svenska modellens kollaps; denna tycks med ens ge goda skäl att förneka traditionell svensk socialdemokratisk gruppanda för att i stället förespråka en ny individualism. Även här lyfts blicken över särdrag i enstaka filmer till att gälla deras eventuella förbindelser med företeelser i det svenska samhället som helhet – med andra ord, själva motiveringen för ideologikritikens existens.

ETT SAKNAR JAG DOCK i denna ytterst läsvärda antologi, nämligen ett försök till övergripande tolkning av den nya svenska filmpolitiken som helhet och att trots de uppenbara svårigheterna även våga sig på att blicka framåt. Här skrivs om olika vis-

ningsfönster för svensk film, samtidigt som det nya filmavtalet fortfarande baseras på biografintäkter. Därmed är det redan från början föråldrat. Och konsultsystemet består i princip oförändrat, med få möjligheter till styrning trots att det finns ett ansvar för avtalets uppföljande. I en sådan situation, och med tanke på den förödande biografstatistiken, är det alltför enkelt att bara säga att svensk film befinner sig i "sin allra mest framgångsrika period någonsin". Det är synd att man skyggar för ett sådant helhetsgrepp, särskilt som det är svårt att föreställa sig så värst många som på ett mer kvalificerat sätt skulle kunna gripa sig an denna analys, så nödvändig för hela det svenska filmlivet. ■

KONSTARTERNA | POSTKOLONIAL LITTERATURTEORI

Fall på eget grepp

Edward W. Said excellerar i motsägelsefullhet

EDWARD W. SAID (1935–2003) har under de senaste 10–20 åren kommit att framstå som en av de mest inflytelserika litteraturhistorikerna under efterkrigstiden, åtminstone i den offentliga debatten och i mer eller mindre tvärvetenskapliga sammanhang. Åtskilliga är de magisteruppsatser där studenter utifrån ett cultural studies-perspektiv närmat sig äldre tiders kulturprodukter och därifrån kunnat avläsa såväl sexistiska som rasistiska undertoner – det senare med benäget bistånd från just Said. Och lika många är de beskäftiga krönikörer som påtalat rasism i form av orientaliska stereotyper i resebroschyrer, eller som visat hur *Jyllands-Postens* rasistiska skämtteckningar har sina förlagor i Delacroix exotistiska oljemålningar eller i Flauberts roman *Salammbô*.

Saids mest berömda verk, *Orientalism* (1978), har kort sagt erbjudit en lättanvänd modell för den typ av studier som går under beteckningen postkoloniala. Med hjälp av Foucaults diskursbegrepp skapade Said en tolkningsstrategi som innebar att han kunde blunda för frågan om de äldre texter som analyseras beskriver verkligheten på ett korrekt sätt. Men diskursbegreppet gjorde det också möjligt att bortse från problemet med att olika konstnärer och forskare närmat sig orienten utifrån radikalt olikartade syften. Said har fått kritik från forskare som Dennis Porter för att hans begrepp "kolonial diskurs" bortser från kritik och avståndstaganden från kolonial ideologi och rasistisk jargong. Som exponenter för en sådan kritisk attityd kan

Av
JOHAN LUNDBERG
Docent i litteraturvetenskap
vid Stockholms universitet

FRÅN EXILEN
Essäer 1976–2000
Edward W. Said
Översättning: Hans O. Sjöström
Ordfront (422 s.)

man peka på en skönlitterär författare som E. M. Forster eller en svensk orientalist som H. S. Nyblom.

Men individuella avvikelser är inget för Said. Hittar han en enda framställning som kan skrivas på fördomsfullhetens konto (även om beskrivningen skulle överensstämma med verkligheten) så räcker det för att forskaren eller konstnären skall kunna avfärdas som en del i en allomfattande propagandaapparat för det imperialistiska värvet. Eller fördomsfullhet och fördomsfullhet? För Said är en beskrivning av orienten som tydligt definierad ett exempel på förtrycksmekanismerna i orientalismen, likaså en bild av orienten som omöjlig att definiera och uttömmande beskriva.

DET ÄR LÄTT ATT INSE attraktionskraften i en sådan här teori. Unga studenter, forskare och författare kan med bara Said i bagaget framstå som betydligt mer kunniga och kritiskt sinnade än den äldre generation av västerländska forskare som bemödade sig om att lära sig persiska,

som företog långa strapatsrika resor i arabvärlden och skrev initierade avhandlingar om olika inslag i islam – inte sällan i syfte att sprida kunskap och öka acceptansen av främmande kulturer.

Saids teser återkommer i den essäbok, *Från exilen. Essäer 1976–2000*, som nu ges ut i svensk översättning, och i synnerhet då i den essä i boken som utgör ett svavelosande svar på den kritik som Said fått från dem inom universitetsvärlden vilka ägnar sig åt orientaliska studier, ett ämne som inom parentes sagt inte har helt lätt att rekrytera studenter efter Saids genomslag i västvärlden (jämför Robert Irwins nyutkomna *For Lust of Knowing. The Orientalists and their Enemies*). Så här skriver Said i sin genomgång av de två nutida forskarna Daniel Pipes och Bernhard Lewis, bägge författare till inflytelserika verk om islam, vilka Said menar rymmer obefogad kritik samt därtill är fulla med otillbörliga generaliseringar och förenklingar i beskrivningen av arabvärlden:

Jag har talat om Pipes enbart för att han lämpar sig bra som grund för en del påpekanden om det stora politiska sammanhang som orientalismen ingår i och som rutinmässigt förnekas och undertrycks av dess främsta talesman Bernhard Lewis, vilken har fräckheten att koppla loss orientalismen från dess 200-åriga kompanjonskap med den europeiska imperialismen och i stället knyta ihop den med modern klassisk filologi och studiet av de antika grekiska och romerska kulturerna. Det kan vara värt att nämna att detta större sammanhang också innefattar ytterligare två element, nämligen den starka ställning som den palestinska rörelsen fått under senare år och det tydliga motståndet från araberna i USA och på andra håll mot det sätt som de porträtteras i offentligheten. ▶

► Citatet är belysande inte bara för att det visar Sids oförsonliga syn på "orientalismen [som] en vetenskaplig strömning vars motsvarighet i politikens värld var Europas koloniala ackumulering och underkuvande av Orienten". Det är ett synsätt enligt vilket de äldre europeiska vetenskapsmän och konstnärer, som av Said betraktas blott som okritiska megafoner för de ekonomiska makthavarna, skiljer sig markant från de nutida teoretiker som Said själv baserar sig på. De sistnämnda lyckas nämligen trots sin skolning i ett äldre konservativt, västerländskt

torde få folk på Högskoleverket att bli helt extatiska), dels texter som berör världspolitiska skeenden och i synnerhet då relationen mellan Israel och Palestina. Said var ju under många år med i PLO:s nationäråd samt var inte minst i den egenskapen en välkommen gäst i många amerikanska nyhets- och soffprogram och tillika programledare för Channel 4:s "The Arabs".

DET MAN SLÅS AV i Sids beskrivning av Palestinafrågan är hur den kastar ljus över hans orientalismteorier. För Said uppfat-

tar nämligen bildandet av staten Israel i termer av "den europeiska rörelsen för kolonisering av Palestina för sionismens räkning". På så vis ser man den omedelbart samtidspolitiska relevansen i

Sids litteraturhistoriska forskning. Men man förstår också ett viktigt incitament till att ge en utpräglat svartvit bild av de historiska beskrivningarna av arabvärlden. Med Sids forskning i bakhuvudet får man nämligen väldigt lätt uppfattningen att negativ rapportering om palestinier bara är ett led i den målmedvetna nedsvärning av orienten som utmärkt imperialismens historia – och således lika dåligt underbyggd som vilket rasistiskt uttalande som helst från rasbiologins dagar.

I övrigt kan man notera hur belysningen av just Palestinafrågan i boken rymmer en märklig paradox i det att Said i sina resonemang om orientalismen med en närmast dogmatisk nit påpekar att detta med nationalitet bara är en kulturell konstruktion. I hans utfall mot Israel påstås nämligen just palestinerna som folk ha en "tydlig nationell identitet", och de förefal-

Edward W. Said.

ler således undantagna från den modernt konstruktivistiska synen på begreppet "nation".

MEN DETTA ÄR NU BARA en av flera iögonfallande motsägelser i Sids bok. Här kan man notera hur å ena sidan kritik riktas mot bristen på nyanser i västerländska bilder av orienten och av islam, men hur å andra sidan författaren gör en poäng av att själv undvika individuella avvikelser i beskrivningen av orientalisterna, liksom han presenterar en gravt förenklad bild av arabvärlden som endast förtryckt och utsugen och därmed blundar för de övergrepp som i dessa länder gjorts på minoritetsbefolkningar och oliktankande.

Vidare kan man inte annat än förundras av i hur liten utsträckning Said själv ägnar sig åt det som han menar att relevant forskning i dagsläget bör syssla med, nämligen att lyfta fram marginaliserad litteratur. Här är det i stället samma stora elefanter som alltid som lovprisade i klassisk västerländsk litteraturforskning: Conrad, Joyce, Melville, Auerbach, Foucault. En av de få författare som Said uppmärksammar från de forna kolonierna, V. S. Naipaul, avfärdas däremot med att han "påminner om en asätare", detta på grund av att han har mage att kritisera "gerillarörelserna för deras pretentioner i stället för att anklaga den imperialism och sociala orättvisa som drivit dem att göra uppror".

EN SAK SOM SAID åtminstone är konsekvent med är som synes den svartvita världsbilden, vilken framstår som det enda skälet till att instämma i hans regelmässiga kritik mot sin egen klassiska bildningsgång vid västerländska elitskolor i Egypten och USA. Det är ett undervisningssystem som han föga förvånande uppfattar som ett led i den imperialistiska propagandan.

Man får väl anta att det blott var Edward Said som var förmögen att se igenom de ideologiska dimridåerna vid dessa lärosäten.

En sak som Said åtminstone är konsekvent med är som synes den svartvita världsbilden, vilken framstår som det enda skälet att instämma i hans regelmässiga kritik mot sin egen klassiska bildningsgång ...

utbildningssystem på något mysteriöst sätt formulera en motstrategi mot den kapitalistiska ideologin. Jag tänker i första hand på kretsen kring Foucault, vilken Said panegyriskt beskriver som ett "sällskap vars like aldrig tidigare skådats" och som sägs ha haft sitt ideologiska "ursprung i en motsägelsefull legering av det akademiska och det upproriska". Tala om eurocentrism och tala om nutidscentrism!

MEN I DEN NYA essäsamlingen blir också en annan koppling tydlig, vilken framgår av det långa citatet, nämligen den mellan Sids uppgörelse med orientalismen och hans eget engagemang i Palestinafrågan. Den nya bokens essäer låter sig insorteras i fyra huvudkategorier: dels litteratur- och musikkritik, dels mer personliga texter som berör författarens erfarenheter av att leva i exil, dels texter som diskuterar universitetspolitik (där Sids formuleringar

utsikt världen

Prenumerera på Utsikt Världen och få ett ungt magasin med globala frågor ur ett lokalt perspektiv.

4 nummer för 200 kr
bankgiro 5405-1081

www.utsiktvarlden.se

KONSTARTERNA | LITTERÄR FEMINISM

På resa bort från könsrollerna

Pionjärer bland de kvinnliga författarna visade vägen

KAREN BLIXEN I ETT BREV till sin mor år 1923: "Två råd ska jag ge alla yngre kvinnor: att klippa av håret och lära sig köra automobil. Dessa två saker förändrar hela tillvaron." Om hon dessutom tog av sig korsetten kunde en kvinna enligt Blixen "röra sig som en mans jämlike". Annars var rörligheten över sociala och geografiska platser främst förbehållen de västerländska männen. Men Karen Blixen, liksom Aphra Behn, Mary Kingsley och Isabelle Eberhardt, är några undantag. Moa Matthis bok *Feminister och pionjärer – Om fyra kvinnliga författare och äventyrare* berättar om dessa fyra fascinerande livsöden och författarskap.

Aphra Behn (1640–1689), en barberardotter från Canterbury, är framför allt känd för *Oroonoko*, en pionjärroman om slaveriet som utspelar sig i Surinam. Varför Aphra Behn kom till Surinam är osäkert, det kan ha varit i egenskap av engelsk spion. Hon kom dock att försörja sig som författare, och enligt Virginia Woolf borde alla kvinnor strö blommor över Aphra Behns grav eftersom "det var hon som förskaffade dem rätten att säga vad de tänkte" – och visade på möjligheten för en kvinna att leva på sitt skrivande.

Liksom Behn var Mary Kingsley (1862–1900) medborgare i det brittiska imperiet. När hon inte tog hand om de äldre föräldrarna eller den yngre brodern gav hon sig i väg på långa resor till Västafrika och skrev bland annat boken *Travels in West Africa*. Medan David Livingstones expeditioner hade kostat 50 000 pund avsåg Kingsley klara sig med 300 pund och endast en eller två bärare. Hon behövde bara "ett paraply, rejäla underkjolar och ett smort munläder".

OCKSÅ ISABELLE EBERHARDT (1877–1904) reste i Afrika, om än i de norra delarna. Hon bar hellre arabiska manskläder än västerländska kjolar, talade arabiska och hade konverterat till islam. I den franska kolonin i Algeriet blev hon känd som en excentrisk person som förde ett utsvävande liv. Senare ingick hon ett okonventionellt äktenskap med en algerier. Hon dog 27 år gammal och blev känd som författare först efter sin död, bland annat genom böcker som *Södra Oran* och *Berättelser från Maghreb*. Snabbare framgång hade som bekant Karen Blixen (1885–1962), som

Av
LISA IRENIUS
Redaktör på Axess

FEMINISTER OCH PIONJÄRER

Om fyra kvinnliga
författare och äventyrare

Moa Matthis

Norstedts (ca 290 s.)

efter det misslyckade äktenskapet med Bror Blixen återvände från Kenya till Danmark och blev författare.

DET ÄR FYRA SEPARATA biografier som Moa Matthis presenterar, men de har flera gemensamma nämnare också utöver resandet. Ingen hade barn, ingen kombinerade skrivande med ett traditionellt äktenskap. De försörjde sig själva och skrev för en marknad (kvinnor kunde inte lita till stipendier eller akademiska karriärer). Dessutom löper kolonialismen som en röd tråd genom boken, från 1600-talets Surinam till 1900-talets Kenya. Samtidigt förtjänar dessa fyra inspirerande livshistorier, som här återges på ett fängslande vis, att berättas för sin egen skull. Och här skulle man därför kunna sätta punkt.

Moa Matthis tycks dock vilja mer än att tillfoga ett par pusselbitar till historien. *Feminister och pionjärer* är besläktad med Nina Burtons *Den nya kvinnostaden* (2005), som berättar om hundratals "pionjärer och glömda kvinnor under två-tusen år", men Matthis betydligt smalare fokus och urval pekar i mer bestämd riktning. Kopplingen mellan feministiska och postkoloniala analyser ger boken en tydlig förankring i vår samtid, och Matthis säger sig vilja lägga "en grund för reflektion över de feministiska utopier som måste ta vid där berättelsen om den västerländska individens självförverkligande genom världserövring sätter punkt".

ÄNDÅ HAR *Feminister och pionjärer* en begränsad ramberättelse, endast tio sidor inledning utöver de fyra biografiska kapitlen, som i sig rymmer få korsreferenser och allmänna analyser. Frågor om könsroller och gränsöverskridande dyker upp i fragment här och var.

Moa Matthis återger Mary Kingsleys och Karen Blixens iakttagelser om att för-

hållandet mellan vita och svarta påminner om förhållandet mellan könen, men försöker inte tillskriva dem feministiska och antikoloniala ambitioner som de inte har. Tvärtom är hon medveten om att det till exempel finns "uppenbara problem med att passa in *Oroonoko* i ett fack skapat av senkomna entusiaster", apropå Behns verk. I stället påpekar Matthis att Behn, Kingsley, Eberhardt och Blixen alla offentligen tog avstånd från kvinnorörelserna. De såg sig som individualister och ville sannolikt undvika en stark kvinnlig identitet för att inte avfärdas på grund av denna. De trodde också på kolonialismen eller åtminstone västerlandets civiliserande roll, även om alla fyra tycks ha utmärkt sig genom ovanligt nära relationer till koloniernas ursprungsbefolkning.

Kan dessa fyra pionjärer ändå definieras som feminister? Är det en feministisk gärning att i egenskap av kvinna erövra traditionellt manligt territorium, även om man tar avstånd från eller rentav motarbetar feministiska idéer? *Feminister och pionjärer* kan läsas som ett erkännande till kvinnor som i praktiken utmanar kvinnlighetens gränser samtidigt som de vänder sig mot, med Eberhardts ord, tidningarnas motbjudande verbala feminism. Det skulle kunna gälla allt från lastbilschaufförer och hockeyspelare till företagsledare och piloter. De fyra kvinnorna i *Feminister och pionjärer* utmärker sig emellertid genom sitt skrivande, och Matthis definierar dem som feminister i den mån de "gestaltar och analyserar könsförtryckets mekanismer".

MOA MATTHIS SYFTE är nog inte heller att bestämma vem som är feminist och inte; möjligen är titeln *Feminister och pionjärer* därför lite missvisande. Framför allt sätter boken konstruktionen av könsroller och andra sociala roller i ett specifikt historiskt perspektiv. De fyra huvudpersonernas olika livsval visar att könsroller – liksom roller baserade på klass och ras – kan överskridas och inte är slutgiltigt bestämda av naturen. På så vis har de föregripit dagens genusteorier.

Boken uppenbarar samtidigt hur sociala roller på intet vis kan viftas bort utan bäddar för ett intrikat spel. Även om Karen Blixen gav unga kvinnor rådet att klippa av håret och ta av sig korsetten, tycktes hon genom sitt författarskap – som påminde om ett slags sagoberättande från en svunnen tid – "skriva sig och världen tillbaka in i det långa hårets och korsettens bur". Men detta rollspelande kan också ha erbjudit en hemlig väg ut ur osjälvständigheten, menar Matthis; en klok strategi under den tidens villkor och spelregler.

Frågan är hur vi gör klokt bruk av våra roller av i dag. ■

KONSTARTERNA | KONSTMUSIK

Tonsättarens väg gick rakt in i tystnaden

Stor händelse när Jean Sibelius dagböcker publiceras

TONSÄTTARE ÄR SÄLLAN fullblodslitterater. Om de råkar vara litterära är det oftast som intensiva läsare av skönlitteratur, kanske på jakt efter någon dikt att tonsätta, eller möjligen något åt filosofihållet. Annars är det sällan man hittar goda exempel på strömmar som går i motsatt riktning av den musikalitet en Nietzsche aldrig tröttnade på att framhäva för goda stilister. Nog borde det sjungande, dansande och välklingande kunna låta sig översättas tillbaka till språket av tonsättaren. Det är alltså knappast med någon föräning om språkligt mästernskap Jean Sibelius dagböcker slås upp, hur väl han än kunde den svenskspråkiga lyriken och *Kalevala* på sina fem fingrar.

Trots att han revolutionerade musikkritiken slarvade den mest litterära tonsättaren av dem alla, Robert Schumann, med stilen i sina dagboksanteckningar. Förmodligen för att det inte var tänkt att någon annan skulle läsa. Exakt detta gäller också för Sibelius, som gång på gång återkommer till ämnet att endast han, möjligen också den älskade hustrun Aino, ska få läsa anteckningarna. Det handlar om sådant som måste döljas för blickar utifrån. Men det har ingenting att göra med stora skandaler, utan om den ömklighet som tonar fram. Sibelius klagar över att han inte får dricka eller röka, rädd som han är att åter få en tumör i strupen. Han klagar över att pengarna inte räcker till. Han klagar över elaka kritiker. Han klagar över att hans kolleger får beröm. Och så klagar han över att han klagat.

NEJ, DET ÄR GIVETVIS INTE detta som gör den finländske musikforskaren Fabian Dahlströms magnifika utgåva av dagböckerna från 1909 till 1944 till en sådan stor händelse. Äntligen blir det material tillgängligt som annars bara framskymtat som korta citat i Sibeliuslitteraturen, konserterers programkommentarer och skivors presentationstexter, varav den kanske mest kända lyder:

Såg i dag tio före elfva 16 Svanor. Ett af de största intrycken i mitt lif! De kretsade länge och väl öfver mig. Försvunno i soldiset som ett silfverband, hvilket då och då blänkte till. Låtet af samma träblåsar typ som tranornas men utan tremolo. Svanornas närmar sig mera trumpetten, churu sarruso-

Av

ERIK WALLRUP

Redaktör på Axess och doktorand i musikvetenskap vid Stockholms universitet

DAGBÖCKER 1906-1944

Jean Sibelius

Svenska litteratursällskapet i Finland/
Atlantis (555 s.)

fonklangen är tydlig. Ett lågt omkväde minnande om ett litet barns gråt. Naturmystik och livsve! V Sinfonins finaltema:

bindningen i trumpetten!! Herre Gud! Naturmystik + romantik och Gud vet hvad. – Detta måste nu hända mig som varit så länge utanför. Varit således i helgedomen i dag den 21 april 1915.

Citatet berättar i några få ord exceptionellt mycket. Låt oss börja från slutet. Sibelius säger sig ha varit utanför, och det stämmer alldeles utmärkt för ända sedan krigsutbrottet har han varit avskuren från övriga världen. Han har förlorat kontakten med sina icke-nordiska förläggare, det går inte längre att resa till Tysklands konserter och han får sätta sin lit till nordiska krafter. Men med naturupplevelsorna, då i synnerhet av de stora svanarna och tranorna, är han inte avskuren från skapandet. Gränsen mellan natur och konst är försvinnande vag.

Sibelius är en stämningsmänniska. På ett otal ställen tar han upp sitt stämningsläge: ofta dystert, inte sällan misstämt, men däremellan högt för att inte säga översvallande. År 1910 skriver han "konstnär = stämningsmänniska", och om det är sant tillhör Sibelius själv de främsta. Han är fullkomligt upptagen av sitt sinne, och om det inte är han själv som står i centrum är det hustruns minst lika instabila humör han fäster sig vid. Men stämningen spelar en roll också i konsten, för i den höga stämningen kommer klangerna. Den utgör passagen mellan liv och verk.

"Härlige, förkrossade Ego", utropar Sibelius. Och mycket riktigt kretsar allt kring tonsättaren, bara sparsamt blixtrar omvärlden till om den inte har med honom själv att göra. Ändå är det historiska brytpunkter som inträffar. Krigsutbrottet 1914 noteras, likaså det tilltagande hotet mot de nordiska länderna – men anledningen är helt enkelt att kriget försvårar Sibelius situation. Ryska revolutionen nämns, men inte mer. Inte ens den finländska frigörelsen blir speciellt omskriven, trots att Sibelius mycket medvetet gjort musiken till ett medel för det nationella.

Däremot blir blicken svart när vitt står mot rött. Med huvudet fullt av arbetet på tre symfonier (nr 5, 6 och 7) förtvivlar han över rödgardisternas närvaro. De tränger in i hans hus för att söka efter vapen: "En hop banditer beväpnade till tändarna och jag – en nervös komponist utan vapen." Han föreställer sig som soldat, men resignerar eftersom han tvingas att komponera för att tjäna ihop pengar. Om han bara varit rik och kunnat dra i fält.

FRÅNVARON AV EN SÄKER inkomst fördysrar i stort sett varje sida. Ständigt och jämt är han tvungen att avbryta arbetet på symfonierna för att skriva sånger, småstycken för piano och annat "matnyttigt". Skulderna tvingar honom att syssla med sådant som inte är honom värdigt, och komiskt nog tar sig stämningarna in också här – fast då som ett begrepp från lagens område. Den finska staten ser minsann till att ge kolleger en pension, men det dröjer oändligt länge innan också Sibelius får lyckan. När det väl sker beklagar han sig över att han får så litet.

Finska staten gjorde mer för honom. I en fullkomligt unik åtgärd bekostas år 1930 inspelningen av de två första symfonierna under trätobroder Robert Kajanus ledning för Columbia (återutgivna senast på Finlandia). Det är upptakten till ett mycket starkt Sibeliusintresse i England, som till skillnad från Tyskland bibehållit en mycket stark dirigenttradition. Men inte heller detta märks av i dagböckerna.

KANSKE ÄR DET MEST intressanta i boken Sibelius långa väg mot tystnaden. Han beklagar sig som sagt ofta, men det är tydligt att någonting börjar ske med honom under 1920-talets gång. Sidorna blir ande-

fattigare, den med oregelbundenhet förda dagboken får färre och färre ord. Det är som om ingenting betyder så mycket, allra minst komponerandet: "Mitt intresse är i afsvälnande." Åren 1928–1944 kallas sedan Sibelius livstid "tystnaden i Järvenpää" med tondikten *Tapiola* och scenmusiken till Shakespeares *Stormen* som sista stora verk (1925 respektive 1926).

Den som hoppats på några påtagliga spår efter den åttonde symfonin gör det förgäves. Det var ett verk som utlovats ett flertal gånger under 30-talet, angivet på prospektet för Sibelius Society 1932 och utlovat till en konsert i Boston samma år. Det har hävdats att symfonin skulle ha varit färdig vid detta skede, men partituret dök aldrig upp. 1931 finns en anteckning om ett intensivt komponerande och så sent som 1944 skriver han ännu om symfoniskt arbete. Man brukar skylla den bristande förmågan på en självkritik som förstärkts av den uppmärksamhet han fått i England och USA, och faktum är att han ofta omarbetade sina verk efter uruppförandena. Exempelvis finns violinkonserten och den femte symfonin i versioner som starkt skiljer sig från varandra.

Med sina symfonier från och med fem-

Ainola i vinterskrud. Lars Sonck gjorde ritningarna till familjen Sibelius villa, till vilken familjen flyttade 1914.

man hade Sibelius hamnat i något som betraktats som otakt med tiden. Han har fått stå som en konservativ komponist långt bort från den modernistiska huvudlinjen. Adorno lyckades både känna lukten av *Blut und Boden* och framställa Sibelius som en *entertainer*. Men sedan 1980-talet har läget förändrats: genom

den franska spektralskolan och dess reception i Finland har Sibelius senare produktion, just den som betraktats som originell men bakåtblickande, kommit att betraktas som föregripande. Det är i harmoniken och klangbehandlingen Sibelius tar några begynnande steg på en väg som leder tillbaka från tystnaden. ■

KONSTARTERNA | OPERA

För lite av för mycket

Multidisciplinära grepp på en multikonstart

OPERAKONSTENS attraktionskraft vilar på dess förmåga att vara för mycket av allting", skriver Tiina Rosenberg träffande i sitt bidrag till antologin *Operavärldar* och konstaterar att en konstform som är så totalt befriad från realism och rimlighet bör avnjutas som ostron: svaljas helt eller inte alls. Följdfrågan hon, som professor i genusvetenskap och teatervetare, ställer blir förstås om ett kritiskt åskådningssätt måste innebära att man tar avstånd från operakonsten som sådan. Själv gör hon en feministisk läsning av Richard Wagners *Lohengrin* och är en av de författare i *Operavärldar* som lyckas med konststycket att både ta ett steg tillbaka som kritisk granskare och i sin text brinna empatiskt för operakonsten. Det är en styvt genomförd balansgång i korsdraget från Wagners på många sätt hopplösa kvinnoosyn och nyare feministisk teori, en balansgång som också snuddar vid operans kraft att via musiken utöva emotionell utpressning som kan knocka det svalaste intellekt.

Av
SARA NORLING
Musikkritiker på DN
OPERAVÄRLDAR
Från Monteverdi till Gershwin.
Tjugo uppsatser
Torsten Pettersson (red.)
Atlantis (384 s.)

Men för att vara en bok om en konststart vars tjusning till stor del ligger i sin förmåga att vara just för mycket är *Operavärldar* i stort en sansad bok, för att inte ibland säga rent akademisk. Antologin inleds med en ambitiös föresats i förordet: att korrigerera klichébilden av opera som något högljutt, dammigt och melodramatiskt och att som första svenska bok i sitt slag ge en djupare analys av ett antal operor för den som vill nå bortom uppslagsverk och operaprogram. Med totalt tjugo uppsatser med högst olika infallsvinklar tar boken ett numera själv-

klart multidisciplinärt grepp på en multikonstart: här skriver forskare från litteratur-, teater- och musikvetenskap men också personer från den mer praktiska sidan. Ett exempel på det senare är Kungliga operans chefsdramaturg Stefan Johansson, som med en aktuell anknytning till Staffan Valdemar Holms uppsättning av Wagners *Nibelungens ring* visar hur Stockholmsoperans *Ring*-tradition vuxit fram som ett lapptäcke där 1800-tal samsats med modernt avskalad och psykologisk Wagner på både sångar- och iscensättningssidan.

TEXTERNA STRÄCKER SIG från ett par ganska flackt hållna diskussioner till utförligare analyser och genomgångar av allt från musik, text och idéinnehåll till scenisk gestaltning. I sina bästa stunder drar tilltalet åt inspirerad essä, i sina sämre åt akademisk slutenhet med en hög förförståelseströskel som går stick i stäv med förhoppningen om tillgänglighet. De inte helt logiska fast kronologiska nedslagen i operahistorien från Claudio Monteverdis *Orfeo* till George Gershwins *Porgy and Bess* drygt tre hundra år senare gör det inte heller alldeles lätt att navigera sig fram.

Å andra sidan är denna vildvuxna heterogenitet också en tillgång. De medverkande har liksom fått skriva vad de känner för. Därför kan närmast självklara bidrag som Sven Åke Heeds försök att reda ut varför Mozarts och Lorenzo da Pontes

► *Cost fan tutte* med sitt glapp mellan förnuft och känsla ansetts som så problematisk samsas med Erik Wallrups jakt efter det dionysiska i tre operor i brytningstiden mellan senromantik och expressionism. Anders Wiklunds beskrivning av italiensk operaindustri under 1800-talet, där först impressarion och sedan förläggaren hade ett avgörande inflytande och där produktionen gick med journalistisk hastighet, kan följas av litteraturhistorikern Staffan Bergstens titt på landskapets betydelse i Carl Maria von Webers *Friskytten*, där operan mest blir en startbana för en kartläggning av de idéhistoriska trådarna bakom romantikens landskapsbild.

När Puccini sedan avhandlas är det genom den sällan spelade *Flickan från Vilda Väster* där sheriffen, till Puccinis mest genomkomponerade musik, får utbrista i sådant som "Figlio di cane, mostacci la tua lurida faccia!" (på ett ungefär: "Ditt svin, visa ditt smutsiga tryne!") i ett slags operaföregångare till spaghettvästerngenren. Det var en succé när den år 1910 hade premiär på Met i New York med Enrico Caruso i en av de ledande rollerna, men som Johan Stenström konstaterar i sin uppsats var motsättningen mellan rustik västermiljö och Puccinis musik för stor för att den skulle få en fortsättning som standardverk. I stället tog filmen över västernskildringarna.

I motsatt hörn sett från denna sällsynta Puccini tar sig teatervetaren och kritikern Karin Helander an världens kanske mest populära opera. Att hennes analys av några svenska *Carmen*-uppsättningar känns som något av det mest angelägna här tror jag har den enkla förklaringen att den fyller ett hål också i den internationella litteraturen. Med sitt huvudnedslag på Stockholmsoperan 1922 och 1954 samt Folkoperan 1996 visar hon hur man i de olika uppsättningarna har försökt nå bortom det turistspaniska och med olika medel sökt efter autenticitet samt bryta konventioner för att ju längre fram vi kommer skala av den yttre realismen och gå mot symbolspråk och ett visuellt och rituellt laddat rum. Dessutom känns kontroverserna kring Harald Andrés uppsättning på Stockholmsoperan 1922 på många sätt bisarr i dag. Helander beskriver den som "brännpunkten i en intensiv kulturpolitisk debatt om Operans konstnärliga uppgift". I spåren på en *Simson* och *Delila* med Isaac Grünewalds dekor och Offenbachs *Orfeus i underjorden* i regi av den internationella storheten Max Reinhardt blev *Carmen* för samtiden ytterligare ett bevis på operans estetiska och moraliska förfall. En ekonomisk kris i huset gjorde inte saken bättre. Svenska Tonsättarföreningen skrev klagoskrifter till Kungl. Maj:t och ondgjorde sig över den "moderna operaregin". När sedan regissören

André bytte ut delar av Bizets musik mot äkta andalusiska danser skrev Kurt Atterberg i en recension att operans ledning begått en "straffvärd handling". Känn på den i dag. Regeringen tillsatte en sakkunnigutredning för att utreda Stockholmsoperans ekonomiska och konstnärliga situation och så småningom avgick operachefen Karl Axel Riben.

Ytterligare några sådana tillfällen när opera känns som på liv och död skulle ha lyft *Operavärldar* som, trots många helgjutna enskilda bidrag och även utflykter till nya forskningsfält som queer- och genusteori eller personligt färgad *new musicology*, nu stannar vid en alltför akademisk torrhet. Och för att bli vägvisare inom svensk operaforskning behövs nog genast en del två som fyller luckorna. För var är den alltmer exploderande barockoperan (bara ett fåtal bidrag här), var är verken efter 1930-talets *Porgy and Bess* och var är de svenska operorna? ■

DET LYSANDE MÖRKRET

Jon Fosses dramatik

Leif Zern

Norstedts (135 s.)

TEATER | Två norskar har tonat in samtidsens stämningsläge: ledans enerverande tomhet. Inom filosofin är det Lars Fr. H. Svendsen, som fått en veritabel *hit* med *Långtråkighetens filosofi*, inom teatern är det Jon Fosse som får tidens flykt att stanna av och tomheten att breda ut sig. Det måste vara något med den norska oljan.

Några dylika frivoliteter hittar man inte i Leif Zerns stringenta och klartänkta introduktion *Det lysande mörket*. *Jon Fosses dramatik*. Han har som kritiker följt uppsättningar av Fosse över hela Europa, sett honom framföras spartanskt avstämt på tyskspråkiga scener, antiteatralt på franska och okänsligt realistiskt på svenska. För åskådare blir teatern en föreställning, inte bara text. Bara så kan Fosses ständiga omtagningar, de ofta klanglösa orden, frånvaron av händelser göras åtkomliga.

Men som kritiker är Zern inte nöjd. Han har hittat något mer i texterna än det han mött på scen. I tolv kapitel vänder han på sidorna, ser hur Fosses tunna väv är sammanspunnen av trådar från Shakespeare, Ibsen, Strindberg, Beckett. Men det är ingen upprepning: Zern finner en Hamlet utan värja, skadskjutna vildänder utan spår av hagel, strindbergiska drömgestalter utan kval, människor som inte väntar på Godot utan på ingenting.

Inte ingenting förkortat till intet blir Zerns huvudledtråd. Supplerad av Anders Olssons rika *Läsningar av Intet* skriver

Zern in Fosse i den negativa teologin, men tillfogar Vestlandets puritanska kväkare. Det sista religionsorienterade lagret är det gnostiska: människan placerad som total främling i ett öde land, bara med ett uns av aning om det förflutna ljuset.

Anledningen till Fosses tonträff är att hans ord får full resonans i ett samhälle där jaget förtvinat, framtiden är hålrum och den följande tomhetskänslan helst skall medicineras bort. Den tråden knyter Zern till samhället, men än starkare trådar knyter han till de sköra fenomen Fosses dramatik låter framträda.

EW

PYTHAGORAS' STRÄNG

Essäer kring musikens gränser

Gunnar Bucht

Thales (119 s.)

MUSIK | Inte många håller musikestetikens levande i Sverige. Gunnar Bucht, komponisten och musikforskaren, tillhör undantagen. I den nya lilla volymen *Pythagoras' sträng* utvecklar han en musikfenomenologi utan teknisk begreppsapparat: en undersökning av hur musiken tycks bilda ett rum genom vilket tiden flödar.

Genom att bearbeta Eduard Hanslicks klassiska definition av musiken som "tonande rörliga former" når Bucht fram till en ny definition: "ett klingande, rörligt, av uttryck buret rum av berättande karaktär". På vägen har han passerat ett antal stationer där olika teorier lämnat ett bidrag i form av nytt bagage. Först gäller det en musikfilosofisk rumsdiskussion (Victor Zuckerkandl) och sedan uttrycks-karaktären (Peter Kivy), vilket följs av berättelseperspektivet (Aaron Ridley) för att avslutas av tidsapsekten (Arild Pedersen). Det är ett lappverk som skall täcka ett enormt område men med täckning bara av några enskilda böcker. Skulle Bucht däremellan inte varit så självständig och exakt i sina musikaliska iakttagelser, hade detta varit en påtaglig brist.

Men musik har inte alltid inneburit flöde, menar Bucht. Den gregorianska musiken, startpunkten för den västerländska musiken som alltså saknar kontakt med antiken, bevarar något av den stående eller cykliska tid som gissningsvis funnits tidigare. Det var under den gregorianska epoken notskriften tillkom i rudimentär form, själva förutsättningen för de avancerade processer som skulle komma. Bucht visar hur frigörande notskriften var men söker sig också till reminiscenser av tidigare musikformer hos Wagner och Schönberg. Mytens cykliska tid och den moderna linjära tiden speglas alltså i musiken, vilket Bucht är rätt person att påminna om.

EW

MÄNNISKAN | RITUAL OCH MINNE

Handslagets makt har inte gått förlorad

Två böcker speglar hednatid och nutid

HUNDRATUSENTALS ungdomar deltar kontinuerligt i interaktiva dataspel i virtuella världar som de besöker via nätet. Många av dessa världar, såsom "Everquest" eller "Worlds of Warcraft", anspelar på forntiden, hednisk magi och äventyr. De efterliknar forna tiders bostäder, byar och städer. Spelarna möter barbarer, druider, älvar och dvärgar och ikläder sig själva en eller flera av dessa identiteter. Bildspråket påminner om tecknade serier och det är den allra nyaste datatekniken som gör allt detta möjligt. Spelarna kan utan större problem orientera sig i dessa fantasivärldar då spelen återanvänder kända teman. I dessa och liknande spel levandegörs forntiden för en ny publik.

Den nordiska sagotraditionen har blivit föremål för liknande förädling. Den har också använts flitigt som kulturell råvara i film, opera, utställningar, vikingabyar och andra mer eller mindre lyckade tilltag. Ytterligare förädling har sedan åstadkommit av kritiker och kulturvetare samt läsare, lyssnare och åskådare. Den som är intresserad av det förkristna Norden kan således välja mellan ett flertal olika tolkningar som dessutom förekommer inom sinsemellan mycket olika genrer. Den hedna vikingen har för länge sedan blivit kulturellt allmångods. Särskilda konferenser har rentav arrangerats för att diskutera utsikter och stöd för en nordisk spelindustri som tar till vara (och saluför) detta kulturarv. Det är således av stort intresse hur den nordiska forntiden tolkas och vidareförmedlas i dag.

DE BÖCKER SOM RECENSERAS HÄR har sitt ursprung i projektet "Vägar till Midgård", som studerat hedniska myter och sagor och hur de har tolkats genom tiderna. I antologin *Hedendom i historiens spegel* återges åtta bidrag från projektets seminarier. I Peter Habbes avhandling *Att se och tänka med ritual* analyseras de isländska släktsagorna med utgångspunkt i antropologiska och sociologiska begreppsbildningar.

Syftet med avhandlingen är väl avgränsat: att utveckla och precisera ritualbegreppet i en dialog med källmaterialet.

Av

ARNI SVERRISSON

Professor i sociologi
vid Stockholms universitet

**HEDENDOMEN
I HISTORIENS SPEGL**
Bilder av det förkristna Norden

Catharina Raudvere, Anders Andrén
& Christina Jennbert (red.)

Nordic Academic Press (205 s.)

ATT SE OCH TÄNKA MED RITUAL
Kontrakterande ritualer
i de isländska släktsagorna

Peter Habbe

Nordic Academic Press (277 s.)

Ritualer har under den senaste tiden blivit föremål för förnyat intresse inom samhällsvetenskaperna; jag nämner bara *Interaction Ritual Chains* av Randall Collins från 2004. Habbe ansluter till antropologen Roy Rappaports definition: ritualer är handlingar som åstadkommer en giltig ändring av människors sociala status. Ett i avhandlingen återkommande exempel är bröllopet, där ritualen endast utgörs av den del då vigselförrättaren ställer frågor och brudparet svarar. Resten är, enligt denna definition, föränderligt utanpåverk. Habbe tar upp tre ritualer från sagorna i avhandlingen: eden, gåvan och handslaget. De två senare är vanliga företeelser i de processer som leder till giftermål eller andra allianser. Eden är vanligare i samband med tvistemål och rättsprocesser. Avhandlingen innehåller dock inte nya omvälvande teser om sagorna eller det samhälle som de beskriver. Huvudfrågorna är snarare: Vad går att veta om ritualer med stöd av materialet och på vilket sätt kan denna kunskap bäst utvinna?

Alla texter kan, i princip, läsas på tre olika sätt: som en beskrivning av verkligheten, som ett försök att påverka verkligheten och som en alldeles egen verklighet. De isländska släktsagorna, *Eddan* och de nordiska fornsagorna utgör i detta avseende inget undantag. Habbe för ett liknande

resonemang kring tre samhälletyper, som på olika sätt avsätter spår i de isländska sagorna och som dessa erbjuder kunskap om.

Den första av dessa typer är "vikingasamhället", det samhälle som sagorna berättar om. Det är en gammal tvistefråga huruvida sagorna ger en tillförlitlig bild av den isländska forntiden, men själva frågan bygger på antagandet att sagorna skulle kunna analyseras som ett slags historisk skrivning. Sagorna kan också ses som uttryck för isländsk (och nordisk) medeltid och som utlöpare av en samtida kontinental sagotradition, som sociologen Eva Kärve har analyserat i *Konsten att bli människa* från 1997. Sagorna används då som en källa för forskning om dominerande värderingar och politiska förvecklingar under den tid när de började cirkulera i skriven form. I detta perspektiv framstår sagorna som sedelärande underhållning med en allvarlig, kristen underton. Som en tredje typ nämner Habbe "sagosamhället" som existerar i de skriftliga källorna oberoende av eventuell korrespondens med händelser i sinnevärlden. Det är denna sagosamhällets logik som ägnas störst uppmärksamhet i avhandlingen. Detta grepp, att analysera texten utan att bry sig alltför mycket om huruvida den är verklighetstroget i någon mening, hämtas direkt från postmodernistiska analyser av samtida kulturföreteelser.

Habbe utvecklar i förlängning av detta en systematik för att underlätta analysen av rituella handlingar. Han hävdar att rituella handlingar alltid förekommer inom en gemensam samtalsordning, en

Tor utan hammare. Ur den danske tecknaren Peter Madsens *Valhalla*-serie.

► diskurs, som både sätter gränser för vad som kan sägas och stipulerar vad som bör sägas. Till detta fogar Habbe undersökningar av tre skenbart enkla företeelser: plats, tid och föremål. Många ritualer hör hemma på vissa platser, till exempel kultplatser. De utförs dessutom ofta under vissa tider. Att föremål används i vissa ritualer är en viktig omständighet inom forntidsforskningen, där gravlämningar kan spela en nyckelroll. Dessa tre "fysiska" aspekter kan alla vara till hjälp för att spåra och förstå ritualer, men de handlingar som analyseras i avhandlingen, särskilt gåvan och handslaget, är dock inte särskilt plats- eller tidsbundna. Formella eder begås dock ofta på vissa platser och tider: på tinget.

HABBE ARGUMENTERAR OCKSÅ för att samspellet mellan ritualens allmänt accepterade mening och enskildas motiv för att utföra eller bevittna dem bör ägnas särskild omsorg. Här lämnas ett av avhandlingens mer intressanta exempel: En hövding vid namn Víga-Glúmur begår ett mord, anklagas för detta men nekar till skuld. Han döms till att gå ed på att han är oskyldig och således fria sig själv, vid tre olika tillfällen på tre olika kultplatser. Enligt sagovärldens logik är det otänkbart för en ärbär person att fara med osanning under ed. Víga-Glúmur står således inför ett svårt dilemma. Om han berättar sanningen kommer han att straffas hårt. Om han svär eden har han förlorat sin heder. Hans lösning är att i något dunkla ordalag gå ed på att han är skyldig, men detta märker ingen av de närvarande och han går fri. Det finns ju flera vittnen till att han svor eden. Här illustreras den kollektiva ritualens kraft med all önskvärd tydlighet.

Avhandlingen fördjupar den kunskap som redan finns kring de isländska sagorna, men det finns inte mycket som är oväntat eller kontroversiellt. Habbes huvudsakliga syfte är dock som tidigare nämndes att utveckla ritualbegreppet, men även i detta avseende följer avhandlingen upp trampade spår. Det finns dock en del intressanta resonemang kring detaljer i sociologisk och antropologisk teori, till exempel Johan Asplunds analys av hälsningsceremonier och Émile Durkheims klassiska religionsanalyser. Ett problem som stör läsaren något är att de ritualer som analyseras knappast är religiösa i gängse mening. Diskussionen kretsar snarare kring hur moral, dygder och hedersbegrepp gestaltas i samhället och det är inte givet att religionen är nyckeln till dessa frågor, eller ens att hedendom kan ses som en religion. Det kan likaväl handla om mer eller mindre universella sociala mekanismer. Detta illustreras utmärkt i dataspelens virtuella världar, där aggressivitet, svekfullt beteende och

Nibelungen. Scen ur Fritz Langs film.

snikenhet alltid straffar sig, ofta tämligen omedelbart, trots deltagarnas vitt skilda bakgrunder. Om jag förstår Habbe rätt är han inne på ett liknande resonemang, men han lyckas inte riktigt fullfölja det. Hans slutsatser är dock för det mesta adekvata och tillräckligt förankrade i empirin.

BÅDE I AVHANDLINGEN och i antologin *Hedendomen i historiens spegel* diskuteras forskarnas roll i rekonstruktionen av det hedniska. I avhandlingen hävdar Habbe, i samklang med nyare vetenskapsfilosofi, att det är den begreppsapparat som förmedlar texten till läsarna som i stora stycken bestämmer vad texten egentligen är. Detta resonemang kan jämföras med Bruno Latours analyser av naturvetenskapernas kunskapspraktik. Han noterar att naturen, denna dammiga, kladdiga och alltigenom oberäknliga företeelse, måste erövrats och tämjas av vetenskapen, genom mätningar, klassifikationer, statistik, planscher och diagram, matematiska modeller och andra verktyg som står till förfogande. Med deras hjälp kan vi förstå naturen och således uttala oss om hur den är och kanske, som många försöker åstadkomma i dag, hur den kommer att vara i framtiden.

Det går att närma sig historien på liknande sätt, eller så förstår jag både Habbes och Max Liljefors bidrag till antologin. Egentligen existerar det förflutna endast i nuet som en samling fragmentariska, ofta tillfälligt nedtecknade minnen, bortslängda artefakter och andra, liknande, lämningar och spår. Det är historikernas (och arkeologernas) arbete som förvandlar

denna råvara till meningsfulla händelseförlopp. Historikerna är dock inte ensamma på plan, och till skillnad från Habbe diskuterar Liljefors i första hand de versioner av historien som förekommer i videoperformance och dramadokumentärer, där det mesta går att simulera, inklusive autenticitet. Liljefors betonar också hur samma grundmaterial kan tolkas på olika sätt, bland annat för att det förflutna förmedlas genom flera genrer: akademien, konsten, sången, dokumentären. Han diskuterar inte det hedniska men hans bidrag är en utmärkt inramning för de andra.

Dessa problematiker kring minne, dokumentation och mångfaldiga tolkningar av möjliga verkligheter återkommer nämligen i flera av bidragen. Antologin öppnar med en diskussion av bilden av Odin i *Gestum Danorum* signerad Annette Lassen och fortsätter bland annat med studier av *Eddan* (Henrik Janson), nedslag i historieskrivningens historia (Anna Wallette) och en redogörelse för modern asatro (Fredrik Gregorius). I bästa konstruktivistiska anda framhäver dessa bidrag den roll som senare tiders tolkning alltid har haft i historieskrivningen. Saxo Grammaticus rekonstruerade Odins öden utifrån sina politiska syften, *Eddans* kristna nedskrivare tolkade (eller rentav författade) de hedniska myterna, 1700-talets historiker försökte bygga en objektiv historia på dessa skrifter och asatrons sentida apostlar kröner denna långa tolkningshistoria med allihanda försök att göra det gemensamma germanska arvet till en hörnsten, som en ny livsstil kan resas på. Några av de andra

bidragen analyserar de spår som det hedniska Norden har avsatt i mer välkända kulturyttringar, historiskt och i våra dagar. I ett kort inlägg kring 1800-talskonstens nationalromantiska fära hävdar Hugo Palmköld att det egentligen är först då som förädlingen av den hedniska vikingatraditionen börjar, åtminstone om man ser till bildkonsten. Den bakåtblickande konst som han diskuterar vände dessutom ryggen till utvecklingen, urbaniseringen och industrialiseringen. Forna seder ansågs leva kvar bland allmogen på landsbygden, en tanke som också lever kvar inom asatron. Antagligen delar många skandinaver detta synsätt, som dyker upp med regelbundna mellanrum i olika kulturyttringar: foto, film, lyrik och musik.

Staffan Arvidsson utvecklar denna samhällsanalytiska tråd i en utredning kring *Nibelungensången* och de otaliga nytolkningar som gjorts av denna, av vilka Wagners opera endast är den mest kända. Han hävdar att dvärgarna som tillverkade den skatt allt kretsar kring är märkligt frånvarande i sången, viket leder till en diskussion kring vilka det var som kunde fångas av denna tämligen orealistiska berättelse. Här är det åter en nationalistisk och romantiserande överklass som

hamnar i sökarljuset, men Arvidsson tar också upp socialistiska tolkningar som ser dvärgarna som en metafor för den osynliggjorda arbetarklassen. Analysen förs fram till dagens tecknade serier där dvärgarnas råbarkade framtoning gestaltas i enlighet med en lång visuell tradition, som inkluderar Fritz Langs film *Die Nibelungen* från 1924.

ARVIDSSON OCH PALMSKÖLD argumenterar med utgångspunkt i en förklaringsmodell som hämtar sin inspiration från marxistisk samhällsanalys, som inte heller är främmande för Liljefors. De andra författarna utgår i första hand från texternas interna logik. Denna senare inriktning kan exemplifieras med Karen Bek-Pedersens bidrag om den tecknade serien Valhalla och ett filmprojekt med samma namn, som översätter de dikter om gudarnas öden som bevarats i *Eddan* till en ny form. Det handlar om skämtsamt underhållning, med softat politisk underton, som känns igen från Asterix och flera andra historiska serier där makthavare, särskilt Odin, häcklas milt och de svaga lyckas hävda sig, åtminstone då och då. Bek-Pedersen noterar också, med glimten i ögat, att det är mycket möjligt att dessa berättelser började sin karriär som hjälpligt

kamouflerade skämt om hövdingar och ståndspersoner, långt innan någon kom på att skriva ned dem.

Serieformen gör den hedniska traditionen tillgänglig för en publik som sällan läser långa böcker, men samtidigt är tolkningsutrymmet i serierna givetvis större än inom den akademiska historieskrivningen. I Valhalla är vi bara ett steg från dataspelen, åtminstone genremässigt, men både serier och spel är också nära besläktade med film, skulptur, scenkonst, videoperformance och historiemåleri, vilka diskuteras i andra kapitel. Här framträder en alternativ tråd i antologin och en intressant spänning mellan den traditionella, textbaserade forskningen och nyare, visuellt inriktad humaniora och samhällsvetenskap.

Dessa sinsemellan olika böcker visar tydligt hur det hedniska Norden ingår som en del i en mångfald kulturformer från den akademiska historieskrivningen till de nya, visuellt avancerade, dataspelen. Politiska färgskiftningar och sociala identiteter lämnar också spår i vår historieförståelse. Det kan inte vara annorlunda. Varje tid och varje rörelse behöver sin historia. Det går inte att fastställa slutgiltiga tolkningar av det förflutna och vi bör avstå från att söka dem. ■

MÄNNISKAN | HÄLSA OCH VÅRD

Döden går att dela

Viktig bok om den svåra vården

MERETE MAZZARELLA är en rar fågel i svenskt kulturliv. Goda vingar och falkblick för detaljer. Föda: allt från doktorsavhandlingar och romaner till broschyrer från försäkringskassan och kvällstidningsartiklar. Utbredning: *Svenska Dagbladet*, *Dagens Nyheter*, *Hufvudstadsbladet*, *Axess*, diverse kulturtidskrifter, bibliotek och bokhandel.

I *Den goda beröringen: om kropp, hälsa, vård och litteratur* väver Mazzarella samman iakttagelser om vad medicin och vård är och bör vara. Hon gör det på sitt speciella sätt: provande, varierande, klockrent, med inslag av härmljud som bäddas in i en egen melodi. Vi får genast besked om det verkliga temat: "Ytterst är detta en bok som försöker belysa en fråga som länge har engagerat mig, nämligen: Vad är ett gott liv?" Ett tungt vägande ämne för en essä som kräver ett lätt handlag. Anspråksfullhet är i själva verket Mazzarellas ständiga skräck, och hon hål-

Av

FREDRIK SVENAEUS

Docent i filosofi och forskare vid
Institutionen för hälsa och samhälle på
Linköpings universitet

DEN GODA BERÖRINGEN

Om kropp, hälsa, vård och litteratur

Merete Mazzarella

Prisma (196 s.)

ler den i schack med en god portion av dräplighet och ironi mitt i det stora allvaret. Smaka på det här till exempel:

Min man gick på en hälsokontroll som kostade ett par hundra kronor och gav resultatet att han var frisk. Dock upplyste han om att han för några hundra kronor till hade kunnat få veta mer. Vad han kunnat få veta var förmodli-

gen att han var sjuk. Själv gick jag på en hälsokontroll som innefattade ett kolesterolprov. Efteråt meddelade sjuksköterskan jublande: "Ni har alldeles normala kolesterolvärden. Det är det nästan ingen som har." Det var ett normalitetsbegrepp som jag aldrig stött på förut och det var inte utan att jag kände lättnad när mitt kolesterolvärde ett par år senare var lika onormalt som alla andras.

Här berörs ett tema som återvänder i många olika tagningar i boken, nämligen den så kallade medikaliseringsprocessen. Håller vi på att göra det normala livet onormalt genom att expandera medicinens tolkningsföreträde in på områden som tidigare undersökts med hjälp av religionen, filosofin, psykologin och inte minst konsten? Rymmer den förebyggande jakten på riskfaktorer för sjukdomar en fara såtillvida att hälsan blir något att ängsligt bevaka, snarare än den kraft som kan släppa oss fria? Inte minst när denna ängslan fångas upp och exploateras av kvällspressens löpsedlar: "Ditt shampoo kan göra dig blind" eller "Din brödrost kan vara en dödsfälla." Eller i närmast sublim enkelhet: "Så farlig är din frukost."

VAD ÄR DÅ HÄLSA? Om hälsa definieras i termer av normalintervall som kroppens ►

► olika funktioner förväntas finnas i står vi med samtida medicinska undersökningsmetoder och våra tilltagande krav på lycka och besvärsfrihet snart inför risken att det inte är speciellt många som är friska. Vi identifierar ständigt nya riskfaktorer, mäter allt fler funktioner och intervallen för det normala blir allt trängre. Hälsa blir med Mazzarellas ord "ett labilt jämviktsläge med dålig prognos". Det finns naturligtvis många som vill tjäna pengar på en sådan utveckling, inte bara kvällstidningar, utan också läkemedelsfabrikanter och allsköns hälsogurur.

Det mest oroande i utvecklingen är kanske på sätt och vis att det goda livet blir detsamma som hälsa. Och så är ju inte fallet. Hälsa är inte lycka. Att vara vid hälsa hjälper naturligtvis till i sökandet efter ett gott liv, men hälsan kan också skymma sikten om vi ängslas över och fäster alltför stor vikt vid den. Ännu mer problematisk än medikaliseringen av vår kultur är kanske en välmenande hälsofiering som förvandlar hälsa till ett livsmål i sig.

Mazzarella ser denna risk. Och hon ser också på ett analogt sätt risker i försöken att humanisera vården på ett metodologiskt och kalkylerande maner. Hon är bitande i sin kritik av läkarnas olika modeller för "patientcenterad kommunikation": "Ibland när jag suttit på seminarier om kommunikation har jag känt mig som en hund som får vara med på kennelklubbens möte. Det är som om läkare

"den existentiella beröringen" blir ytterligare en professionell teknik, som vårdens medarbetare får lära sig att använda, förlorar den sin goda kraft. Om läkaren eller sjuksköterskan skall beröra mig när jag ängslas och plågas eller förtvivlar så måste den beröringen ha sin utgångspunkt i mötet med och omsorgen om mig.

Att medicin- och vårdutbildningar öppnat sig för humanistiska ämnen och att skönlitteraturen ses som en resurs i erövrandet av yrkeskompetensen är en god sak, men det ställer också stora krav på läraren i själva, ursäkra uttrycket, implementerandet. Mazzarella har själv deltagit i denna utveckling och hennes råd är därför värda att lyssna på. Studenterna bör inte bara läsa om sjukdom, död och lidande, det blir lätt alltför deprimerande; snarare bör de läsa böcker som gestaltar hur man blir varse en annan människa som en unik individ. Det är ju människan som hotar att försvinna bakom måtvärden, diagnoser, prognoser och evidensbaserade behandlingar. Det handlar inte bara om att respektera patientens önsknings (autonomi) i kontrast till att driva läkarens agenda (paternalism). Begreppet "patientautonomi" rymmer komplikationen att den som skall bestämma just lider (*pathe*) och är utsatt och därför har särskilt svårt att veta vad som är på tok och vad hon vill. Det är ju själv för honom söker vård. Att vara vårdare innebär följaktligen att ta ansvar för sina patienter, genom att svara an på frågor och önsknings men också genom att ta över och vägleda.

Det är ett uppdrag som ställer stora krav på sina utövare. Om det är något som Mazzarella argumenterar för i sin bok är det att upprätta respekten för de yrken

som ägnar sig åt omsorgen om andra. Det handlar om att höja löner och frigöra tid för mellanmänskliga möten, men också om att göra den vårdande kompetensen synlig genom att sätta ord på tyst, praktisk kunskap. Och det handlar kanske framför allt om att sträva efter en attitydförändring till vårdyrkena hos de unga. Så länge dessa betraktas som förloraryrken där man "torkar bajs" i väntan på något mer lukrativt och självbespeglade (programledare) är vi alla illa ute, inte minst den generation som står näst på tur att bli "vårdpaket".

VI LEVER LÄNGRE OCH LÄNGRE, men till slut skall vi alla dö. Döden är ofta plågsam och inte alltid vacker. Hur skall man ta ansvar för sin död? Vem skall ta ansvar för den? Det starkaste avsnittet i Mazzarellas bok handlar just om döendet. Hon refererar tillbaka till sin bok *Hem från festen* (1992),

där hon skildrar sin egen mors död, men diskuterar också många andra gestaltningar av döendet – i världslitteraturen, men också samtida "ars moriendi" som TV-reportern Ulla-Carin Lindquists *Routan äror* (2004).

KAN MAN FÖRBEREDA sig på att dö? Hur skall man förhålla sig till den kropp som vill leva, också när själen bestämt sig för att det är bäst att gå bort? Är det då vår kropp, eller bara något motspänstigt och motbjudande som utstöter skrik och illaluktande kroppsvätskor? Man har talat mycket om att döden i det moderna samhället blivit till något som man gömmer undan på sjukhus och institutioner, till något som man vill bespara sina närmaste och också helst sig själv. Men det är nog, som Mazzarella visar, inte hela sanningen. Snarare vittnar böcker som Lindquists om att döden nu är ytterligare en uppgift i livet. En gammal tradition förvisso, men nu handlar det inte längre om att förbereda sig för något hinsides, utan om att göra en fulländad sorti. Att bibehålla kontrollen in i det sista och göra det bästa av det oundvikliga.

Döden bör inte förnekas, men frågan är hur det är möjligt att bejaka den utan att förneka dess vidrighet. Mazzarella diskuterar inte dödshjälp. Det hon koncentrerar sig på är snarare hur vi skall kunna tämja vårt äckel för den döende kroppen (både som döende och som närstående). Man önskar, för att apostrofera Heidegger, att det vore möjligt att inte bara dö sin egen död, utan också dö den tillsammans med andra. Goda vårdare med goda beröringar kan just ta ansvar för vår död; inte befria oss från den, men faktiskt dela den med oss och framför allt, genom sina insatser, göra så att de närstående också förmår detta. Här är modern smärtlindring och andra medicinska tekniker en välsignelse, men de måste administreras med en blick och en hand som tillåter oss själva att hantera, och så småningom överge kontrollen över vår kropp. På det sättet är döendet ett slags omvänt födande som alla måste igenom, kvinna som man.

MERETE MAZZARELLA HAR SKRIVIT en viktig och trots det tunga ämnet underhållande bok. Ett avslutande klagomål måste bli avsaknaden av en bibliografi. Redan för Montaigne spelade de inbäddade citaten och referenserna till andra författare en avgörande roll i essäns vindlande vägförslut. Att läsaren nu inte på ett enkelt sätt tilläts följa upp dessa nedslag är obegripligt. Jag vet inte om författarens och förlagets tanke varit att en referenslista skulle tynga framställningen och på så sätt skrämja bort läsare. Det tror jag i så fall vittnar om en grov underskattning av publiken.

Om läkaren eller sjuksköterskan skall beröra mig när jag ängslas och plågas eller förtvivlar så måste den beröringen ha sin utgångspunkt i mötet med och omsorgen om mig.

glömmer att de i samtal med patienter trots allt talar med varelser av samma art som de själva."

PÅ SAMMA SÄTT LIGGER det till med beröringen. Läkare och sjuksköterskor får ju på ett annat sätt än människor i allmänhet ta på sina medmänniskor. Handen spelar en viktig roll i kroppsundersökningen och vården av patienten, men den är inte bara diagnostisk eller rengörande, utan också tröstande och smekande, kanske till och med helande, på ett sätt som inte är fallet i någon annan verksamhet. Det sexuellt laddade, intima tabu mot beröring som är kännetecknande för vår västerländska, moderna kultur får ett slags undantag i vården, när den andra parten är professionell och inte privat. Men det unika i den goda beröringen ligger naturligtvis i att den inte bara är professionell utan också uttrycker en mellanmänsklig omsorg. Om

Den mänskliga fästningens murar raserades

Men Charles Darwins bevisning byggde enbart på berättelser

VÄRLDENS MEST KÄNDA teori med vetenskapliga anspråk! Så kanske man kan karaktärisera Charles Darwins idé att människan härstammar från apliknande förfäder. Vi känner alla till grundförutsättningarna och att teorin är ett återkommande debattämne, inte minst i samband med undervisningen i amerikanska skolor. Under de snart etthundrafemtio år som gått sedan darwinismen fick sitt genombrott har den påverkat den moderna människans självbild kolossalt mycket. Den vetenskapliga världen har övertygats om dess riktighet, medan främst religiösa fundamentalister sett den som en styggelse och som en ideologisk motivering av västerlandets sekularisering. Nu utkommer på svenska den bok där Darwin själv som mest utförligt argumenterar för människans härstamning från djuren, *Människans härkomst och könsurvalet*, i översättning och med inledande kommentarer av biologihistorikern med mera Nils Uddenberg.

Först som sist måste sägas att Uddenberg utfört ett beundransvärt arbete när han lyckats överföra den något otympliga originaltexten till en flytande och levande svensk språkdräkt. Mer tveksam kan man känna sig inför det faktum att en del av originaltexten utelämnats, ett tilltag som emellertid förklaras med att de uteslutna kapitlen handlar om könsurvalet bland djur och inte alls om människan. Resultatet har blivit en bok som genomgående handlar om människan; även könsurvalet behandlas enbart i samband med människan.

DET VAR ÅR 1859 som Darwin med boken *Om arternas uppkomst* offentliggjorde sin teori om det naturliga urvalet – tanken att det råder en ständig brist i naturen, att alla varelser är inbegripna i en "kamp för tillvaron" och att det i denna kamp är de bäst anpassade som har störst chanser att överleva och skaffa avkomma. Huvudsyftet var att belägga det naturliga urvalet och nästan ingenting sades om människan eller hennes härstamning. Ändå var det med *Om arternas uppkomst* som fördämningarna brast och darwinismen blev känd för att vilja detronisera människan från hennes ställning som Guds avbild. Det framgick att även människan var underkastad den allmänna

Av

THORD SILVERBARK

Universitetslektor i idéhistoria
vid Stockholms universitet

**MÄNNISKANS HÄRKOMST
OCH KÖNSURVALET**

Charles Darwin

Översättning: Nils Uddenberg

Natur och Kultur (308 s.)

utvecklingens lag och att hon lika litet som andra djur blivit till vid en mirakulös skapelseakt för några tusen år sedan. Darwin valde emellertid att ligga lågt och inte delta i debatterna om darwinismen. Detta medan människans eventuella härstamning från apförfäder blev en av de stora kulturfrågorna i Storbritannien och på den europeiska kontinenten. Men till slut gav han ut *Människans härkomst och könsurvalet* (1871), där han tog bladet från munnen och ägnade hundratals sidor åt att belägga människans släktskap med djuren och härstamning från apliknande förfäder. Syftet var således i hög grad att bemöta den kritik som riktats mot hans lära under drygt tio år. Och detta förklarar till en del den något märkliga kombinationen av ämnena "människans härkomst" och "könsurvalet", som annars kan förefalla ha lite med varandra att göra.

Många, även personer som trodde på arternas utveckling i allmänhet, hade kritiserat det naturliga urvalet och en del

... han tog bladet från munnen och ägnade hundratals sidor åt att belägga människans släktskap med djuren och härstamning från apliknande förfäder.

hade sett det som en tillämpning av den liberala idén om att konkurrens befrämjar utveckling. I den nya boken medgav Darwin att han kanske "har tillskrivit det naturliga urvalet eller de mest lämpades överlevnad en alltför stor betydelse", vilket kan förklara att han lägger ned så mycket energi på det han kallar könsurvalet. Alla egenskaper har inte uppkommit som en följd av kampen om vatten och föda. Vanligt är också att egenskaper uppstår genom det ena könets kamp om det

andra könets gunst. Vi kan tänka på påfågelnarnas enorma stjärtfjädrar. I kampen för tillvaron kan fjädrarna förefalla vara mest i vägen, men i kampen om honornas gunst kan de visa sig vara just det rätta medlet. De hanar som har de mest imponerande stjärtfjädrarna kommer att få de största möjligheterna att para sig och föra sina ärftliga egenskaper vidare till nästa generation, inklusive egenskapen att ha långa stjärtfjädrar. Även människan har varit utsatt för ett dylikt könsbundet urval. Skägg uppträder exempelvis bara hos män över en viss ålder, vilket tydligt visar att det bland människans föregångare varit fördelaktigt i könsurvalet om hanarna haft kraftig ansiktsbehåring. Analogin mellan skägg och stjärtfjädrar, män och påfågeltuppar illustrerar också hur Darwin arbetar för att belägga sina hypoteser – genom jämförelser mellan människor och djur.

VAD ÄR DET DÄ som skiljer människan från djuren, enligt darwinismens upphovsman? På det hela taget ingenting. Människans kroppsbyggnad, fosterutveckling, mottaglighet för sjukdomar och annat överensstämmer i slående grad med däggdjur i allmänhet. Rudimentära egenskaper som förmågan att röra på öronen varierar en hel del hos olika individer, vilket visar att de tillbakabildats genom att falla ur det naturliga urvalet – vilket dock förblir utvecklingens främsta drivkraft hos Darwin. Svårare kan det bli med de mentala egenskaper som ansetts vara

utmärkande för mänskligheten. Men en hel del av dessa går lätt att känna igen i åtskilliga djurs beteenden: rädsla, raseri, moderskänslor.

Djur kan minnas och drömma, påstår Darwin,

väl medveten om att han närmar sig de allra mest förbjudna områdena. Till dessa förmågor hör förnuftet, det högre tänkandet, som definitivt har räknats som en unik mänsklig förmåga i vår västerländska kulturs historia. På Darwins tid ansågs inte ens alla människor ha tillräckligt med förnuft för att få vara med och styra ett samhälle: kvinnor, proletärer, "vildar" och andra grupper räknades som mer eller mindre omyndiga till följd av bristande förnuft. Man förstår därav hur omvälvande

► de det är när Darwin säger att hundar drar slutsatser av sina erfarenheter och handlar klokare som en följd av detta. Hos våra nära släktingar aporna raseras de sista skiljemurarna runt människan. Apor är kloka, de använder redskap och känner till äganderätten. De kan inte tala med ord men de kommunicerar med läten som ibland till och med motsvarar begrepp. Över huvud taget tycker sig Darwin märka att det bland djur finns ett självmedvetande och ett sinne för högre världen.

DESSA RESONEMANG leder fram till slutsatsen att människan inte bara härstammar från djur utan fortfarande är ett. Mellan oss och våra närmaste djuriska släktingar finns det visserligen skillnader i mental kapacitet, men det är gradskillnader och inte artskillnader. Även drottning Viktoria och premiärminister Gladstone är i viss mening apor; ingenting fundamentalt skiljer dem från aporna (fast det kan givetvis inte Darwin säga rakt ut). Denna problematiska slutsats av darwinismen har förföljt oss ända sedan *Människans härkomst och könsurvalet* först utkom, den har insetts av allt fler och fått allt större betydelse, utan att den för den skull blivit ett uns mindre problematisk. Frågan är om den inte egentligen är svårare än själva frågan om härstamningen. Att vi härstammar från apor är en sak, men vad betyder det att vi fortfarande är apor? Vad innebär det för vår självuppfattning och våra relationer till andra? Människan kunde kanske fortfarande ha haft en särställning i evolutionens förlopp, om nu bara inte Darwin dragit i gång detta också.

Cirkeln sluts när han låter det naturliga urvalet förklara förutsättningarna för hans meningsmotståndares starkaste fästen, religionen och i synnerhet moralen. Djur har något av en religiös känsla, säger Darwin även om han inte vill gå lika långt som senare tiders sociobiologer och förklara religionen helt och hållet genom det överlevnadsvärde den kan ha haft i

Både människoapor och "vildar" riskerar att duka under i den koloniala kamp för tillvaron som förs i världen, konstaterar Darwin.

kampen för tillvaron. Genom hela djurriket finns även de sociala instinkter som är den naturliga utgångspunkten för all moral. Instinkter är egentligen medfödda och oreflekterade beteenden. Men eftersom de är ärftliga och varierar hos olika individer, så kommer det naturliga urvalet att verka på dem. De sociala instinkter som ger de bästa överlevnadsmöjligheterna för gruppen eller flocken kommer att vara de som lever vidare och utvecklas.

Det var detta som sociobiologen Richard Dawkins fann så anstötligt när han skrev *Den själviska genen* (1976). Darwin menar att det finns äkta altruistiska beteenden och att det skulle vara "orimligt att tala om att dessa instinkter utvecklats ur själviskhet eller för att bidra till den allmänna lyckan". Inte individen och heller inte den abstrakta arten gynnas av de sociala instinkterna, utan gruppen, den sociala enhet som samverkar på naturliga förutsättningar. I detta avseende liknar Darwin den ryske anarkisten Kropotkin mera än de moderna sociobiologerna. Kropotkin tänkte sig att all samhällsbildning ursprungligen grundar sig på en princip om "inbördes hjälp", som också kan återfinnas hos djur. Darwin ansåg att när de sociala instinkterna nådde de högre djuren och i synnerhet människan utvecklades de till handlingsvanor som medvetandegjordes och reflekterades av intellektet. De sociala instinkterna blev en medveten moral. Paradoxen fullbordas på detta sätt när Darwin låter evolutionen förklara framväxten av kristendomens gyllene regel: allt vad ni vill att människor ska göra mot er, skall ni också göra mot dem. "Denna maxim lägger grunden för all moral", konkluderar Darwin.

DEN MODERNA LÄSAREN av Darwins bok kan hitta en hel del att förfasa sig över. Metoden som används, att belägga påståenden med insamlade berättelser, kan bli både tveksamt subjektiv och få djuren att framstå som farligt förmänskligade. Nästan ännu svårhanterligare är att Darwin ger uttryck för den syn på människorna i andra delar

av världen som var den vanliga i hans samtid. Utvecklingen är hierarkisk och leder från mask till människa, men den går också från "vildar" till "civiliserade" folk,

med andra ord från eldsländare, aboriginer och afrikaner till européer och deras ättlingar på andra kontinenter. Både människoapor och "vildar" riskerar att duka under i den koloniala kamp för tillvaron som förs i världen, konstaterar Darwin. Men det måste betonas att han trots sin hierarkiska världsbild lyfter fram likheter och släktskaper. I det avseendet avviker han från många naturforskare och rasideologer i sin samtid.

DE MEST HÖGLJUDDA invändningarna mot darwinismen har i vår tid kommit från kreationisterna i USA, som upprörs över att människan har förlorat sin ställning som Guds avbild. De menar att teorin om vår härkomst inte är mer än en hypotes och som sådan i skolundervisningen bör kompletteras med eller helst ersättas av den bibliska skapelseberättelsen. Nu bygger hela den moderna biologin på darwinismen och forskningen visar dagligen att den stämmer – även om Darwins egen argumentering kan kritiseras i sina enskildheter. Det kreationistiska argumentet att darwinismen bara är en hypotes bland andra hypoteser håller således inte. Alla vetenskapliga teorier kan ifrågasättas och prövas (åtminstone delvis) – till skillnad från religiösa dogmer, som är fastslagna en gång för alla.

Kreationisterna har på senare år också börjat återopa det argument som kallas "intelligent design", alltså att skapelsens sinnrikhet pekar mot en intelligent upphovsman. Det paradoxala är att Darwin, när han gick vid prästseminariet i Cambridge i sin ungdom, läste om och fängslades av design-argumentet. I kurslitteraturen ingick då ett verk av William Paley vari denne gav argumentet en klassisk formulering. Ifall en vandrare i ödemarken stöter på en sten börjar han eller hon inte fundera över någon intelligent upphovsman, men ifall vandraren helt plötsligt hittar en klocka på marken är det omöjligt att tänka sig att den hamnat där utan att någon tappat den och utan att någon tillverkat den. Det Darwin säger i *Människans härkomst och könsurvalet* – som alla, från kreationister till sociobiologer, rekommenderas att läsa – är att detta är en grov överskattning av det mänskliga och en lika grov underskattning av det djuriska. De förbluffande enkla urvalsprinciperna är tillräckliga för att förklara de mest komplexa bildningar vi kan påträffa i naturen, och kulturen är i sig en produkt av evolutionen.

Charles Darwin. Evolutionsteorins upphovsman har givetvis varit tacksam att göra karikatyrer av.

MÄNNISKAN | EVOLUTIONSTEORINS FORTSÄTTNING

Livets mening är evolutionär

Sköna känslor är en motor i det naturliga urvalet

DET FINNS ETT SLITET SKÄMT om den ambitiösa kulturföreningen som ordnade en föreläsningsserie om "Människan" och som nederst i programmet tillfogade: "Om tiden medger, behandlas även meningen med livet." Och det måste medges: ämnet är så svårt och kontroversiellt att det kan vara lockande att knuffa det över kanten på kursplanen. En som inte vändats är Peter Gärdenfors i sin bok *Den meningssökande människan*. Han driver här tesen att ett särmarke för människan är en genetisk benägenhet att söka "meningen" med (eller i?) livet. I tidigare böcker har Gärdenfors visat prov på stor beläsenhet och tacklat sina ämnen från de mest skilda utgångspunkter. Återigen har han skrivit en bok som stimulerar till eftertanke – samt här och var till opposition. Rätt så!

Utan omsvep medger Gärdenfors att "mening" är ett begrepp halare än en ål – mångtydigt, särillämpat på många sätt och omöjligt att definiera med precision. Med ordet "mening" avser han en känsla eller ett sinnestillstånd som han tillskriver en biologisk funktion, det vill säga tolkar det som en anpassning tillkommen genom naturligt urval. Att en kapacitet för meningssökande utvecklats under vår evolutionära historia beror enligt denna tankegång på att denna förmåga fyllt en funktion för individer och kanske grupper i konkurrensen om viktiga förnödenheter.

I kort sammanfattning är Gärdenfors huvudtes att vår benägenhet att uppfatta eller känna en mening i vad som sker hänger ihop med vår i evolutionärt sen tid utvecklade förmåga att skåda in i framtiden och planera för kommande tider. Forskning pågår om hur och varför denna förmåga uppstått och utvecklats hos vår art och om den finns även hos andra djurarter. Är detta den viktigaste för att inte säga avgörande skillnaden mellan vår art och alla andra arter? Lever alla andra arter endast i presens (vilket Gärdenfors förefaller anse) medan vi lever också i futurum? Och hur är det med perfektum: är vi ensamma om att även leva i förfluten tid? Mot detta senare talar en rad studier av många olika djurarter, som visat sig ha ett utmärkt individuellt minne och dessutom förmåga att föra över sina erfarenheter till kommande generationer eller med andra ord att bygga upp traditioner och skapa kultur. Om vi är ensamma om att kunna se in i framtiden, har i så fall

Av

STAFFAN ULFSTRAND

Professor emeritus i ekologisk zoologi
vid Uppsala universitet

DEN MENINGSSÖKANDE MÄNNISKAN

Peter Gärdenfors

Natur och Kultur (176 s.)

den förmågan uppstått som en "utväxt" på förmågan att minnas händelser i förfluten tid? Var det backspegeln som gav förutsättningar för kristallkulan? – Ho vet?

DET LÅTER MINST SAGT rimligt att det skulle vara en väldig fördel för en individ att ha en förmåga (speciellt om den är lite bättre än andras) att bygga upp olika scenarier, våga dem mot varandra och sedan välja den strategi som verkar minst riskabel och mest givande. I all synnerhet bör en sådan förmåga vara viktig för så ytterligt sociala arter som de stora primaterna inklusive människan. Den som kan skåda in i andra individers inre världar blir en mästare i att planera nästa drag i det ständiga drama som fortgår i den utåt enade, inåt splittrade gruppen.

Där dök ordet "planera" upp i ett socialt sammanhang, och både Gärdenfors och många andra som ägnar sig åt att diskutera människans avancerade "futurism" tycks luta åt åsikten att det i första hand var den sociala dimensionen som gynnade evolutionen av de hjärnfunktioner som gjort oss till skapliga siare. Gärdenfors talar om vår "futurism" som anticipatorisk planering (har inte frasen en lätt tautologisk klang?) och påpekar att den ofta tvingar oss att uppskjuta vad vi helst skulle vilja göra bums. Dagen lockar till lättja och nojs vid vattenhållet, men plikten talar för spaning efter fientliga flockar och rekognoscering för morgondagens jakt – för att låta fantasin skena en liten aning. Då, menar Gärdenfors, krävs något slags mental belöning för att välja det senare alternativet, och han pekar med fast hand ut "meningen", den goda känslan av meningsfullhet, som den belöning vi får för ett förtänksamt uppträdande. Sköna känslor är det naturliga urvalets hävdvunna trick att få oss att uppträda på sätt som gynnar vår evolutionära framgång, i detta fall genom att få oss att anticipera i stället

för att konsumera. Till stort gagn för varje siare är erfarenhet och minnesbilder av hur det brukar gå efter en viss händelse. Sådan insikt vinnas genom förmåga att se mönster i tid och rum och förstå sambanden mellan orsak och verkan. Gärdenfors talar om vårt "mönsterseende" och vår "kausaldrift" och för fram tanken att vi bestyckats med dessa egenskaper just för att de gör oss till duktigare siare. Och om vi inte lyckas hitta någon orsak till en viss händelse fungerar vårt psyke så att vi i stället uppfinner en – en viktig bakgrund till den uppsjö av mytiska och magiska föreställningar som förekommer hos alla världens folkslag.

DET ÄR NOG SANT att många människor då och då hejdar sig i loppet och frågar: Är mitt liv meningsfullt? Märkvärdigt nog besvarar nästan alla den frågan jakande, även de som drabbats av de mest fruktansvärda sorger och hemsökelse. Ett ringa fåtal svarar däremot nekande och drar den tunga konsekvensen av sin slutsats. Känslan av meningsfullhet är uppenbarligen djupt förankrad i våra psyken. Även i de svåraste stunder lyckas de allra flesta se en framtid med något slags mening. En grandios prestation av det naturliga urvalet.

Gärdenfors vore inte den han är om han inte gav sig i kast med frågan om den evolutionära bakgrunden till vårt anticipatoriska planerande. Men säga vad man vill om framtidsplanering, den efterlämnar inga fossil! Alltså måste vi nöja oss med att leta efter tecken på sådan verksamhet hos andra arter än vår egen för att få underlag för vårt spekulerande.

På flera håll framgår att Gärdenfors anser att det bara är vi och möjligtvis våra närmaste föregångsarter som äger planeringsförmåga. Hans slutsats är en smula förvånande, eftersom han är så evolutionsbiologiskt påläst. Undras om han inte fäst för stort avseende vid de djurpsykologiska experiment som påstås visa att försöksdjuren saknar varje antydning till anticipationsförmåga. De allra flesta av dessa experiment är nämligen så till den milda grad "onaturliga" för försöksdjuren att det är nästan på förhand givet att de inte klarar provet. Antingen vi talar om klyftiga schimpanser eller om mindre klyftiga ekorrar kan vi inte begära att de skall hantera situationer som ligger fullständigt utanför deras erfarenhetssfärer.

De talanger och de känslor som Peter Gärdenfors diskuterar i sin nya bok uppstod inte genom en evolutionär kullerbyta utan i form av en segsliten anpassningsprocess. Inget vet när och hur och varför den smög i gång och bara på en enda späd gren på livets träd. Den ledde till varelser med unik förmåga att föreställa sig framtiden – i ljusa och mörka dagar. ■

HISTORIEN | MINNEN FRÅN KRIGSSLUTET

Skulden kunde kännas först när magen mättats

Två böcker berättar om Tyskland i ruiner

ETT MANANDE BUDSKAP mötte de amerikanska och brittiska soldater som under vårvintern 1945 lämnade Luxemburg bakom sig, korsade floden Sauer och trängde in i fiendeland: "Ni kommer nu in i Tyskland – inget fraterniserande!" Avancemanget fortsatte österut genom det skogklädda, kuperade Rhenlandet, genom skifferberg och folkglesa småstäder som Bitburg, Gerolstein och Prüm. Om kvällarna, i övergivna patriciervillor eller hastigt uppsatta militärtält, kunde de unga människorna läsa i arméns egen tidning *Stars and Stripes* att även ryssarna hade satt upp ett anslag vid sin inmarsch i Tyskland österifrån: "Vilddjurets lya".

PASSERSKYLTARNAS SEMANTIK åskådliggör eftervärldens bilder. Befrielsen, härtagningen och styckningen av det snabbt söndervittrande tyska riket var ett verk av väsensskilda makter. De västallierades framryckning var i deras egen självförståelse en ädel och modig befrielsekamp i demokratins namn. Tysklands sjuka kropp skulle desinfekteras, den smittade befolkningen kureras och det nazistiska viruset utrotas en gång för alla. Medan operationen pågick måste befäl och meniga noggrant undvika att beblanda sig med den besudlade fiendemakten. Sovjetunionens kamp var å sin sida snarare en kamp mot ett fascistiskt vilddjur, en väldig best som götts av militarism och monopolkapitalism. Röda arméns manglande anstormning kännetecknades följdriktigt av hänsynslös framfart och oförsonlig brutalitet: härjningar, illgärningar, utrensningar. För att slutgiltigt likvidera vilddjuret och förhindra att det återuppstod måste fascismens grogrund undanröjas och socialism införas på bred front.

Efterkrigstidens alla krigsfilmer, memoarvolymerna och hjälteskildringar har polariserat bilderna. Om man däremot återvänder till samtidens berättelser finner man att de var mer mångskiftande och bar på nyanser som snart gick förlorade. Tack vare två ögonvittnesskildringar av sällsynt kaliber, Osmar Whites *Segrarnas*

Av

JOHAN ÖSTLING

Doktorand i historia vid Lunds universitet

TYSK DAGBOK 1945–46

En sovjetisk officer om Nazitysklands sammanbrott

Vladimir Gelfand

Översättning: Lars Wiklund

Ersatz (ca 360 s., utk. maj)

SEGRARNAS VÄG

Ögonvittnesskildring från Tyskland 1945

Osmar White

Översättning: Karl G. Fredriksson

Prisma (256 s.)

väg och Vladimir Gelfands *Tysk dagbok 1945–46*, återvinna historien något av sin sammansatta skepnad, full som den var av förskräckelse och försoning, kontrast och paradox.

DEN AUSTRALISKE JOURNALISTEN Osmar White var ingen dununge på krigets fält. Han hade gjort sig ett namn som krigskorrespondent när han i början av 1940-talet inlevelsefullt skildrat djungelstriderna på Nya Guinea. I andra världskrigets slutskede drogs han till Europa, sällade sig till de allierades styrkor och följde pansargeneral Pattons tredje armé under den sista offensiven in i Tyskland 1945. Han iklädde sig engelsk uniform och blev en *embedded journalist* innan begreppet var myntat.

Segrarnas väg, frukten av hans tid i Tyskland 1945–1946, är märkt och buren av en kärv, erfarenhetsvunnen humanism. Det är en berättelse om övergången från krig till fred, om oförrätter och skuld, om brustna illusioner och spirande hopp; som sådan måste den räknas till de mer betydande. Likväl lät publiceringen vänta på sig. White hade fått löfte om utgivning av förlag i både London och New York, men av skäl som aldrig blev klarlagda drog de sig ur i sista stund. Mycket talar för att

författarens rättframma, stundom oförblommerade kritik av ockupationsmakternas tillkortakommanden inte sågs med blida ögon. Kalla kriget ryckte närmare och hemmaopinionen var krigstrött. Manuskriptet blev följaktligen liggande och gavs första gången ut i början av 1980-talet.

Det var ett föga glamoröst segertåg Osmar White anträdde den där vintern 1945, den kallaste i mannaminne. Det var på något vis talande att det utdragna kriget skulle avgöras just när vinter övergick i vår, när islossningen satte in och förvandlade det nedkylda tyska landskapet till en kletigt flytande lervälling. Knappt någon av de soldater White slog följe med såg sig just då som redskap i en mäktig ideologisk kraftmätning. De fullföljde räddhågat marschen framåt, trots värkan-de lemmar och missmodigt sinne. Och även om de längtade efter segern, den hett åstundade triumfen, längtade de ännu mer hem, men de visste att det skulle dröja innan de kunde styra kosan västerut. Befriarnas väg var tillryggalagd – segrarnas väg låg framför dem.

DET SMUTSIGA SEGERTÅGET rullade in i Tyskland och gjorde halt i Düren, Jülich och Polch. Kvar i dessa urblåsta ruinstäder var bara de döda, men i de omkringliggande byarna gäckade ännu vanliga tyskar. Vetskrämda letade de sig ut ur sina gårdsbyggnader och mötte den främmande trupp som höll på att bemäktiga sig deras land. White delade i förstörda ackumulerade hat som de allierade förbanden riktade mot dessa fula, illasinnade bybor, men han fick snart skäl att ompröva sin inställning.

En kväll, i en liten stad strax väster om Koblenz, inkvarterades han i ett bastant stenhus i fyra våningar prytt med stuckaturer. Byggnadens interiörer vittnade om att en välbärgad familj hade huserat här till helt nyligen. Det putsade finrummet rymde stelt uppradade ekmöbler, i vitrinskåpet stod Dresdenporcelain och värdefulla tennkrus och i den välordnade bokhyllan trängdes skinnband av Goethe och Schiller. Skafferiet var matat med syltburkar, kex och kornmjöl, garderoberna fulla

Berlin i ruiner. Vladimir Gelfand framför Brandenburger Tor.

proppade med alla sorters kläder. Mannen i familjen var tydligen tandläkare och hade en stor samling pipor; hans hustru var av allt att döma en sparsam, huslig kvinna med stark gudstro. Detta är helt vanliga människor, tänkte White, och skämdes en aning för att han snokade i deras byrålädor. Men så – på vinden, under ett lager av tidningar, låg en magnifik samling nazistiska propagandaskrifter och en bunt foton av familjen vid lokala partisammankomster. "Det var en ganska beklämmande upptäckt", tillstod White som långsamt hade känt en växande vänskaplig inställning till denna okända familj i vars hem han sökt härbärge för natten. Vilka var det egentligen som bebodde detta fiendeland? Kallhamrade mördare i mönstergilla uniformer? Nazistiska tandläkare som samlade på gamla pipor? Hemmafruar som hamstrade knappar och gömde godis för barnen? Ja, alla dessa.

Under det år White tillbragte i Tyskland återkom han ofta till reflektioner över tyskarnas skuld. Som en av de första utländska journalisterna fick han tillträde till Buchenwald. I likhet med så många andra sentida betraktare besökte han först Weimar och sedan det närbelägna koncentrationslägret; i likhet med så många sentida betraktare ställde han *das Land der Dichter und Denker* mot *das Land der Richter und Henker*. När han lämnade den tyska idealismens stamort bakom sig och begav sig mot helveteshälan gjorde han sig inga illusioner om vad han skulle möta. Nazisternas koncentrationsläger – det visste alla läskunniga sedan flera år tillbaka – var centra för massmord och tortyr, där fångar arbetade ihjäl sig och judar mördades i gaskamrar. Ändå överväldigades han. Krematoriet hade inte hunnit svalna, det

rasbiologiska laboratoriet var intakt, tusen sinom tusen människolik låg alltför utspridda på området. White ledsades av en medelålders fransk läkare som anlant med de amerikanska trupperna, en allvarsam doktor som sett allt utan att förlora förmågan till medlidande. "Det föreföll", noterade White, "att varken kärlek eller hat eller fruktan hade kraft att göra honom blind. Han hade modet att erkänna att även sådana saker som man såg här tillhörde den mänskliga livsväven, och att man därför skulle erkänna dem utan lidelse, men bekämpa dem utan uppehåll."

Mötena i koncentrationslägren satte hans känslor i svall. White upprördes inte bara över det han såg, utan än mer av att så många tyskar han mötte vägrade att erkänna sin del i skulden. I Ohrdruf i Thüringen bevittnade han hur byborna fördes till ett närliggande läger och tvangs beskåda utmärglade lemmar och kremerade lik, men de slog ifrån sig och hävdade att de ingenting vetat. Med tiden började

Målsättningen var att bedriva ett slags historisk arkeologi, att undersöka vilka rester av Tredje riket som dolde sig under lera och krigsdamm.

han emellertid tvivla på den underliggande pedagogiken och drog slutsatsen att de allierades propaganda i detta läge inte var psykologiskt effektiv. Tyskarna var helt enkelt inte i stånd att ta till sig den. Deras städer låg i ruiner, deras byar plundrades och deras första prioritering var att finna mat för dagen. Whites iakttagelser mynnade ut i en kritik av ockupationsmakernas valhänta, okänsliga åskådningsunder-

visning: "Den tidiga propagandan för att väcka skuld kom inte vid rätt tidpunkt och misslyckades helt och hållet med att förmedla det faktum att koncentrationslägerfångar systematiskt hade torterats och mördats i över tio år."

NÄR VÄL FREDEN kommit kunde White röra sig friare. Han företog flera rundresor och förvånades över att infrastrukturen så snabbt återhämtade sig. Målsättningen var att bedriva ett slags historisk arkeologi, att undersöka vilka rester av Tredje riket som dolde sig under lera och krigsdamm. En strapatsrik resa förde honom ända till det bayerska bergslandskapet Berchtesgaden i de fagra Salzburgeralperna. Här, ett stenkast från Hitlers eget Berghof, gick han på jakt efter nazismens kvarlevor. Hans resor förde honom också i kontakt med brittiska och amerikanska ockupationssoldater. Möter med dem, de överlägsna segrarna, gav upphov till mörka porträtt av hämndens anlete. Som

så ofta i krig innebar segern underförstått rätten till byte, och det var en rätt som utnyttjades skamlöst av alltför många. White skildrar naket och ohöjlt soldaternas stölder, missdåd och våldtäkter – inoppor-

tunt än i dag och så mycket mer 1946.

Osmar White ryckte in i fiendeland under vårvintern 1945 och uppmanades att inte fraternisera med lokalbefolkningen. Han lydde aldrig. I stället använde han sin tid till att på egen hand bilda sig en uppfattning om vad som försiggick, till att lyssna till vittnesmål och berättelser, till att ta del i det återvunna vardagslivet på den bayerska landsbygden och det groen-

► de nattlivet på Berlins återuppståndna klubbar. Lika mycket som han tröttnade på tyska lögner och bortförklaringar, lika mycket avvisade han ockupationsmaktens kollektiva, osminkade tyskhat. Ju längre tid som gick, desto mer övertygad blev han att de allierades avnazifieringsåtgärder var felriktade och ibland direkt kontraproduktiva. Och mer än något annat blev han klar över att det var Tyskland som under lång tid måste bära bördan av den kollektiva skulden, "därför att nationen, under Hitler, dess fritt valde och hylade ledare, tolererade rekryteringen av onda män som livvakter till de ännu ondare männen som hade gript makten".

VLADIMIR GELFANDS MINNEN och erfarenheter av åren 1945-46 var i mångt och mycket annorlunda; men så var också hans förutsättningar annorlunda. Gelfand föddes 1923 i östra Ukraina som son till fattiga judiska föräldrar. I april 1942 tog han värvning i armén och skickades till fronten. I vaxdukshäften och notisböcker skrev han ned tankar och känslor, ömsom som underlag till den stora krigsroman han drömde om att skriva, ömsom som terapeutisk tröst och fortlöpande bearbetning. Efter kriget, när han arbetade som yrkeslärare i Perm och Dnipropetrovsk, närde han länge förhoppningar om att kunna omarbeta stoffet och skriva mäktig epik om det stora fosterländska kriget, men i stället var det hans obearbetade dagboksnotiser som överlevde honom och nu utkommer i svensk översättning.

Gelfand, partimedlemmen som vid krigsslutet aspirerade på politiska befattningar, framstår som så mycket mer aningslös än den klarsynte White, på en gång en drömmande skönande och troende kommunist. Han var obrottsligt lojal mot Lenin, Stalin och Sovjetunionens bärande ideal och rördes till tårar när han nåddes av Romain Rollands och Aleksej Tolstojs dödsbud. Om White ofta spetsade sina betraktelser med från beska, var Gelfand en idealistisk konstnärnatur som brast ut i högbröstad patetik och gärna åkallade ödet. Hans dagbok har formen av ett levande kollage över hans tid i det sovjetiska Tyskland 1945-46, över vardagens vedermödor och glädjeämnen, storpolitik och motsättningar, sprit, kvinnor och sång. Här samsas meteorologiska iakttagelser och känslosamma utbrott med personliga brev, sakliga rapporter och existentiella reflektioner. Det är ett sällsynt vittnesbörd från den sovjetiska zonen, på västeuropeiska språk närmast unikt.

I april 1945, bara någon vecka före Tysklands villkorslösa kapitulation, kom Gelfand till Berlin. Han stannade i trakten under drygt ett år och upplevde hur den tyska huvudstaden genomgick en

En i raden. Charmören Gelfand tillsammans med en tyska.

håpnadsväckande metamorfos, från en sjunkande metropolis till en nymnordad storstad som sjöd av återuppbyggnadens alla aktiviteter. Ofta förundrades han över de stora krafter som var i rörelse och försökte klä dem i ord, men i soldatmiljöns intoleranta värld var det våldet och vodka som härskade och intellektuella excesser bemöttes enbart med hån. Han trivdes bäst när han var på upptäcktsfärd på egen hand, när han frimodigt kunde slå sig i slang med vanliga människor och bli hembjuden till någon.

Stora delar av Gelfands dagbok hösten 1945 och våren 1946 handlar om kvinnor. Samtidigt som han fördömde de otaliga rödarmister som förgrep sig på tyskor sukade han ideligen efter egna kvinnor. Hans vinnande sätt och fördelaktiga maner tilltalade av allt att döma alla de kvinnor som passerade revy, men han hade svårt att knyta mer varaktiga förbin-

delser. När vantrivsel och hemlängtan ansatte honom på allvar erkände han för sig själv att han nog aldrig skulle kunna älska en tyska såsom han älskade flickorna därhemma.

Dessa dagboksanteckningar, tagna för var de är, bildar en intressant kontrast till de uppsplitande skildringar som återfinns i *En kvinna i Berlin* (återutgiven på svenska 2005), en smärtande vittnesutsaga av en anonym tyska i krigets absoluta slutskede. Gelfands notiser har inte mycket av denna boks litterära kvaliteter, men bidrar ändå till mångfalden genom att förskjuta perspektivet. I Röda arméns namnlösa led framtonar ett ansikte.

OSMAR WHITES *Segrarnas väg* och Vladimir Gelfands *Tysk dagbok 1945-46* är var och en i första hand ett *document politique*; knappast någon av dem kan som *En kvinna i Berlin* kallas ett *document humain*. Ett verk som emellertid förenade skarp samhällsanalys med meditation över det mänskliga var Stig Dagermans *Tysk höst*, den i mitt tycke främsta skildringen av efterkrigsruinernas Tyskland. Dagerman såg trots sin ungdom hur storpolitiken fortsatte att diktera livsvillkoren och spela mörkmännens i händerna:

Det finns [...] i Tyskland en stor grupp ärliga antifascister som är mer besvikna, hemlösa och besegrade än någonsin de nazistiska medlöparna, besvikna därför att befrielsen inte blev så radikal som de hade tänkt sig, hemlösa därför, att de inte ville solidariser sig vare sig med det tyska missnöjet, i vars ingredienser de tycker sig spåra alltför mycket dold nazism, eller med den allierade politiken, vars eftergivenhet gentemot de forna nazisterna de iakttag med bestörtning, och slutligen besegrade därför att de tvivlar på att de som tyskar kan ha några som helst aktier i den allierade slutsegern, samtidigt som de inte är lika övertygade om att de som antinazister inte har några andelar i det tyska nederlaget. ■■

Litterärt översättarseminarium Anmälan senast den 15 april

Till svenska från franska, ryska,
tyska, tjeckiska och (ev.) turkiska.
Distansutbildning, halvtid.

Mer information: www.sh.se

södertörns
högskola

UNIVERSITY COLLEGE

10 år
1996-2006

HISTORIEN | DROTTNING KRISTINA

I väntan på den snustorra biografien

Peter Englund tar drottningens politiska ambitioner på allvar

DET ÄR SVÅRT ATT SKRIVA om drottning Kristina. Inte för att hennes historia inte är spännande nog, tvärtom. Nästan varje skede i hennes livshistoria kan omgärdas med utropstecken. Bara detta att födas som dotter till den store Gustav II Adolf, lejonet från Norden, protestanternas förmenta befriare. Att sedan förlora sin far som sexåring och skiljas från modern strax därefter för att uppfostras till regent. Att få sin religiösa uppfostran av Sveriges vid den tiden mest vidsynte teolog och sin politiska uppfostran av en av Europas skickligaste statsmän. Att regera under förhandlingarna om den Westfaliska freden, ett av de viktigaste stegen mot en modern syn på stater och på krig. Att trotsa de grundläggande föreställningarna kring det gudomliga kungliga kallet och abdikera. Att trotsa alla storsvenska, protestantiska föreställningar och konvertera. Att vidare ägna hela livet åt att trotsa föreställningarna om hur en kvinnlig konvertit utan land borde bete sig. Nog finns det stoff.

Men det finns två problem. Det ena är Kristina själv. Genom sin självbiografi, sina brev och sina aforismer har hon redan börjat skriva sin egen historia med en så stark och fängslande röst att man lätt fastnar i hennes version, trots att den helt uppenbart är tillrättalagd just för att sprida glans över den forna drottningen. Det andra är hennes kön. Redan i Kristinas samtid spreds otaliga pamfletter som smutskastade Kristina antingen för att hon inte var kvinnlig nog (hon hade konstiga kläder, talade med grov röst, hade lesbiska böjelser, var hjärtlös och grym) eller för att hon var kvinna (det vill säga ombytlig, opålitlig och översexuell). Hennes biografer har också svårt att frigöra sig från hennes kön. Det har i värsta fall lett till ett medicinskt och psykologiskt mumbo-jumbo som utgått från Kristinas röstläge, menstruationer, eventuella sexualliv och inställning till äktenskapet, i andra fall till att hennes handlingar alltid tolkats utifrån hennes psyke och sällan utifrån hennes politiska ambitioner. Allt detta har fått mig att längta efter den snustorra politiska biografien om Kristina, en biografi om hennes relation till riksrådet, hennes agerande i förhandlingarna inför Westfaliska freden och så vidare – kort sagt en biografi där äktenskapet och kärleken tar lite mindre plats.

Av

ANNA MARIA FORSSBERG

Fil. dr i historia
vid Stockholms universitet

SILVERMASKEN

En kort biografi över drottning Kristina

Peter Englund

Albert Bonniers förlag (182 s.)

Det är inte den biografien som Peter Englund skrivit, men han har tagit ett viktigt kliv på vägen. Hans korta biografi (knappt 200 sidor) är långtifrån snustorr, men den behandlar Kristina som den politiker hon var. Visst får vi också läsa om hennes kärleksliv, men inte bara. Englund har inte gjort särskilt mycket egen forskning, utan lutar sig mot det betydande antal undersökningar som redan finns, men han tillför egna reflektioner och infallsvinklar. Han låter Kristina tala genom en rad citat men tar henne inte alltid på orden. Han lyckas faktiskt frigöra sig från hennes röst, och vad mer är hamnar han inte i det tröttsamma antingen-eller-tänkande som ofta präglar skrifter om Kristina. I Englunds bok framstår Kristina som en människa med styrkor och svagheter, ibland handlande fel och ibland rätt, inte som en ängel eller demon.

KRISTINA INLEDDE sin egen självbiografi med orden: "Jag föddes med segerhuva och hade allenast ansiktet, armarna och benen fria. Jag var luden över hela kroppen och hade en grov, stark stämma. Allt detta gjorde att mina jordemödrar, som tog emot mig, trodde att jag var en gosse." Detta brukar vara den självklara utgångspunkten när man skriver om Kristina, men Englund väljer annan. Hans bok börjar i stället med en scen från Spanien: Calderón har skrivit en pjäs om Kristina, men hon har just blivit politiskt inopparat och pjäsen kan därför inte spelas. Calderón och hans pjäs är med som exempel på alla otaliga försök att fånga Kristina i en form, att förklara henne. Men exemplet visar också hur snabbt Kristinas popularitetspendel har svängt både under hennes livstid och senare, från allas favoritkonvertit till världens största sköka och tillbaka igen. Englund intresserar sig för hur Kristina blev KRISTINA, hur det som

var en människa av kött och blod blev en idé. Frågan kan förefalla lite märklig eftersom Englund själv understryker hur skiftande Kristinaporträtten varit genom historien – att tala om en KRISTINA låter sig knappast göra. Läsaren får i stället ta del av olika pusselbitar: hur hon levde, hur hon beskrev sig själv, hur andra har beskrivit henne. Jag utgår från att bokens titel, som anspelar på den silvermask som Kristina begravdes med i Rom, just ska läsas som en anspelning på frågor om identitet och historieskrivning.

Boken följer ingen kronologi, utan väver samman en rad scener från drottningens liv till en helhet. Det är ingen ny bild: uppväxten, relationerna till Karl Gustav, Magnus Gabriel de la Gardie och Ebba Brahe, Kristinas fantastiska dompterrande av riksdagen, hemlighetsmakeriet kring konversionen, abdikationen, vistelsen i Spanska Nederländerna, den problematiska relationen till påven, det påbörjade samarbetet med Mazarin, avrättandet av Monaldesco, kärleken till Azzolino – allt finns med men i bruten följd. För den insatte läsaren ger det boken fräschör, men jag misstänker att den som inte är lika klar över Kristinas biografi kan finna det hela en smula förvirrande. Till sin hjälp har läsaren dock en uppställning med viktiga årtal och händelser i Kristinas liv.

I DEN KVINNOFIENTLIGA litteratur som var populär på 1600-talet var ombytthet och otillförlitlighet återkommande kvinnliga karaktärsdrag. Föga förvånande var detta en utgångspunkt också för de politiska pamfletter där Kristina smutskastades. Abdikationen och konverteringen kunde på detta sätt hållas mot henne. Englund skriver om de ständiga förändringar som Kristina undergick från ett annat perspektiv. Det kunde verka som om hon var ombytlig, menar han, men i själva verket var hon konsekvent. Hon abdikerade inte för att avsäga sig makten, och hon konverterade inte för att kunna gå in för ett andligt liv i stillhet. Konverteringen var inte målet, utan medlet. Det stora målet var något annat, nämligen självständighet. Hon ville inte underordna sig någon man, inte underordna sig den protestantiska kyrkan, inte underordna sig någon världslig makt. Det fanns bara en stad där hon inte behövde konkurrera med en annan furstemakt: Rom.

► Men den åtråvärda självständigheten var inte så lätt att uppnå. Kristina hade givit upp sin tron men hade inga planer på att ge upp sin maktposition. Hon tänkte sig en roll i den europeiska storpolitiken. Allra helst som fredsmäklare mellan Frankrike och Spanien, men det gick om intet. För att hävda sig politiskt behövde hon uppträda som en härskare, med det entourage av välklätt tjänstefolk som etiketten krävde. Men pengarna ville aldrig räcka. Den fria roll hon skrivit till sig själv blev allt svårare att spela: en drottning utan land väckte inte samma respekt som hon hoppats. Hon var ideligen tvungen att komma på nya strategier. Med Mazarin planerade hon att hon skulle bli regent i Neapel efter en fransk invasion, men inte heller detta gick Kristinas väg. I ett försök att skynda på det hela skrev hon till Mazarin: "Nyheter för dagen hotar världen med ett stort lugn; jag älskar stormen och fruktar vindstilla." Citatet säger mycket om hennes febrila aktivitet och hennes inställning till politiken. Nya stora projekt följde, men det var bara i Rom som de verkligen lyckades och Kristina skaffade sig ett politiskt inflytande.

Kristinas grandiosa självbild fick sig många törnar. Under den senare delen av hennes liv kan man också se en större ödmjukhet hos henne, även om hennes självkänsla består. En fördel med boken är de rikliga citaten från Kristinas självbiografi, aforismer och brev. Att få en inblick i den sammansatta personlighet som var Kristina är fascinerande.

PETER ENGLUND SKILDRAR Kristina som en människa som levde med pennan i hand, som älskade att läsa och skriva, som ständigt använde sitt intellekt. Skildringarna av hennes existentiella vetenskapstörst är spännande. Hennes bryderier om hur hon skulle kunna förena stark religiös tro med ett intresse för vetenskapens stora frågor känns moderna, mänskliga och modiga.

Englund skriver flyhänt, och som läsare dras man med i ordglädjen. Många formuleringar är träffsäkra och nyskapande, men det händer att språket får växa lite väl fritt. Kanske har det ibland gått lite för fort? Ändå finns i boken en vilja att förstå Kristina, att göra hennes mångfasetterade person rättvisa, som jag sympatiserar med. Det finns inte någon KRISTINA, och en skildring av en person omgiven av så många motstridiga omdömen som Kristina kommer aldrig att bli något annat än en skiss, ett förslag. Att Peter Englund är så tydlig på den punkten gör hans biografi mer trovärdig. Än finns mycket att säga. Den snustorra biografien återstår fortfarande att skriva, men vi kan glädja oss åt en bok som skildrar drottningen utifrån hennes kanske viktigaste persona – politikern. ■

HISTORIEN | GUSTAV IV ADOLFS FALL 1809

Statskupp på svenska

Teorier om kollektivt handlande ger ny kunskap om 1809

STATSKUPPEN DEN 13 MARS 1809 satte punkt för det kungliga enväldet i Sverige och är en avgörande händelse i landets politiska historia. Men hur gick den egentligen till? Arresteringen av Gustav IV Adolf, som genomfördes av general Carl Johan Adlercreutz och sex gardesofficerare på Stockholms slott, är i det här sammanhanget inte det intressanta. Initiativet till revolten kom från Västra armén, som försvarade gränsen mot Norge och ur vilken förband under befäl av överstelöjtnant Georg Adlersparre hade satt sig i rörelse mot Stockholm från Karlstad redan den 7 mars. Arresteringen av kungen var snarast ett sätt för Adlercreutz att förekomma de upproriska innan de hunnit nå huvudstaden. Först den 22 mars, nio dagar efter det att Gustav IV Adolf fängslats, höll Västra armén sitt intåg i Stockholm. Där dröjde de sig sedan kvar ända till den 18 juli.

Hur hade Adlersparre fått med sig officerare och soldater? Hur motiverade upprorsmännen sitt agerande för sig själva och omvärlden, och hur kunde en stor armé rent praktiskt föras tvärs genom landet utan förberedelser? Detta är några av de frågor historikern Mats Hemström försöker besvara i sin doktorsavhandling *Marschen mot makten*.

EFTERSOM ÅRET 1809 har den betydelse det har i svensk historia rör sig Hemström i en terräng som är väl upptrampad. Om man som Hemström väljer att betrakta statskuppen som en social rörelse och tar fotfäste i nutida teorier om kollektivt handlande går det ändå att utvinna ny kunskap. Det är statskuppen som process och politisk manifestation som intresserar författaren. Hur formerades och spreds konsensus inom militära kretsar om att en regimförändring var nödvändig? Hur mobiliserades till handling, och hur demobiliserades därefter upprorsrörelsen? För att kunna utreda detta studerar han kuppens organisatoriska förutsättningar, upprorsmännens identitetsföreställningar och hur de kommunicerade dessa internt och till omvärlden.

Det senaste större bidraget till forskningen före Hemström var Uppsala-professorn Sten Carlssons doktorsavhandling *Gustav IV Adolfs fall* år 1944. Som djupare missnöjesorsak lyfte Carlsson fram kungens utrikespolitik, som hade fört Sverige in i ett trefrontskrig med

Av

GUNNAR ÅSELIUS

Docent i historia vid Försvarshögskolan i Stockholm

MARSCHEN MOT MAKTEN

Västra arméns revolt och väg till Stockholm 1809

Mats Hemström

Studia Historica Upsaliensa 219 (277 s.)

Frankrike, Ryssland och Danmark-Norge. Även om officerarnas missnöje med monarken hade uppstått redan under det misslyckade fälttåget mot fransmännen i Pommern 1805–07, tog det formen av konkreta kupplaner först hösten 1808. Det som fick bägaren att rinna över var enligt Carlsson att kungen efter en misslyckad landstigningsoperation i Finland berövats rikets gardesregementen deras rangstatus. Hemström vill dock tona ned gardesregementenas degradering som tändande gnista. Det manifest som upprorsmännen utfärdade nämnde inte händelsen, vilket hade varit naturligt om ilskan över gardesdegraderingen varit det som samlat officerskåren. Ett sådant upprop har alltid en mobiliserande funktion, menar han.

Redan i slutet av 1808 rådde konsensus inom vissa officers- och ämbetsmannakretsar i Stockholm om att kungen borde avsättas. Det var emellertid endast i Västra armén som man lyckades sprida denna konsensus vidare. Att soldater och officerare var samlade på grund av kriget var en första förutsättning. Dessutom hade en tillfällig vapenvila ingåtts med norrmännen på nyåret 1809, varför det fanns tid att diskutera politik och inhämta information om stämningsläget vid andra förband. Överadjutanten vid Västra arméns högra flygel (Värmlandsfördelningen), överstelöjtnant Georg Adlersparre, blev snart en centralgestalt. Senare hävdade han att det var anonyma brev som uppmanat honom att delta i en resning mot kungen. Ett av breven återgav ett rykte om att Napoleon vid sitt möte med tsaren i Erfurt i oktober 1808 diskuterat en delning av Sverige mellan Ryssland och Danmark. Det var detta hot som fått Adlersparre att ställa sig i spetsen för sammansvärjningen.

Adlersparre begärde tjänstledigt och ägnade sedan januari åt att tillsammans

med andra officerare vid Västra armén resa runt till kolleger i mellersta Sverige för att undersöka deras inställning. Ett problem för en historiker är att statskupper under planeringsstadiet knappast avsätter något skriftligt källmaterial. Vi vet dock att utkastet till upprorsmanifestet förelåg redan i början av januari, och det är rimligt att tänka sig att det var denna text som de invigda fick ta ställning till. Texten innehöll ingen kritik mot kungens person. Gustav IV Adolf nämndes inte alls. I stället beskrev sig upprorsmännen som krigsmän, som gripit till vapen och nalkades huvudstaden för att återge fred "åt vårt olyckliga, styckade, döende Fädernesland" och trygga riksdagens möjligheter att sammanträda i detta syfte. I proklamationen kommunicerades upprorsrörelsens identitet som "nationens räddare", vilket ju inte är ovanligt vid militärkupper.

Kuppmännen fick snart klart för sig att inga förband längs marschvägen avsåg ingripa till regimen försvar. När det blev tid för avmarsch tillfrågades personalen vid Värmlandsfördelningen om den ville vara med om att rädda fosterlandet. Ingen tvingades. Några officerare som inte ville bryta sin trohetsed mot monarken fick stanna hemma. För manskapet vågade man dock inte berätta att det handlade om att avsätta kungen. I stället delades löneförskott och extra tobak och brännvin ut. De allra högsta befattningshavarna längs marschvägen – överstar och landshövdingar – blev tillfälligt arresterade, men på det hela taget gick alltsammans ovanligt fredligt till. Sammanlagt var det bortåt 2 000 man som lämnade bivackerna kring Karlstad, och i Örebro och Västerås anslöt sig ytterligare 1 500 man.

För att transportera trupper inom riket skulle enligt 1791 års tågordning länsstyrelserna organisera bönderna, så att de med jämna mellanrum väntade längs marschrutten med skjuts och hästar. Livsmedel och foder skulle ställas till förfogande på anvisade rastställen och bönderna få betalt, antingen av kronofogden i efterhand eller direkt av officerarna med kontanter som de rekvirerat hos kronofogden. Detta innebar att marschen till Stockholm också krävde samarbete med de civila myndigheterna och med allmogem. Det förekom i några fall att lokala ämbetsmän fick hotas med våld för att lämna ut kontanter men samarbete var den dominerade attityden, trots att landshövdingarnas underskrifter saknades och rekvisionerna därför var olagliga. Också bönderna stödde marschen och skjutsade i flera fall soldaterna längre sträckor, och i högre tempo än vad som var stadgat.

Rykten om Västra arméns uppror nådde kungen den 9 mars, men det dröjde till den 12 mars innan han fick bekräftel-

se. Cheferna för Västra och Södra arméerna befalldes att ingripa men valde att sjukskriva sig, liksom generaladjutanten af Tibell (nog har uppfattningen att det moderna Sverige föddes 1809 visst fog för sig!). Att Gustav IV Adolf arresterades följande dag blev en misräkning för Adlersparre, liksom att den nya regimen omgående kallade till riksdag. Därmed hade marschen förlorat sitt berättigande. Den tillförordnade regenten hertig Karl uppmanade Adlersparre att komma till Stockholm med en mindre del av armén, men då omdefinierade upprorsrörelsen orsakerna till sin mobilisering. Samma polis och samma riksråd satt kvar som under den avsatte kungen, påpekades det, och man hade anledning att frukta repressalier om man inte fortsatte att uppträda samlat. Intåget hölls ändå med fanor och klingande spel för att kommunicera status som segrare, och under högtidliga former tog officerarna av sig de vita armbindlar som sedan statskuppen 1772 markerat svenska officerares trohet mot den gustavianska regimen.

Adlersparre, som blev överste och statsråd, vägrade att likt andra förbandschefer i Stockholm ställa sig under befäl av Adlercreutz, som var generaladjutant, utan tog endast order av hertig Karl. Spänningen mellan de två revolutionshjältarna Adlercreutz och Adlersparre växte och Adlersparre ville inte att Västra arméns officerare umgicks med officerare från andra förband. Nu avtog upprorsle-

darens popularitet bland de egna. Sedan riksdagen samlats i maj blev det dessutom allt svårare att motivera truppernas närvaro i huvudstaden. Flera av officerarna deltog i Riddarhusets överläggningar, och det blev då också uppenbart att upprorsrörelsen inte längre representerade någon enad politisk uppfattning. När Västra armén på order av Karl XIII till sist lämnade Stockholm i juli var upprorsrörelsen därför i praktiken redan demobiliserad.

GENOM ATT DE TEORIER Hemström använt fokuserar på kollektivt handlande är det möjligt att den karismatiske ledarens betydelse för ett lyckat uppror kommit i skymundan i undersökningen. Adlersparre hade lämnat sin officerstjänst efter Norrköpings riksdag år 1800 i opposition mot kungen, länge levt som privatlärare och återinträtt i armén först efter krigsutbrottet 1808. Han var i realiteten en outsider inom officerskåren och hade ingen karriär att riskera. Han var också alltför udda och oslipad för att få någon politisk roll efter kuppen. En möjlig tolkning är att det som inledde rörelsens demobilisering var den avtagande respekten för Adlersparre under vistelsen i Stockholm.

Dessa synpunkter förändrar inte bilden av Hemströms avhandling som en gedigen forskningsprestation om en central händelse i svensk politisk historia. Trots en omfattande existerande litteratur på området har författaren lyckats fördjupa våra kunskaper. ■

HISTORIEN | 1300-TALET ITALIEN

Historiskt underhållningsvåld

Hawkwood tog kriget på entreprenad

FACKBÖCKER med bestsellerambition blir allt tjockare. Konceptet verkar vara hämtat från snabbmatsbranschen. Störst är bäst. Nu läggs den ena litterära jumboburgaren efter den andra på bokhandlarnas diskar. Och liksom när det gäller andra burgare frågar man sig om näringsvärdet verkligen är i paritet med omfånget. Frances Stonor Saunders biografi över Sir John Hawkwood är på 375 sidor i den svenska översättningen. Eftersom så lite är känt om Hawkwoods personlighet behövs det en hel del utfyllnad för att boken skall få ett säljbart format. Men de italienska småstaterna under 1300- och 1400-talet är en outtömlig källa för våldsunderhållning.

Stonor Saunders inleder med tio sidor

Av

LENNART LUNDMARK

Docent i historia

**DEN DJÄVULSKE ENGELSMANNEN
HAWKWOOD**

Blod, guld och ära i 1300-talets Italien

Frances Stonor Saunders

Översättning: Margareta Eklöf

Norstedts (375 s.)

med de mest motbjudande inslag hon kan hitta i medeltida krigsskildringar. Varianten att stridande "trampade omkring i sina egna tarmar" har jag inte stött på förut, men numera gäller det att ta i ordentligt. Sedan fyller hon på med stympningar och ►

► övriga tortyrmetoder. Detta innan hon ens nämnt föremålet för biografien.

Engelsmannen John Hawkwood deltog i det så kallade hundraårskriget i Frankrike. Man kan säga att det varade 1337–1453. Striderna pågick inte oavbrutet utan blossade upp lite då och då. Åren 1346–60 var ett tämligen intensivt skede, sedan följde en lugnare period. Då drog många av de sysslolösa krigarna till andra områden i Europa för att berika sig som legosoldater. Hawkwood kom till Italien 1362. Där fanns goda möjligheter till förtjänst i krigen mellan självständiga städer, småstater och påvemakten, som då var inne i sin värsta förfallperiod.

I Italien blev Hawkwood en av de kondottiärer som organiserade arméer i företagsform med anställda jurister, skrivna avtal med uppdragsgivarna och kontrakt med soldaterna (det italienska ordet *condotta* betyder kontrakt). Formalia var viktiga, även om villkoren sällan respekterades. Soldaterna fick sin lön om plundringsbytet var tillräckligt stort. Troligen tillämpade Hawkwood samma grundprincip som i hundraårskriget, nämligen att den plundrande soldaten gav en tredjedel av sitt byte till närmaste högre befäl, som i sin tur gav en tredjedel till sin närmaste överordnade och så vidare. Några andra lojaliteter än pengarna hade inte Hawkwood. Han krigade bland annat för Pisa mot Florens, för Perugia mot påven, för Milano mot Florens, för påven mot Milano, för Padua mot Verona och för Florens mot Milano.

HAWKWOOD VAR EN av sin tids entreprenörer, ett begrepp som vanligen brukar ges en positiv klang. Men entreprenörskap har både ljusa och mörka sidor. Entreprenörer kan använda sin energi och uppslagsrikedom till produktiva aktiviteter, men också improduktivt ocker eller destruktiv organiserad brottslighet. Kondottiärerna brukar användas som ett typiskt exempel på fördärligt entreprenörskap. Den tidiga handelskapitalismen hade skapat sina egna stater där det likvida kapitalet skänkt företagaren en ny känsla av obegränsad makt. Den hårt reglerade medeltida ekonomin började ströta samman under tyngden av nypräglade guldmynt. Men det tog tid att skapa ett institutionellt ramverk för den nya ekonomin. Övergångsperioden gav gott om utrymme för destruktiv entreprenörsanda.

Kondottiärkompanierna var en högriskbransch där vinsterna kunde bli stora. Hawkwood samlade på sig rikedomar trots att han inte var särskilt framgångsrik som befälhavare. Regelrätta fältslag mot en fiendearmé förlorade han ofta. Sedan tog han revansch genom härjningar bland den försvarslösa civilbefolkningen.

En av hans segrar dras ibland fram som

Niding. Paolo Uccellos fresk av John Hawkwood i Florens katedral.

bevis på att han var en skicklig fältherre. Den föga märkvärdiga bedriften ägde rum vid Castagnaro 1387. Hawkwood marscherade först alltför långt in på fiendens territorium, hamnade i en fälla och blev innesluten. Hans decimerade och uthungrade kompani lyckades efter en tid ta sig in i en fästning där det fanns ett livsmedelsförråd. Där intog han goda försvarsställningar. Den numerärt överlägsna fiendearmén gjorde ett omdömeslöst anfall som, enligt krönikorna, kostade den 716 stupade, 846 sårade och 4 260 fångar.

DET VAR HAWKWOODS KOMPANI som genomförde den ökända massakern i Cesena 1377. Den brukar betecknas som en av de vidrigaste i Västeuropa under medeltiden. Kompaniet belägrade staden på påvens uppdrag. Men soldater kunde i mindre grupper gå in i staden och göra affärer. Ett bråk i ett slakteri ledde till att några soldater blev dödade. Efter förhandlingar lovade den kardinal som hade högsta befälet att saken var ur världen. Han låtsades avskeda Hawkwood och hans soldater. Medborgarna lämnade då ifrån sig sina vapen. Under natten trängde Hawkwood och hans män in i staden och läste portarna inifrån för att ingen skulle undkomma. Med huggvapen och lansar dödade de sedan alla som de kunde komma åt, inklusive kvinnor och barn.

Till slut lyckades några stadsbor bryta upp en av stadsportarna så att människor kunde fly. Källkritiska beräkningar har kommit fram till att Cesena hade 25 000 till

30 000 invånare. Av dessa massakrerades mellan 3 000 och 8 000. Hawkwood hade svårt att ta paus mellan våldsdåden. Så snart ett uppdrag var avslutat sökte han nya möjligheter att plundra, döda och bränna ner. Det är i stort sett det enda vi vet om hans personlighet. Därför tvingas Stonor Saunders till långa utvecklingar. Bakgrundsinformation är naturligtvis önskvärd i en biografi, men här växer kulisserna in över scenen så att de skymmer skådespelaren. Den heliga Katarina av Siena har tilldelats en stor roll för att rädda åtminstone en del av föreställningen. Hon var inblandad i striderna mellan påvemakten och de italienska småstaterna vid ungefär samma tid som Hawkwood. Hon är också en betydligt intressantare människa med sina kast mellan makthunger, självsvält och självförgudning.

Mot slutet av sitt liv hyrdes Hawkwood in av Florens under en längre period, och han upphöjdes till symbol för stadens krigsmakt efter några lyckade fältslag. När han dog 1394 var han 74 år, en aktningvärd ålder för en legosoldat. Även sedan han dött död exploaterade Florens hans rykte för att avskräcka eventuella angripare.

HAWKWOOD FRAMSTÅR SOM en sällsynt föraktlig individ. Trots det har Stonor Saunders svårt att bestämma sig för om hon skall uppröpas över grymheten i hans illdåd eller ge honom och hans män samma karaktär som Sherwoodskogens muntra grabbar i Robin Hood-filmerna. Å ena sidan är hennes syfte att illdåden skall väcka ett slags äcklad förtjusning hos läsaren, å den andra måste de ursäktas eftersom det faktiskt var Guds egna engelsmän som utförde dem. Ibland blir försöken att hitta förmildrande omständigheter ovanligt krystade. Som när Stonor Saunders skriver att Hawkwoods kompani efter en belägring "ödelade den omgivande landsbygden för att få utlopp för sin energi".

Det kan vara legitimt att beskriva våld, kanske till och med i detalj. Men då har läsaren också rätt att kräva att skildringen skall ge upphov till analys och reflektioner. I Stonor Saunders bok finns inget av detta, bara ett närmast vållustigt upprådande av illgärningar.

HISTORIEN ÄR en outtömlig källa för underhållningsvård, som dessvärre är en säljbar produkt i ett kulturklimat där de massmedier som vädjar till människans lägsta instinkter blivit de mest efterfrågade. Hittills har vi mest oroat oss för att historia är vinklad i propagandasyfte. Men sådant missbruk ledde åtminstone emellanåt till en engagerande debatt om människan, makten och sanningen om det förflutna. Nu riskerar vi att bli överkölda av en såpahistoria som bara alstrar flyktiga bubblor.

HISTORIEN | SVENSK IDROTTSRÖRELSE

Slut på kritiken av sportfånar

Ären då idrotten intog den svenska samhällsarenan

UNDER SENARE ÅR har allt fler forskare intresserat sig för den svenska idrottens historia. Det stora flertalet studier har dock haft fokus på en mycket avgränsad tidsperiod: mellankrigstiden. Förklaringen är enkel. Till stor del var det under 1920- och 1930-talet som den moderna svenska tävlingsidrotten fick sina former. Först och främst var det under dessa decennier som idrotten utvecklades till en verklig massrörelse. Perioden kännetecknades av en närmast explosionsartad tillväxt av föreningar och klubbar över hela landet, vilket fick till följd att idrottsrörelsen såväl geografiskt som socioekonomiskt övergav sin tidigare karaktär av stadsfenomen förbehåller samhällets bättre bemedlade grupper. Parallellt fick idrotten sitt kommersiella genombrott. Fotbollsmatcher, friidrottslandskamper och motorsport är bara några exempel på idrottsevenemang som lockade storpubliker och som gav förbund och föreningar nya inkomster av sål-lan skådat slag. Det stora idrottsintresset underblåstes av medierna. I dagspressen började sportnyheterna att samlas under särskilda, permanenta avdelningar. Även i Radiotjänsts utsändningar (med början 1925) blev idrott omedelbart ett självklart inslag. För de specialintresserade fanns dessutom en flora av idrottstidningar.

Men det ökade idrottsintresset uppskattades inte på alla håll. Inte minst i riksdagen höjdes återkommande kritik mot ett tilltagande "sportfåneri" och "tävlingsraseri". Den allvarligaste krisen uppstod redan 1921 i efterdyningarna av en fransk storboxares uppvägningsmatch i Stockholm. Ett oväntat stort publikt och massmedialt intresse för händelsen utmynnade i en omfattande debatt om idrottens "urartningstendenser" följt av kraftiga sänkningar av idrottens offentliga understöd. Ett decennium senare inledde Ivar-Lo Johansson en ny, men för idrotten lika misskrediterande, kulturradikal debatt med pamfletten "Jag tvivlar på idrotten".

I slutet av 1940-talet hade situationen blivit fundamentalt annorlunda. I riksdagen sjöngs nu idrottens lov i alla tonarter och av samtliga partier. Frågan var inte längre om idrottsrörelsen förtjänade statens stöd – utan hur många miljoner kronor som det statsfinansiella läget kunde tillåta. Inte heller av den tidigare kulturdebatten syntes ett spår. För det stora fler-

Av
JOHAN R. NORBERG
Universitetslektor
i idrottsvetenskap vid Malmö högskola

IDROTT, KRIG OCH NATIONELL GEMENSKAP

Johnny Wijk
Symposion (359 s.)

talet hade idrottsrörelsens samhällsnytta i det närmaste blivit en självklarhet. Hur kommer detta sig? Vilka faktorer bidrog till att idrottsrörelsen så märkbart stärkt sin position?

HISTORIKERN JOHNNY WIJK driver i *Idrott, krig och nationell gemenskap* tesen att beredskapsåren 1939–45 är viktiga ledtrådar till den avklingade idrottskritiken och idrottsrörelsens "definitiva genombrott på den offentliga arenan". I en ingående skildring av idrottens utveckling under krigsåren framhålls två samverkande processer: dels att kriget gav idrottsrörelsen särskilda förutsättningar att profilera sig på en större samhällsarena, dels att beredskapsårens samförståndsriktade samhällsklimat bidrog till att idrottens samhällsnytta "upptäcktes" på flera nya områden.

En stor del av den empiriska redogörelsen handlar således om idrottsrörelsens agerande under krigsåren. Mer konkret visas hur olika idrotter och förbund frångick sin tidigare relativt elitinriktade verksamhet till förmån för breda, folkhälsoinriktade massevenemang. Det första exemplet är kanske det mest intressanta. Redan vintern 1940 skapades nämligen en helt ny idrottsaktivitet, fältsport, vars explicita syfte var att stärka svensk beredskap och den fosterländska lojalitetsandan. Som namnet antyder handlade det om brett upplagda friluftaktiviteter med inslag av skidåkning, överlevnadsövningar, orienteringskunskap och allmän naturkännedom. Bakom initiativet stod dessutom en exklusiv kommitté av militärer, prominenta idrottsledare och friluft- och beredskapsorganisationer med kronprins Gustav Adolf som ordförande. Det blev en omedelbar succé. Under vintern 1940 vallfärdade tusentals människor ut i skog och mark för att pröva på olika fältsportsaktiviteter. Och även om allmänhetens intresse därefter avtog kom verksamheten

att fortgå även de följande krigsåren. Inom idrottsrörelsen blev fältsportens framgångar ett tydligt bevis på att den unika situation som beredskapen innebar kunde utnyttjas för att locka den breda allmänheten. Våren 1940 lanserades således den första riksmarschen. Under parollen "Kom som du är, gå som du kan" uppmanade Svenska gångförbundet befolkningen att i organiserade former vandra en sträcka på 10 km. Även denna gång blev gensvaret över förväntan med 100 000-tals registrerade deltagare. Genom särskilda stadskamper och liknande utmaningar underblåstes intresset ytterligare. Våren 1941 kulminerade det hela dessutom i en folklandskamp mellan Sverige och Finland som samlade hela 2,5 miljoner deltagare (och med Finland som överlägsen segrare).

Andra idrottsförbund ville inte vara sämre. Inom kort följde nya massevenemang i form av orientering, "allcykling" och skidåkning. Gymnastikförbundet höll sig långt framme med husmodersgymnastik och andra motionsevenemang. I redogörelsen för de många massevenemangen finns dessutom en intressant sidoeffekt. Både startavgifter och den medföljande märkesförsäljningen (ett bevis för avklara-de strapatser) gav de ansvariga förbunden stora inkomster.

ETT ANNAT TEMA SOM Wijk tar upp är idrottsrörelsens agerande inom ramen för ungdomspolitik. Under beredskapsåren spreds en omfattande moralisk panik kring ungdomens fritidsvanor och "dansbaneeländet". Debatten präglades av en tudelad syn på ungdomen. De ungdomar som var aktiva inom föreningslivet fick i allmänhet ett gott anseende. Deras val av fritidssysselsättning togs som ett bevis för ett intellektuellt och samhällsorienterat intresse, och de kom därför att betraktas som allvarsamma, seriösa och väl värda samhällets respekt. Problemet blev i stället alla de andra – den så kallade föreningslösa ungdomen.

För idrottsrörelsen innebar debatten både ett problem och en möjlighet. Naturligtvis var det misskrediterande att många idrottsföreningar arrangerade danstillställningar och andra "idrottsfester" i syfte att stärka den egna klubbkassan. Detta kunde dock förlätas om idrottsrörelsen visade krafttag när det gällde att värva nya ungdomar till det hälsosamma föreningslivet. Med början 1942 vidtog således en serie åtgärder. Bland annat ordnades särskilda idrottsdagar där ungdomar kunde pröva på olika idrotter. Parallellt satsades stort på ungdomsledarutbildningar och propagandabroschyrer. Och satsningen bar frukt. Nya ungdomsskaror anslöt i rask takt, vilket både stärkte idrottsrörelsens samhällslegitimitet ►

► som ungdomsfostrare och ökade föreningsmedlemsantal.

WIJK AVSLUTAR DEN EMPIRISKA redogörelsen med ett kapitel om elitidrottens utveckling under beredskapsåren. Inte förvånande dominerar framställningen av den svenska medeldistanslöparen Gunder Häggs makalösa karriär. Kapitlet är ovanligt så till vida att svensk idrottsforskning mycket sällan intresserat sig för elitidrott eller enskilda idrottsutövare. Wijk visar dessutom att Hägg genom sina ständiga världsrekord och segrar blev en folkhjärte som bidrog till att stärka svensk nationalism och samhörighetsanda inom ramen för den generella beredskapsandan.

Till bokens starka sidor hör Wijks stringenta framställning, engagemang och berättarglädje. Dessutom kopplas framställningen konsekvent till beredskapsårens samhällsklimat och mer övergripande samhälleliga förändringsprocesser. Som exempel framhåller Wijk hur de stora massevenemangen var del i nya kroppskulturella och folkhälsoinriktade

strömningar. Dessutom ägnas ett helt kapitel åt att visa hur även rörelser inom kulturen och folkbildningen försökte profilera sig inom ramen för dessa nya idéer och närma sig både idrott och friluftsliv.

Det är således svårt att inte låta sig övertygas av den omfattande empirin och Wijks argumentation. Att utvecklingen under beredskapsåren stärkte idrottsrörelsens samhällsposition är otvetydigt. Men samtidigt är just denna tes närmast ett skott mot öppet mål. Dessutom finns det aspekter i framställningen som hade vunnit på en mer problematiserande analys. Till exempel menar Wijk att konsensusaspekten i idrottsrörelsens samhällsideologi utgör det "allra viktigaste teoretiska nytänkandet" i studien och hans "mest väsentliga bidrag till ny kunskap". Mot detta kan hävdas att idén om idrotten som en konsensusskapande och klassöverbryggande verksamhet på inget sätt var ny under beredskapsåren utan ett grundmurat inslag i den allmänt borgerliga och fosterländska idrottsideologin sedan Viktor Balcks dagar. Just betonet av konsensusstanken medför dessut-

om att framställningen får en onödigt stark karaktär av harmonisk framgångssaga, där idrottsrörelsens ideologi och mål sammanföll med den nya tidsandan. Wijk har naturligtvis rätt i att olika idrottsförbund ville bidra till beredskapen genom folkhälsoinriktade massevenemang. Men man får inte bortse från deras egenintresse av att både värva nya medlemmar och öka sina inkomster. Särskilt de stora vinsterna från den omfattande märkesförsäljningen vittnar om en intressant kommersialiseringprocess och ekonomiska motiv som problematiserar bilden av idrottsrörelsens bevekelsegrunder.

I förlängningen återstår således den mer grundläggande frågan i vilken utsträckning som idrottsrörelsens agerande alls kan förstås utifrån ideologiska grunder, eller om rörelsen snarare – med historikern Torbjörn Nilssons tillspetsade terminologi – varit (är) en "ideologisk amöba" som i avsaknad på egna idéer sökt samhällsacceptans genom att återropa sådana värderingar som vid ett visst tillfälle varit gångbara i samhället. ■

HISTORIEN | ARBETARRÖRELSEN

Ytterligheterna möts

Ingen rågång mellan ung socialdemokrati och antisemitism

VAR DEN TIDIGA socialdemokratin i Sverige påverkad av rasistiska och antisemitiska tankegångar? Hur pass representativa för det unga 1900-talets arbetarrörelse kan uttalanden som att "topphugga de svenska judarna med bland annat Wallenberg i spetsen" egentligen ha varit?

Dessa kontroversiella, ja obehagliga frågor ställer Håkan Blomqvist i sin avhandling *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*. Syftet med studien är att finna en historisk förståelse av de socialistiska idéernas förhållande till begrepp som nation och etnicitet. Blomqvist vänder sig mot de forskare som tidigare ansett att den etniska aspekten av nationstanken inte handlade om någon rasmässig egenart i svensk arbetarrörelse utan framför allt om demokratiska ideal. Tvärtom, menar Blomqvist, var de etnocentriska aspekterna av den nationella arvet synnerligen framträdande i de ideologiska diskussionerna under 1900-talets första hälft.

Två historiska aktörer är centrala i boken: Nils Flyg och Arthur Engberg. Flyg var kommunistledaren som ideologiskt hamnade på yttersta högerkanten

Av

HÅKAN FORSELL

Fil. dr i historia
och redaktör på Axess

**NATION, RAS OCH CIVILISATION
I SVENSK ARBETARRÖRELSE
FÖRE NAZISMEN**

Håkan Blomqvist

Carlsson (258 s.)

under 1940-talet och som i opposition mot stalinismen anförde sitt partifolk över till Hitlers sida under världskriget. Arthur Engberg var en intellektuell och komplex socialdemokratisk politiker som under 1910- och 1920-talet intog en oförblommerat antisemitisk hållning. När han var ecklesiastikminister under krigsåren var dock dessa åsikter som bortblåsta och han förde en kamp mot judeförföljelserna i Europa.

Dessa båda politiker gav sig onekligen ut på halsbrytande ideologiska resor, var och en i olika riktningar. Det är en intressväckande och illustrativ öppning på avhandlingen. Exempelen visar på någon-

ting mer än livets förbryllande paradoxer. De åskådliggör att kategorier som ras, folkstam och det etniskt rena tillhörde en politisk vapenarsenal som i början av förra seklet var tillgänglig för dem som sökte opposition och kraftfulla argument för social förändring.

BOKENS MÅNGA infallsvinklar är både fängslande och problematiska. Undersökningen vill förena en etablerad, för att inte säga övermogen, forskningsinriktning på den svenska arbetarrörelsens historia med frågeställningar lånade från postkoloniala studier. David R. Roedigers bok *The Wages of Whiteness. Race and the Making of the American Working Class* från 1991 har bidragit med ett rasmässigt perspektiv på arbetarrörelsens kamp om politiska och sociala rättigheter. Roediger driver tesen att den amerikanska arbetarklassen formerades utifrån en uppfattning om "vithet" – i bred betydelse – vilket resulterade i rösträtt, tillgång till offentlig service, skolor, statusyrken och så vidare. Det var en rasism som på ett subtilt sätt gav vita arbetare i slutet av 1800-talet en ideologisk lins att betrakta världen genom. Liknande drag finner Blomqvist också i svensk arbetarrörelse kring förra sekelskiftet. Tidningen *Arbetet* kunde återropa "svenskheten" som en fattig arbetares viktigaste ägodel i kampen mot godsägare och arbetsgivare – liksom mot främmande gästarbetare.

I stället för att följa en teoretisk ram i boken låter Blomqvist Engbergs öde fungera som en röd tråd genom den idéhisto-

riskt komplicerade tidsperioden. Men studien är på inga sätt biografisk. I flera avsnitt är Engberg helt frånvarande och författaren ägnar mycket arbete åt att ge idéhistorisk täckning åt beröringen mellan extremerna. Internationell forskning kring nationalism och rastänkande stöts och blöts med svensk arbetarrörelseforskning i utläggningar som inte alltid har önskvärd skärpa. Sympatiskt nog verkar Blomqvist själv medveten om att denna växelverkan mellan bakgrundsteckningar, kritisk dialog och empiriska redovisningar bidrar till att undersökningen känns ojämn.

JA, DET FINNS MYCKET "IDÉER" i denna bok som rör sig fram över ett gigantiskt och ideologiskt flytande fält. Blomqvist lyfter också fram flera frågor som torde förtjäna att grävas djupare i: arbetarrörelsens förhållande till kolonialismen, den unga socialdemokratins behandling av rasfrågor som "bildningsfrågor", uppslutningen bland så många socialister bakom tanken på en "arisk fredsidé" trots att det var en fråga för unghögern. Framför allt under åren omedelbart efter första världskriget verkar det ha funnit ett slags herrelös idéreservoar, tillgänglig för nästan alla, där partier och grupperingar kunde snickra ihop sina föreställningar om en högre civi-

lisation, rasegenskaper och lägre stående folk och efter behag också krydda med antisemitiska konspirationsteorier eller socialiseringskrav.

Inom arbetarrörelsen företogs ett intensivt sökande efter en hållbar position varifrån det politiska arbetet kunde bedrivas. I detta sökande kom man också i beröring med ras och nation som kategorier för att förstå världen och med ideologiska perspektiv där det nationalstatliga

För att värna om den nationella rörelsen hade socialdemokratin inte råd att vända internationalen ryggen.

intresset överordnades arbetarrörelsens opposition. Men dessa indelningsgrupper skulle sällas bort under rörelsens utveckling.

När Blomqvists undersökning är som bäst lyckas den ge pregnant exempel på denna ideologiska byteshandel. Den finner gestalter som åskådliggör en förvirringens tid då varken klasskampens, solidaritetens eller liberalismens attribut ligger riktigt rätt i handen. Det är med stor uppmärksamhet man exempelvis läser om den svenska socialdemokratins ambivalenta reaktioner på den flyktingström som

nådde landet i samband med den ryska revolutionen. Här blandades både sympati och antipati. Visst kunde såväl tsartrogna som exilsocialister utmålats som hotfulla element, som den asiatiska faran, och den judiska härkomsten hos många av flyktingarna påpekades i nedvärderande och schablonartade omdömen, men någon antisemitisk reaktion var det aldrig tal om. I stället avklingade den etnocentriska retoriken inom arbetarrörelsen ju mer man konfronterades med immigranterna som människor av kött och blod. När ideologierna rustade sig för krig under 1930-talet blev det alltmer oattraktivt för en politiskt ansvarig arbetarrörelse att använda rasegenskaper som ett motiv för ytterligare inflytande.

Även avhandlingens huvudperson, Arthur Engberg, mönstrar slutligen ut sina nedsättande formuleringar om judar och asiatiska element. I Engbergs personarkiv har Blomqvist hittat ett litet rekommendationsbrev från 1927 till den judisk-lettiske socialisten Paul Olberg som var korrespondent för *Social-Demokraten* i Berlin. För att värna om den nationella rörelsen hade socialdemokratin inte råd att vända internationalen ryggen. ■

CLIO

DEN HISTORISKA BOKKLUBBEN

Bli medlem nu
och välj två böcker
för bara 39 kr/st!

www.clio.se
tel: 08-769 87 80

En kvalitetsbokklubb
för *alla* historieintresserade.

NYHETER Carlsson Bokförlag

459 sidor, inbunden, rik illustrerad

Irène Sjögren

MANNEN SOM FÖRLÄNGDE LIVET

– Nils Rosén von Rosenstein

Nils Rosén von Rosenstein (1706–1773), »pediatriskens fader«, livmedikus för tre svenska kungar och initiativtagare av den svenska läkarutbildningen, Rosensteins lika radikalt nya som enkla åtgärder kom att revolutionera överlevnads-möjligheterna för många patienter framöver.

Åsa Karlsson Sjögren

MÄNNEN, KVINNORNA OCH RÖSTRÄTTEN

Medborgarskap och representation 1723–1866

Om myndiga kvinnors möjligheter att delta och representeras i olika beslutsfattande situationer. I synnerhet kvinnors tillträde till offentliga rum som riksdag, kyrkor och sockenstugor. Om utvecklingen i Sverige, från frihetstiden till ständsniksdagens avskaffande.

304 sidor, inbunden

Mats G. Hansson

INTEGRITET

– I spänningen mellan avskildhet och delaktighet

Integritet är ett hett debattämne. Men vad innebär begreppet? Ett »emotionellt revirk«, unikt för varje individ, enl. författaren. Ett revir som vägleder personen i sociala sammanhang och fastslår behov av både avskildhet och delaktighet.

Anders Törnvall

ASIENS DOLDANSIKTEN

Djup – dynamik – demokrati

Om »Buddhas outgrundliga leende« – djupa, religiösa och filosofiska tankemönster som sedan 5000 år genomströmmat asiatiska regioner. Om religionens politiska, ekonomiska och sociala roll i asiatiska länder samt asiatiska religioner och värderingsmönster i Sverige.

339 sidor, inbunden

127 770 sidor, inbunden, illustrerad

Carlsson Bokförlag

Silva Nygatan 31, 111 97 Stockholm, Tel 08-245 254 80, Fax 08-796 84 97
info@carlssonbokforlag.se, www.carlssonbokforlag.se

HISTORIEN | ANDRA VÄRLDSKRIGET

En gigantisk parentes i kriget

Sänkningen av Tirpitz var ingen avgörande strategisk vinst

HENNES NAMN VAR ödesmättat. Det hade inte tillhört en segrare, tvärtom. Hon bar sitt namn efter en av dem som drev det kejserliga Tyskland i fördärvet med en kapprustning till havs som fick Storbritannien att bli en dödlig fiende. Om de nazistiska efterträdarna hade fått som de önskade skulle Tirpitz som en havets marodör ha strypt britternas livlina över Atlanten. Men det stora slagskeppet blev i stället ett ständigt jagat villebråd i Norra ishavet.

Männe är det undergången som fascinerar eftervärlden. I fallen Graf Spee, Bismarck och Scharnhorst avgjordes skeppens öde dramatiskt komprimerat på öppna havet; Blüchers korta bana ändades när hon trängde in i Oslofjorden. Tirpitz tog däremot flera år på sig. Nästan hela tiden låg hon stilla, ruvande på sin chans, innan hon sänktes inne i en vik. För Storbritannien var 50 000-tonnaren i Nordnorge ett mer långvarigt hot än Bismarck hann bli. Den brittiska litteraturen kring Tirpitz är knappast mindre riklig än den tyska. Flertalet böcker om henne har vid det här laget dock rätt många år på nacken. Sedan dess har intresset för populärframställningar kring andra världskriget vuxit uppenbart.

Därför lär många välkomna nya böcker som norrmannen Alf R. Jacobsens *Dödligt angrepp* och *Tirpitz* av det flitiga paret Michael Tamelander-Niklas Zetterling, det första större samlade verket skrivet på svenska om kampen kring slagskeppet i norr. Norrmannen är en undersökande journalist med tjugotalet böcker bakom

Hon var Kriegsmarines sista stora fartygsbygge, nästan identisk med systerfartyget Bismarck. Britterna skulle komma att pröva allt för att oskadliggöra Tirpitz.

sig men har inte förrän nu översatts till svenska. De två svenskarna har i en rad militärhistoriska arbeten specialiserat sig på andra världskriget. Det är i båda fallen fråga om författare som inte står Anthony Beevor efter i journalistiskt tempo och rafflande framställningskonst, fast de dessbättre skriver mindre bloddrypande än denne. Avsnitten till havs kunde ha varit skrivna av en C. S. Forester, men

Av
OLOF SANTESSON
F. d. utrikesredaktör på DN

TIRPITZ
Kampen om Norra ishavet
Michael Tamelander & Niklas Zetterling
Norstedts (364 s.)

DÖDLIGT ANGREPP
Miniubåtsräden mot slagskeppet Tirpitz
Alf R. Jacobsen
Översättning: Lars Ahlström
Natur och Kultur (283 s.)

borde också kunna tillfredsställa en sjöhistorisk fackman. Fotografier och kartor förhöjer värdet.

Man förs in i en krigsmiljö i Norra ishavet, vintertid fylld av strapatser och vid gränsen för vad människan kan uthärda. Här inleddes ishavstrafiken till och från Sovjetunionen i september 1941, medan den tyska Barbarossavågen rullade fram till synes oemotståndligt. Konvojerna till Murmansk-Archangelsk betecknades med bokstaven PQ, i andra riktningen QP, begrepp som för många förknippades med död och förintelse. Nordkalotten, som dittills varit praktiskt taget befriad från stridshandlingar, hade blivit en krigszon i och med de tyska försöken att tränga fram till Murmansk.

Den 15 januari 1942 lämnade Tirpitz Wilhelmshaven och kom några dagar senare fram till Trondheim, där hon ankrade i Fættenfjorden. Från den stunden var hon oavlåtligt i det brittiska kabinettets och Royal Navys tankar ända fram till slutet nära tre år senare. Hon var Kriegsmarines

sista stora fartygsbygge, nästan identisk med systerfartyget Bismarck. Britterna skulle komma att pröva allt för att oskadliggöra Tirpitz. Från tidiga bombanfall fortsatte det med mänskliga torpeder, miniubåtar, anfall av hangarfartygsbaserade flygplan och till sist tunga bombplan. Detta är ett bärande tema i båda Tirpitzböckerna.

Författarna anlitar inte bara sekundär-

källor, utan har gjort intervjuer och utnyttjat krigs dagböcker och annat primärmaterial, kvarlevor som det finns anmärkningsvärt gott om. Det finns skillnader. Norrmannen skriver om ishavsfrenten, låt vara väl rapsodiskt, något som svenskarna lämnar utanför sin framställning. De ägnar däremot stort utrymme åt den ryktbara raiden mot St. Nazaire på franska Atlantkusten i mars 1942, då britterna till priset av stora förluster förstörde den enda torrdockan utanför Tyskland som kunde ha härbärgerat Tirpitz.

Historien om Tirpitz kunde också ha tagit slut i samma månad, om ett kontrafaktiskt resonemang tilläts. Den 6 mars upptäckte en brittisk ubåt på vakt i Norska havet ett stort fartyg i sitt periskop; Tirpitz hade löpt ut. Tyskarna jagade konvojerna PLQ12 och QP8, men Home Fleet med flera tunga fartyg och ett hangarfartyg var ute för att skydda dem. Amiralen ombord, John Tovey, hade tio månader tidigare lett den lyckade jakten på Bismarck. Den brittiska underrättelseapparaten (Ultra) fungerade. Man vände mot Tirpitz. Skulle historien kunna upprepas? Tyskarna tog till flykten, angräpnade av hangarfartygsbaserat flyg. Men Tirpitz hann nå norska kusten, skyddad av sitt eget flyg. Det var nog det närmaste ett avgörande till havs som britterna kom.

Tyskarna följde ishavstrafiken med sin B-tjänst (inte i Ultra klass). Deras kroniska brist på brännolja och Hitlers rädsla att mista fler stora fartyg hämmade alla aktiviteter. Men mitt i sommaren såg marinledningen en chans att anfälla konvojerna PQ17 och QP13. Under två nya amiraler, Schniewind och Kummert, styrde Tirpitz och kryssaren Admiral Hipper med ytterligare fartyg den 2 juli 1942 upp längs kusten. Jacobsen är inne på att de allierade medvetet offrade PQ17, sin hittills största konvoj, för att locka ut tyskarna. Det förblir svårt att riktigt belägga, och de svenska författarna drar ingen sådan slutsats.

PQ17 hade rejält skydd, med dels egna mindre örlogsfartyg, dels en näreskort av jagare och fregatter. Längre ut hade man ett närskydd av kryssare och jagare, och längst ifrån gick Home Fleets fjärrskydd av slagskepp och hangarfartyg. Den noggranna redovisningen av arrangemanget är typisk för de svenska författarnas pedagogiska ambition (någon gång slirar de själva med distinktionerna). Först den 5 juli gick tyskarna mot öppna havet. Färden blev kort. Tyska ubåtar rapporterade om främmande slagskepp, och på kvällen samma dag kom ordern: Avbryt!

Då var skadan redan skedd. Orolig över var Tirpitz fanns hade förste sjölorden Dudley Pound gett den ödesdigra ordern att skingra konvojen. Det var första gången i British Navys historia som ett sådant beslut inte hade tagits på platsen. Vad det

I norr.
Tirpitz gick
under namnet
"Nordens
ensamma
drottning".

innebar i form av spridning på tvärs och på längden beskrivs utförligt av svenskdouon. De skyddande styrkorna övergav helt sonika konvojen. Det var fritt fram för tyskarnas ubåtar och flyg. Större delen av konvojen sänktes – PQ17:s undergång var ett tragiskt faktum.

På nyårsaftonen 1942 stod "slaget i Barents hav". Amiralen Kummetz, som hade gått ut för att angripa JW51B, kom med tunga kryssaren Admiral Hipper och flickslagskeppet Lützow i strid med konvojens ganska svaga närskydd. En granat träffade flaggskeppet Hipper, och amiralen slog till reträtt. Hitler blev rasande. Men det inträffade var ändå typiskt för den tyska osäkerheten om vad man vågade göra, så ofta som diktatorn hade varnat för oacceptabla förluster.

I JANUARI 1943 FICK storamiralen Raeder, mannen bakom slagskeppssatsningen, lämna plats åt Karl Dönitz som chef för den tyska örlogsflottan. Från denna månad arbetade britterna på ett nytt projekt för att komma åt Tirpitz. Det var nu fråga om att angripa henne med två tons amatolsprängladdningar. De skulle parvis lossas från 16 meter långa miniubåtar, som i övervattensläge faktiskt drevs med samma slags motor som i de berömda Londonbussarna. Man kände sig färdig att slå till i september 1943 mot Tirpitz, som då hade flyttats långt norrut till Kåfjärden vid Alta. Plötsligt var hon försvunnen. Tillsammans med Scharnhorst hade hon gjort en kort raid mot Svalbard. Home Fleet hann inte fram för att ingripa under återfärden.

Med Tirpitz åter i hamn gavs klarsignal till miniubåtsattacken, "Operation Source". Den har en stor plats i båda

Tirpitzböckerna, men dess öde är huvudhistorien för Jacobsen. Själva överfärden var en strapats i sig. För första gången bogserades miniubåtar mestadels under vatten av sina respektive moderubåtar. Det skedde med särskilda besättningar; de ordinarie skulle sparas för den svåra inbrytningen. Flera mål skulle angripas, men i centrum för handlingen stod de tre båtar, X-5, X-6 och X-7, som hade fått Tirpitz på sin lott.

Den 22 september 1943 skedde anfallet. Under orimligt svåra förhållanden, med krånglande maskineri och ständig risk för upptäckt, lyckades X-6 och X-7 tränga igenom slagskeppets skyddande nät och placera ut sina laddningar under dess köl. Tirpitz manskap reagerade, men för sent. Besättningen på X-6 räddade sig till fångenskap; från X-7 tog sig endast befälhavaren ut innan hon sjönk utsatt för häftig eldgivning. Två besättningsmän omkom, en insträngd man lyckades mirakulöst undgå drunkningsdöden. Tysk eld gavs också mot vad som tycktes vara en tredje angräparubåt.

Strax efter åtta på morgonen exploderade laddningarna. Tyskarna hade då lyckats flytta Tirpitz något genom att vinda hem om styrbord och slacka på babords förtöjning. Det begränsade skadorna på grundstrukturen, men hon krävde omfattande reparationer. Det skedde på platsen med personal ditförd från Tyskland.

Vad hände då med den tredje miniubåten, X-5? Den frågan har fånglat många. Modern till befälhavaren och många andra utgick från att också den varit inne i de trånga vattnen och sänkts under ett anfallsförsök. De fann det oräddvist att han bara omnämndes i *The Times* medan de båda andra kaptenerna belönades med

Victoriakorset. Hon gjorde några år efter kriget ett resultatlöst sökande på platsen. Många dykningar har sedan gjorts bland bråten på botten. Jacobsen har själv deltagit i spaningarna, men han är ännu inte säker på att ha funnit vraket efter X-5.

KAMPEN GICK VIDARE. Med Tirpitz tills vidare satt ur stridbart skick gjorde en ny amiral, Erich Bey, på juldagskvällen 1943 ett sista försök att gå till anfall mot en ny konvoj, JW55B, med ett stort övervattensfartyg, i detta fall Scharnhorst. Trots att Bey kom i strid med konvojskyddets kryssare fortsatte han norrut, Dönitz gav honom fria händer. Till sist vände han, men då var det för sent. Home Fleets chef Bruce Fraser hade getts chansen att komma till skott med Duke of Yorks tunga pjäser. 55 torpeder och 446 tunga granater mot Scharnhorst krävdes innan hon slutligen sjönk på annandagen.

Andra världskrigets slagskepp kunde ibland tåla mycket stryk. I mars 1944 hade Tirpitz reparerats så långt att skrov, vapen och maskineri bedömdes vara operativa. Britterna gick till förnyade anfall, först i flera resultatlösa omgångar med hangarfartygsbaserade attackplan, innan man i augusti fick loss tunga Lancasterbombare från striderna i Frankrike. De svenska författarna beskriver också här målade hur det var att använda dessa vapensystem. Med två och ett halvt tons "Tallboy"-bomber angreps Tirpitz i september med plan som hade mellanlandat och tankat söder om Archangelsk. Slagskeppet flyttades efter nya skador till Tromsö, där hon blev åtkomlig för Lancasterbombare som gjorde en sväng in över norra Sverige. Hon var inte längre operabel utan fick bli ett flytande batteri till flankskydd för den tyska Lapplandsarmén som hade drivits tillbaka till Lyngenställningen, känd för många svenska militära planerare. Slutet kom den 11 november 1944, då en rad bombträffar fick Tirpitz att kantra. Till sist hade hon blivit ett totalt vrak. Britterna hade äntligen nått sitt mål.

Tamelander-Zetterlings beskrivning av kampen för att rädda inestängda är som hämtad ur en amerikansk katastroffilm men överensstämmer dessvärre med verkligheten. Jacobsen hinner teckna en absurd final i Hitlerrikets döende dagar när nazistkoryfée samlas i Oslo för rätttegången mot en flyghjälte som av olyckliga omständigheter inte lyckades komma till Tirpitz undsättning.

Var det då viktigt för britterna att sänka Tirpitz? Med sin storlek byggde hon på samma feltänkande som präglade 1914 års tyska högsjöflotta. Hon kunde ha blivit ett hot. Men i det stora sammanhanget spelade hon en obetydlig roll, något som medryckande krigshistorisk framställning får läsaren att nästan glömma. ■

INDEX ANNEX våren 2006

TÄNKANDET

4 ETT OSKRIVET BLAD OCH ANDRA MYTER OM MÄNNISKANS NATUR
Steven Pinker

DEN OKÄNDE FREUD
Eric Danielsen

MAKEOVERMANI
Om Dr Phil, plastikkirurgi och illusionen om det perfekta jaget
Thomas Johansson

KBT I UTVECKLING
En introduktion till kognitiv beteendeterapi
Anna Kåver

8 MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER OCH FILOSOFI
Per Bauhn

9 POSTMODERN TEOLOGI
En introduktion
Ola Sigurdson & Jayne Svenungsson (red.)

11 AXEL HÄGERSTRÖM
En studie i samtida svensk filosofi
Ernst Cassirer

SAMHÄLLET

12 CIVILISATIONERNAS KAMP
Samuel P. Huntington

14 UPPROR I IRAK
al-Zarkawis heliga krig
Loretta Napoleoni

16 ETT HUS I NGOUEDI
Tre resor och en berättelse
Svante Weyler

17 DEN KREATIVA KLASSENS FRAMVÄXT
Richard Florida

18 HÅLLER DEN SVENSKA MODELLEN?
Arbete och välfärd i en globaliserad värld
Lars Magnusson

20 EN AV OSS?
En bok om
Fredrik Reinfeldt
Mats Wiklund

21 FRÅN FOLKHEM TILL NYTT KLASSAMHÄLLE
Ett högerspöke berättar
Sture Eskilsson

23 NÄR MÄNNISKAN SKAPADE VÄRLDEN
Johan Norberg

24 SEX, SÅPOR OCH SVENSKA KRUSBÄR
Television i konkurrens
Leif Furhammar

25 DET DUNKELT TÄNKTA
Konspirationsteorier om morderna på John F. Kennedy och Olof Palme
Erik Åsard

26 UPPLYSNINGENS SJÄLVREFLEXION
Aspekter av Theodor W. Adornos kritiska teori
Anders Ramsay

27 EN GRÄNSLÖS EUROPEISK ARBETS-MARKNAD?
Europaperspektiv 2006
Sverker Gustavsson, Lars Oxelheim & Nils Wahl (red.)

KONSTARTERNA

28 KREOUSAS SKUGGA
Fiktionsteoretiska nedslag i senantikens latinska litteratur
Anders Cullhed

HORATIUS
Liv och tänkesätt
Carl-Göran Ekerwald

30 SKILLNADENS KONST
Sex kapitel om moderna fragment
Anders Olsson

31 H. P. LOVECRAFT
Emot världen, emot livet
Michel Houellebecq

32 OLIKTÄNKAREN
En bok om Artur Lundkvist
René Vázquez Díaz

33 SOLSKENSLANDET
Svensk film på 2000-talet
Erik Hedling & Ann-Kristin Wallengren (red.)

35 FRÅN EXILEN
Essäer 1976–2000
Edward W. Said

37 FEMINISTER OCH PIONJÄRER
Om fyra kvinnliga författare och äventyrare
Moa Matthis

38 DAGBÖCKER 1906–1944
Jean Sibelius

39 OPERAVÄRLDAR
Från Monteverdi till Gershwin
Torsten Pettersson (red.)

40 DET LYSANDE MÖRKRET
Jon Fosses dramatik
Leif Zern

PYTHAGORAS' STRÄNG
Essäer kring musikens gränser
Gunnar Bucht

MÄNNISKAN

41 HEDENDOMEN I HISTORIENS SPEGEL
Bilder av det förkristna Norden
Catharina Raudvere, Anders Andrén & Christina Jennbert (red.)

ATT SE OCH TÄNKA MED RITUAL
Kontrakterande ritualer i de isländska släktsagorna
Peter Habbe

43 DEN GODA BERÖRINGEN
Om kropp, hälsa, vård och litteratur
Merete Mazzarella

45 MÄNNISKANS HÄRKOMST OCH KÖNSURVALET
Charles Darwin

47 DEN MENINGS-SÖKANDE MÄNNISKAN
Peter Gärdenfors

HISTORIEN

48 TYSK DAGBOK 1945–46
En sovjetisk officer om Nazitysklands sammanbrott
Vladimir Gelfand

SEGRARNAS VÄG
Osmar White

51 SILVERMASKEN
En kort biografi över drottning Kristina
Peter Englund

52 MARSCHEN MOT MAKTEN
Västra arméns revolt och väg till Stockholm 1809
Mats Hemström

53 DEN DJÄVULSKE ENGELSMANNEN HAWKWOOD
Blod, guld och ära i 1300-talets Italien
Frances Stonor Saunders

55 IDROTT, KRIG OCH NATIONELL GEMENSKAP
Johnny Wijk

56 NATION, RAS OCH CIVILISATION I SVENSK ARBETARRÖRELSE FÖRE NAZISMEN
Håkan Blomqvist

58 TIRPITZ
Kampen om Norra ishavet
Michael Tamelander & Niklas Zetterling

DÖDLIGT ANGREPP
Miniubåtsräden mot slagskeppet Tirpitz
Alf R. Jacobsen

KUNGL. BIBL.
2006 -04- 07
STOCKHOLM